

LEDERER

EMMA

A
*feudalizmus
kialakulása
Magyarországon*

AKADÉMIA KIADÓ

Lederer Emma

A FEUDALIZMUS
KIALAKULÁSA
MAGYARORSZÁGON

A munka célja, hogy tisztázza a magyarországi feudalizmus sokat vitatott kérdéseit, s a rendelkezésre álló teljes forrásanyag feltárásával és marxista feldolgozásával hiteles képet adjon a korról. Szerző mindenké előtt a feudális földtulajdon monopóliumának kialakulását, a szegény szabad pásztorok ill. parasztok jobbágy-sorba süllyedésének folyamatát elemzi. Ez a folyamat különbözőképpen ment végbe a királyi birtokokon, az egyházi és a világi magánnagybirtokokon. Szükséges volt tehát megvilágítani a háromféle birtok gazdasági szervezetét történetünknek e korai szakaszában. Az elemzés során szerző tisztázza a korai rabszolgaság kérdését, a világi magánnagybirtokokon meglévő allodiumok és kezdetleges munkajáradék problémáját, majd a királyi megye alakulásának területi kérdéseire, szervezeti felépítésének a magyar pol-

**A FEUDALIZMUS
KIALAKULÁSA
MAGYARORSZÁGON**

A
FEUDALIZMUS KIALAKULÁSA
MAGYARORSZÁGON

ÍRTA
LEDERER EMMA

1959

© *Akadémiai Kiadó, Budapest 1959*

A kiadásért felel **Bernát György**, az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: **Húth István**

A kézirat nyomdába érkezett 1959. III. 18. — Példányszám: 1000

Terjedelem: 13 (A/5) ív

✱

48 449/59 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: **Bernát György**

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	7
I. A feudális földtulajdon kialakulása (Az uralkodó osztály)	13
II. A feudális magánbirtok szervezetének alakulása	31
III. Királyi birtok	93
IV. Az egyházi birtok	175

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- CD = Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Budaë, 1829—1844.
- Kn = Ferdinandus, Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis, Strigoniï, 1874—1882.
- W = Wenzel Gusztáv: Árpádkori Uj Okmánytár, Pest, 1860—1874.
- RT = A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története, szerkesztette: Erdélyi László; Budapest, 1902—1916.
- Váradî reg. = Karácsonyi János—Borovszki Samu: Az időrendbd szedett váradî tüzesvaspróba-lajstrom, Budaqest, 1903.
- SRH = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum; Szerkesztette: Emericus Szent-pétery, Budapest, 1937—1938.
- MHK = A magyar honfoglalás kútfői; szerkesztette: Pauler Gyula és Szilágyi Sándor, Budapest, 1901.

BEVEZETÉS

A magyarországi feudalizmus kialakulása történetírásunk régi problémája. A „különleges” magyar feudalizmus, a feudalizmus léte vagy nem léte a magyarországi viszonyok között, a „feudalizmus és rendiség” fejlődése történetírásunk újra meg újra visszatérő témái. A polgári történetírás azonban a feudalizmus fogalmát, szűken értelmezve, a feudális uralkodó osztály, az úri hierarchia fejlődésére korlátozza. A feudalizmusnak, mint a törvényszerű társadalmi fejlődés egyik fokának felismerését nem találjuk meg polgári történetíróink irodalmi munkásságában, ami éppen polgári szemléletük természetes következménye. Így azonban polgári történetírásunk egyetlen — sokszor nagyon alapos forráskutatáson és forráskritikán alapuló — tanulmánya sem tárja fel a problémát teljes mélységében. A feudalizmus fogalmának leszűkítéséből következik, hogy a társadalmi és gazdasági összefüggések vizsgálata az egyes társadalmi osztályok és rétegek helyzetének tisztázása polgári történetírásunkban nem kapcsolódik szorosan magának a feudalizmusnak kérdéséhez. Tagányi Károly és Erdélyi László alapvető tanulmányai az Árpád-kori társadalom kérdéseiről, a XX. század első évtizedeiben köztük folyó nagy vita nem is érinti a feudalizmus kialakulásának lényegét, vagy legalábbis nem látszik világosan az összefüggés a

magyarországi feudalizmus kialakulása és „Árpád-kori társadalomtörténetünk kritikus kérdései” között. Az előbb említett, a „feudalizmus” magyarországi fejlődésével foglalkozó tanulmányok viszont ritkán alapulnak társadalomtörténeti, sokkal inkább jogtörténeti kutatásokon. Így érthető, hogy a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek tagadása vagy legalábbis fel nem ismerése a társadalomtörténeti kutatást zsákutcába juttatta. Ezt a sikertelenséget Tagányi megállapítása a vita lezárása után 1922-ben: „A legrégebb magyar társadalom történetét ma még megírni lehetetlen.” (Társadalomtudomány [1922] 214. l.) példázza legjobban. Az Erdélyi—Tagányi vita az „Árpádkor”, a korai feudalizmus társadalomtörténeti problémáinak legmagasabb színvonalú taglalása, s ezt a színvonalat a későbbi évek hasonló témájú tanulmányai nem érték el. Amit a két zseniális kutató, Tagányi és Erdélyi nem érthetett meg, még kevésbé oldhatta meg a szellem-történet, amelynek módszere éppen ezeknek a kérdéseknek a megoldására volt a legalkalmatlanabb. Mi az, amivel sem Tagányi, sem Erdélyi nem voltak tisztában és amiért vitájuk végig sötétben való vagdalkozás? A földtulajdon kérdése, a feudális földtulajdon monopóliumának fel nem ismerése összes zavarainak forrása.

A „hűbéri birtok” faszádja mögött nem látják meg a lényegét: a földbirtok a feudalizmusban az uralkodó osztály, a földesurak kezében van, és ez az alapja a jobbágyság kizsákmányolásának. A „földesúr” fogalmának meg nem értése vezet a „szabad paraszt” „nemességének”, a rab-szolganak, mint a „hűbériség” kora dolgozó osztályának hangsúlyozásához. Bármennyire ismerték és a maguk módjára analizálták is összes korai forrásainkat (törvényeket és okleveleket), ez az analízis, az alapvető értetlenség miatt, nem vezethetett célhoz.

Újra el kell tehát végezni ezt az analízist, kiegészítve a rokontudományok (régészet, néprajz) sajnos még nem kielégítő eredményeivel.

A tanulmány megírásának során nagyon sok módszertani kérdés vetődik fel. E kérdések közül a legfontosabb:

lehetséges-e időrendi áttekintést adni a feudalizmus magyarországi kialakulásáról, lehetséges-e a történeti fejlődés menetét akként rögzíteni, hogy a kezdetektől a kifejlésig, ha nem is évről évre, de nagyobb időszakokat követve építsük fel tanulmányunkat. Nagyon sok meggondolás alapján ezt az alapjában helyes megoldást el kellett vetnem.

Az analízis elvégzése, amely nélkül — mai tudásunkkal — a feudalizmus magyarországi kibontakozását megírni lehetetlen, szükségszerűen ahhoz vezet, hogy a rendelkezésünkre álló adatok logikai sorrendjéhez alkalmazkodva, sokszor időben egymástól távolálló (gyakran már a feudalizmus kifejlődését jóval követő időből származó) dokumentumok egymáshoz illesztéséből fejtsük ki mondanivalónkat. Ebből viszont az következik, hogy a szoros időrendi sor megbomlik és néha kényszerű ismétlődések kerülőúttján jutunk vissza tételünk kifejtéséhez.

Nyilvánvaló és tagadhatatlan, hogy ez a módszer nehézkes, hogy tanulmányunk ennek következtében nem könnyű olvasmány. Úgy vélem azonban, hogy az úttörő munka elvégzése után — amennyiben sikerül teteleimet meggyőzően bizonyítani — a későbbiekben sor kerülhet arra, hogy kevesebb bizonyító anyaggal a magyarországi feudalizmus kialakulásának és korai időszakának történetét időrendi felépítésben is elő lehet majd adni.

A módszertani kérdések sorába tartozik a tanulmány fejezeti beosztása is. Mi az oka, hogy a feudalizmus, vagyis a feudális földtulajdon monopóliumának kialakulását az uralkodó osztály oldaláról vizsgálom és hogy a feudális birtokok egyes fajait az uralkodó osztály egyes rétegei: király, egyház, világi magánföldesúr viszonylatában tárgyalom? A feudális földtulajdon monopóliumának kialakításában, a szabadok lesüllyesztésének folyamatában az uralkodó osztály egyes rétegei különböző időpontokban különböző szerepeket kaptak. Az egyes rétegek lehetőségeit, de érdekeit is törvényszerűen szabta meg a fejlődés menete. A magyarországi fejlődés a feudalizmus általános törvényszerűségeinek megfelelően ment végbe, de ezt erősen színezte az a különleges

helyzet, amelyet a magyarság Európában való kései megjelenése és mind a germánoktól, mind a szlávoktól eltérő termelési módjuk, a félnomád pásztorokodás még ekkor jelentett. A feudalizmus kibontakozásának legkezdetibb szakaszában a magyar szabadok jelentős része még nemzetségi, vérségi közösségben élő pásztor volt, s így lesüllyesztésének módszerei némiképpen eltérőek a szabad paraszt föld-, illetve faluközösségének lesüllyesztési módszereitől. Erősen színezi a magyarországi feudalizmus kialakulásának képét az is, hogy az itt élő szlávok jelentős része ugyanekkor már részben kialakult feudális viszonyok közt élt. Az uralkodó osztály egyes rétegeinek tehát ezekhez a viszonyokhoz kellett alkalmazkodniuk, amikor feudális földtulajdonukat kiépítették. Az egyes rétegek módszerei ennek megfelelően eltérők, a feudális földtulajdonból eredő nagybirtok megszervezésében a király, az egyház és az egyes magánföldesurak eltérő utakon jártak. Ennek megfelelően másként alakult mind a szabadok lesüllyesztése, mind a rabszolgák jobbágyává válása; némiképpen eltérő a feudális járadék jellege is. A földközösségi viszonyok ugyan jelen vannak mind a három nagybirtokon, sőt éppen ezek kötik össze a különböző nagybirtokokon élő jobbágyokat, mégis ezeknek a földközösségi viszonyoknak analizését is könnyebben tudjuk elvégezni, ha a különböző eredetű nagybirtok keretei közt vizsgáljuk. Mindez arra vezetett, hogy tanulmányomat a háromféle eredetű nagybirtok vizsgálatával tagoljam. Nyilvánvaló, hogy ennek során ismétlődésekre kerül sor, hogy egynémely szempont más és más oldalú megvilágítása szintén az olvasmányosság rovására megy, de ez összefügg az előbbieken felvetettekkel; a logikai összefüggések megvilágítása — véleményem szerint — csak ezzel a módszerrel lehetséges.

Indokolásra szorul (s ez is a módszertani kérdések sorába tartozik) a fejezetek sorrendje is. Úgy vélem, az első fejezet témája nem vitatható. A feudalizmus kialakulását, a feudális földtulajdon monopóliumának kialakulását csakis a feudális földtulajdon létrejöttének tárgyalásával kezdetjük meg, viszont a feudális földtulajdon létrejötté szükség-

szerűen kapcsolódik az uralkodó osztály keletkezéséhez. Nem ilyen egyszerűen indokolható a további fejezetek sorrendje; miért a világi magánnagybirtok tárgyalásával kezdem és miért kerül utolsó sorban megvitatásra az egyházi nagybirtok?

Mint az előzőkben rámutattunk, a különböző jellegű nagybirtokoknak különböző szerepük van a feudális földtulajdon monopóliumának kiépítésében, a szabadok lesüllyesztésében, a rabszolgák jobbággá tételében. Véleményem szerint, s ezt a következőkben bizonyítani kívánom, a világi magánnagybirtok őrizte meg aránylag legtovább a legprimitívebb viszonyokat; ennek a keretei közt lehet a fejlődés legkezdetibb formáit megtalálni. Ezért láttam indokoltnak, hogy — bár a feudális földtulajdon magyarországi megoszlásában aránylag kevesebb jutott is a magánnagybirtokok kezére — a tárgyalást ezzel a birtokkal, ennek megszervezésének kérdéseivel kezdjem. A feudalizmus kialakulásában a legfontosabb szerepet betöltő királyi birtok is a legkezdetlegesebb viszonyok nagyon sok elemét őrzi, bár ezek éppen itt a legbonyolódottabb és legösszekuszáltabb formában jelentkeznek is. Ugyanakkor jelentősége, terjedelme, általános problémáinak tisztázatlansága a királyi birtokot mindenképpen a középponti helyre állítja, ezért tárgyalom a legterjedelmesebb központi fejezetben.

A feudalizmus kialakulásában a legproblémamentesebb az egyházi nagybirtok szerepe. Sokszor hangsúlyoztuk, néha túl erősen is az egyházi ideológia közreműködését a feudális rendszer kialakításában. Ugyanolyan erősen kell azonban hangsúlyoznunk azt is, hogy az egyház felépítésénél, gazdasági szervezetének fejlettségénél fogva, attól kezdve, hogy „egyházi nagybirtokról” beszélhetünk, ez a birtok teljesen kialakult feudális nagybirtok volt. A feudalizmus kialakulásában, a feudális földtulajdon monopóliumának kialakításában tehát egyvonalúan, célratörően csak az egyház léphetett fel. Az adományozások rendszerében, mint elsődlegesen érdekelt, a neki adományozott birtokot az egyház — lett legyen az bármilyen primitív szervezetű is — mint feudális birtokot épí-

tette tovább, szervezte meg. Ezért foglalkozom aránylag keveset és csak a fő problémákat felvetve, az egyházi nagybirtok szerepével a befejező fejezetben.

A módszertani kérdések sorában még egy utolsó, eléggé fontos kérdést kell felvetnünk. Mint a továbbiakból kiderül, a feudalizmus magyarországi kialakulását a honfoglalástól mintegy a XII. század elejéig egységes folyamatként tárgyaljuk. Ezzel elvetjük a régebbi korszakolásnak a „pfeudalizmus”-t külön korszakként tárgyaló felfogását. Véleményünk szerint ez a régebbi felfogás erőltetett és a történeti folyamat marxista megítélése szempontjából csak zavaró lehet. A szabadok lesüllyesztése végigkíséri a feudalizmus kialakulását, a lesüllyesztés fokozódása, erősödése jelenti tulajdonképpen a feudális földtulajdon monopóliumának uralmát. A folyamat azonban nem zárható le, nem határolható körül. Kezdődik a honfoglalást közvetlenül követő időkben és nagyjában befejeződik a XII. század elején. Ezzel nem állítjuk azt, hogy szabadok ekkor már nem voltak, mint ahogyan még ekkor sem beszélhetünk a rabszolgaság teljes eltűnéséről. De a feudális gazdasági alap ekkor már teljesen megerősödött, a szabadok és a rabszolgák szerepe a termelésben a minimumra csökkent. Ha a folyamatot valahol mesterségesen megszakítanók, mondjuk az állam kialakulásánál vagy a pogánylázadások leverésénél, azt állítván, hogy eddig tart a pfeudalizmus, a történeti fejlődésről helytelen képet rajzolnánk. Természetesen mind az állam létrejötte, mind a pogánylázadások leverése nagyon fontos határkö a korai feudalizmus kialakulásában, de az egész folyamatot mégis egységesen a feudalizmus kialakulása, a korai feudalizmus első korszaka gyanánt kell felfognunk.

Módszertani fejtegetéseink utolsó megjegyzéseként szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a magyarországi feudalizmus törvényszerűségei a feudalizmus általános törvényszerűségeinek alárendeltek. A színező motívumok rendkívül fontosak, de egyáltalán nem indokolják a polgári történetírásnak a „különleges” magyarországi feudalizmusról vallott tételeit.

I. A FEUDÁLIS FÖLDTULAJDON KIALAKULÁSA

(Az uralkodó osztály)

Feladatunk a magyarországi feudalizmus kibontakozásának megmutatása, és ez — mint erre a bevezetésben rámutattam — csak akként lehetséges, ha megrajzoljuk a feudális földtulajdon monopóliumának fejlődési vonalát.

A kiindulópont a feudális földtulajdon kialakulásának vizsgálata. Sajnos, a kezdetet teljes homály borítja, forrásadatok nem állnak rendelkezésünkre, csak visszakövetkeztetések, elszórt külföldi adatok alapján állíthatunk fel hipotézist. A földtulajdon feudális jellegének megállapítása a kezdeti korszakban nagy nehézségekbe ütközik. Ez áll elsősorban a honfoglalás utáni magyarság körében kialakuló földtulajdonra, de a szlávság földtulajdonának kérdése sem teljesen tisztázott.

A pannóniai szláv, de a morva—szláv feudalizmus kérdésében bizonyos ellentétek mutatkoztak mind a szlovák, mind a cseh marxista irodalomban. Az eldöntendő kérdés a nagy morva birodalomban kialakult tulajdonviszonyok jellege volt. Ennek feudális vagy „protofeudális” volta osztotta két táborra éveken át a csehszlovák marxista történétírókat. A későbbi Magyarország területén létezett szláv állam (Pribina, ill. Kocel állama) is vitatott kérdés volt. Ma elfogadott felfogás szerint a morva állam jellege korai feudális, ugyanakkor Kocel államának megszűnte után a későbbi

magyar területeken a frank fennhatóság dominált. A magyar államszervezet kialakulására tehát — a csehszlovák történészek véleménye szerint — elsősorban a még fennálló morva birodalomnak kellett hatással lennie.¹ Ugyanakkor a felszabadulás utáni szlovákiai várásatások igazolják a feudáliszmus meglétét Északnyugat-Magyarországon.

A Dunántúlon már jobbra csak nyelvi emlékekre és a zalavári ásatásokra támaszkodhatunk. Ez utóbbiak eredményeinek értékelése és publikálásuk mind a mai napig eléggé hiányos.² Ennek ellenére feudális viszonyok jelenléte, legalábbis a Dunántúl egy részén nyilvánvaló.³ Sokkal kevésbé tisztázott a bolgár állam és a magyarországi területek honfoglalás előtti kapcsolata. Meddig terjedt a „deserta avarorum” és mennyiben volt ez valóban „deserta”?

Állott e fenn közvetlen összeköttetés a Szerémség feletti uralmat gyakorló bolgár állam és Erdély, illetve a Tiszántúlon kimutatható bolgár behatások között. Ajtony bolgár kapcsolatai bizonyítottak ugyan, de ezek nem a *honfoglalás előtti helyzetre* vonatkoznak. Ezekkel a kérdésekkel Győrffy György foglalkozott egy tanulmányában, anélkül, hogy a problémát megoldotta volna.⁴ Az erdélyi ásatások emlékei

¹ A csehszlovákiai történeti irodalom vitakérdéseivel foglalkozik Peter Ratkos 1954-ben megjelent cikkében (Hist. casopis II. 1954. 252—276. l.), amelyben állást foglal a nagymorva birodalom korai feudális szerkezeze mellett. A legújabban megjelent egyetemi tankönyv (*Josef Macek, František Graus, Jan Tibenský* (szerk.): *Přehled československých dějin do roku 1848. I. rész Praha 1958. 48—51. l.*), ill. *Hruby V.* cikke (*Hruby V.: Stare město velkomoravské pohřebiště „na valách”, Praha 1955*) ugyanezt az álláspontot képviselik.

² L. erre vonatkozólag: *Acta archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 4 (1954) (G. Fehér: Les fouilles de Zalavár (1952—53), A. Cs. Sós: Rapport préliminaire des fouilles exécutées autour de la chapelle du château de Zalavár, K. B. Mikes: Le cimetière dit „de la commune” de Zalavár (Acta archeologica [6/1955], G. Fehér: Remarques sur l'appréciation archéologique du cimetière de Kérpuzsta.*

³ A Dunántúlon folyó ásatások (így pl. a halimbai temető) feldolgozása bizonyos segítséget fog adni a kutatások későbbi során, de ma még alig könnyíti meg helyzetünket.

⁴ *Győrffy György: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi összeírása (T. O. K. II. 1952. 325. és kk. l.).*

eléggé hozzáférhetetlenek és a dákoromán elmélet továbbélése bonyolítja e kérdés kibogozását.⁵ Nem látjuk tehát tisztán Erdély, a Marosvölgy, a Tiszántúl birtokviszonyait. Az Anonymusra való támaszkodás, véleményem szerint, félrevezető és nagyrészt megbízhatatlan. Ebből következik, hogy a földtulajdon problémája *közvetlenül a honfoglalást követő évtizedekben* a szlávtság viszonylatában is eléggé tisztázatlan.

Még sokkal nagyobb fantáziára van szükségünk, ha a honfoglaló magyarság körében kialakuló földtulajdon problémáit akarjuk megvilágítani. Az egyetlen biztosnak tekinthető tény, hogy a még félnomád pásztorkodó magyar törzsek, illetve nemzetségek a területet közösségben szállták meg. De a tisztánlátást már az első lépésnél két körülmény zavarja: 1. mely törzsek, illetve nemzetségek kezére jutottak szláv feudális viszonyok közt élő területek, 2. milyen fokú volt a bomlás a magyar ősközösségi társadalmon belül, illetve milyen ereje, hatalma volt már ekkor a törzsi arisztokráciának? A második kérdést illetően ragaszkodni szeretnék régi és meg nem cáfolt hipotézisemhez: a törzsi arisztokrácia már elég erős, hogy ménesei, gulyái számára a *közös föld* jelentős részét kisajátítsa és a fennmaradó kisebb területre szorítsa a közép- és szegényebb pásztorkodó rétegeket. Ezzel felmerül a polgári irodalomban olyan sokat vitatott *ősi szállásbirtok* kérdése. Bár az eredetileg *legelőnek* kisajátított földek *feudális földtulajdonná* való átváltoztatásának kérdése a tárgyalások későbbi menetébe tartozik, helytelen volna, ha már itt nem érintenők ezt a problémát. Győrffy⁶ Anonymus-szal kapcsolatban arról beszél, hogy Anonymus az ősfoglaló vezérek földterületét a XIII. századi birtokviszonyok alapján, de *nemzetségi hagyományokra* is építve állapította meg. Már itt le kell szögeznünk, hogy bár a XIII. század

⁵ I. pl. *B. Campina*: Le problème de l'apparition des États féodaux roumains (az 1955. római Kongresszus román kötete 181. l. és kk.) a dákoromán elmélettel nyelvészeti alapon vitába szállt többek között *V. F. Sismarëv*: Romanszkie jaziki Jugo-Vosztocsnoj Evropi i nacionalnij jazik Moldovszkoj Sz. Sz. R. (Voproszi Jazikoznania 1952).

⁶ *Győrffy Gy.*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948.

eleji uralkodóosztály feudális földtulajdonának *egy része* nyilvánvalóan honfoglaláskori szerzemény, ez nem *nemzet-ségi* birtok, hanem egy-egy törzsi arisztokrata (akiből vagy inkább leszármazottaiból a későbbiekben az uralkodó osztály tagja és így a XIII. századi nagybirtokos „nemzet-ségek” őse lett) egyéni tulajdona, s éppen a közös nemzetségi tulajdon elsajátításából eredt. Nemzetségi hagyományokról tehát csak ebben az értelemben beszélhetünk és nagyon valószínűtlen, hogy a honfoglaláskori nemzetségi közös foglалás emlékei a nagybirtokos családok, tehát az ún. *úri nemzetségek* hagyományai között helyet foglaltak volna.

Az első kérdés megvilágítása ennél sokkal nehezebb. Ehhez tisztán kellene látnunk a már az előzőkben felvetet-tek: a szláv feudális földtulajdon pontos területi elhelyez-kedését és ennek területi kapcsolatát a megszálló magyar törzsekkel, nemzetségekkel és az ezek közös legelőtulajdoná-ból maguknak részt hasító törzsi arisztokráciával. A fel-tételezés a Dunántúl legfejlettebb részét elfoglaló vezető törzsről, illetve az ennek jelentős részét kisajátító *fejedelemről* is hipotetikus. (Szóke Béla archeológiai megállapításai szerint a Dunántúl középső területén csak a X. század végén for-dulnak elő magyarok, és erre utalnak más ásatási adatok is),⁷ de még sokkal bizonytalanabb az ország különböző területein megtelepedő törzsi arisztokrácia kérdése: mit csinált az itt kezére jutott (és bizonyára ez gyakran megtörtént) legelő-területébe ékelődött szláv jobbágyokkal, illetve az általuk megművelt szántóföldekkel? Kiirtotta e harcban ezeknek az urait és maga szedte be a jobbágyoktól a szolgáltatást, vagy meghagyta-e az urakat és csak ezektől követelt részt. A szláv megyék zsupánjainak és a fejedelemnek viszonya csak ekképpen képzelhető el, de ez nem vetíthető át minden további nélkül a kisebb hatalmú nemzetségszűkekre.

Későbbiekben adatszerűen bizonyítom, hogy a törzsi arisztokrácia a kisajátított földterületeket, legalábbis rész-ben *rabszolgákkal* (feltehetően köztük jelentős számban a

⁷ Szóke Béla: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez (Arch. Ért. 1954. 119—137. l.).

kalandozások alkalmából behurcolt emberekkel) műveltette meg. Bizonyosnak tekinthető azonban az is, hogy nemcsak a nagyhatalmú, a kalandozó hadjáratokat vezető arisztokráciának, de a hadjáratokban résztvevő kisebb tekintélyű, de mégis jobb módú katonáknak is juthatott a zsákmányból rabszolga. Tehát a feudális földtulajdon kialakulásának vizsgálatánál ezeket a kisebb birtokos rétegeket sem mellőzhetjük. Az „ősi szállásbirtok” problémája körébe ezek is beletartoznak.

Az uralkodó osztály kialakulásának ideje a X. század elejétől folyamatosan a század végéig tart. Géza idején már — bár ezt közvetlen adatszerű bizonyítékkal nem tudom alátámasztani, de a krónikák és a legendák utalásából erre lehet következtetni — kialakult uralkodó osztállyal, sőt az állam elemeinek jelentkezésével számolhatunk. A törzsi arisztokrácia szervezkedésének formáiban éppen a *feudális földtulajdon* kérdése kerül középpontba. Vajon a kialakuló központi hatalom (fejedelem, később király) közvetlen fegyveres kíséretébe álló, tehát az uralkodó osztályt alkotó, az államot szervező volt törzsi arisztokrácia és az ezek ellen lázadó ugyancsak törzsi arisztokrácia között egyedül a hatalom kérdése-e az alapvető ellentét? Úgy hiszem, nem. A fejedelem és az uralkodó osztály a feudális földtulajdon alapján áll, a „lázadó vezérek” *földmagántulajdonának* gazdálkodási rendjében a rabszolgatartás és az ősközösség furcsa vegyülésével találkozunk. A nagyobbik Gellért-legendája Ajtonyról szóló leírásában nem egy motívum ilyen maradványokra mutat.⁸

⁸ *Legenda S. Gerhardi maior (SRH. II. 489/490. l.).*

In diebus illis erat quidam princeps in urbe Morisena, nomine Achtum, potens valde, qui secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus. Qui nimium gloriabatur in virtute et in potentia sua. Habebat autem septem uxores, pro eo, quod in religione Christiana perfectus non erat. Regi autem Stephano honorem minime impendebat, confidens in multitudine militum et nobilium, super quos dominium exercebat. Equorum etiam indomitiorum multitudinem habebat innumerabilem, exceptis hiis, quos pastores in domibus sub custodia servabunt. Erant ei et pecora infinita, que omnia habebant pastores suos deputatos, insuper allodia et curias et usurpabat

Koppányról a krónika úgy beszél, mint az uralkodó osztály tagjáról, tehát az ellentétet kizárólag hatalmi kérdésben jelöli. Koppányt ugyanakkor mint *Tar Zerind* fiát, pogánynak és így az uralkodó osztállyal szembenállónak tekinti.⁹ Sajnos arról a — bizonyára számos — „láza-dóról”, akiket Géza vert le, adatszerűen semmit sem hallunk, de „véres kezének” említése eléggé világossá teszi a „láza-dások” véres elfojtását.¹⁰

A föld művelésének kétféle lehetőségére már krónikánk egy ilyen szempontból fel nem használt adata is utal. A szlávok feudális földművelésére utal krónikánk akkor, amikor azt említi, Szvatopluk örvendezett a magyaroknak, mert azt hitte, „ezek parasztok, akik azért jöttek, hogy földjét megműveljék”.¹¹ A szlávok földművelését — hazánkban is — adatok sűrű sora támasztja alá. Itt csak a dunántúli ásatások erre vonatkozó megállapításaira és nyelvünk szláv jövevényszavainak a földműveléssel való kapcsolataira szeretnék utalni.

sibi potestatem super sales regis descendentes in Morosio, constituens in portibus eiusdem fluminis usque ad Ticiam tributarios et custodes conclusit omnia sub tributo. Accepit autem potestatem a Grecis et construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honore beati Johannis Baptiste, constituens in eodem abbatem cum monachis Grecis, iuxta ordinem et ritum ipsorum. Serviebat namque eidem viro terra a fluvio Keres usque ad partes Transsilvanas et usque in Budin ac Zoren, que omnia sub sua concluderat potestate.

⁹ A bécsi képes krónikában SRH. T. 313. l.

¹⁰ *Legenda minor S. Stephani* (SRH. II. 394. l.).

Pater eius rex quidem, sed primum gentilis fuit... In tantum autem divinis spectibus se conprobabilem reddidit, ut omnes militie sue comites ad veri dei culturam converteret. Quos vero aliene vie sectatores repperit minis terroribusque subiugavit.

Legenda maior S. St. regis (SRH. II. 378. l.).

... dux primus fuit nomine Geiza, qui et credulus in Ihesum potentialiter agens in suos, misericors autem et liberalis in alienos.

379. l.: ... non tibi concessum est, quod meditaris, quia manus pollutas humano sanguine gestas.

¹¹ *Bécsi Képes Krónika* (SRH. I. 288. l.).

Hec audiens Zuatopolug gavisus est gaudio magno, putabat enim illos esse rusticos, ut venirent et terram eius colerent, ...

A már Géza idején bejövő idegen urak, akik „katonáikkal” (mileseikkel) jöttek be az országba, nyilvánvalóan a feudális földtulajdon, sőt a hűbéri adománybirtok követelésével léptek fel.¹² Feltételezhetően a Géza környezetében, kíséretében álló urak (szlávok, idegenek, magyarok) földtulajdona feudális földtulajdon, akár „ősi szállásbirtok” (a magyarok esetében), akár régi megőrzött birtok (szlávoknál), akár „hűbéri adománybirtok” (idegen lovagoknál). Ezzel áll szemben az a törzsi arisztokrácia, amely részben meg akarja őrizni a félnomád állattenyésztést (l. Ajtony), részben rabszolgákkal kívánja megművelni földjét. Ez az utóbbi forma természetesen nem kizárólag a „lázadó” vezérek földterületén érvényesült, hanem ennek maradványai kimutathatók a későbbi, már lényegében feudális nagybirtokon is, aránylag késői időben (l. később). A törzsi, lázadó arisztokrácia leverésével fejedelmi, később királyi tulajdonba jutó földek feudális földtulajdonná változásáról még beszélni fogunk.

Géza, sőt még István idejében sem beszélhetünk a feudális földtulajdon monopóliumáról. Még nem minden föld került mint feudális földtulajdon az uralkodó osztály kezére. S itt merül fel a „szabad magyarok” régebbi történeti irodalomban olyan sokat vitatott problémája. Mi lett a honfoglalás után a törzsi arisztokrácia által szűk, de még közös legelőterületre szorított, valószínűleg ekkor még a hagyományos lótenyésztéssel foglalkozó szegény pásztorral? Egy részüknek a kalandozásokban való részvételéről és esetleges részesedésükről a zsákmányból, sőt rabszolgákból is, már beszéltünk. A „lázadó vezérek” közvetlen fegyveres kísérete is ezekből állhatott. Vezetőik leverése után a kíséretetek tagjai

¹² *Kézai Simon Krónikája (SRH. I. 188. l.).*

Post hec venit Hunt et Pazman duo fratres carnales, milites coridati orti de Svevia. Hi enim passagium per Hungariam cum suis militibus facientes ultra mare ire intendebant. Qui detenti per ducem Geicham tandem sanctum regem Stephanum in flumine Goron Teutonico more gladio militari accinxerunt, 189. l. . . . Postea Wolfer cum Hedrico fratre suo introivit de *Vildonia cum XL militibus phaleratis.*

valószínűleg (legalábbis részben) meghódolnak a fejedelemnek, illetve a királynak és ennek fegyveres kíséretével (alsóbb vonalon) összeolvadnak. Ilyen módon ez a nem egészen kis számú réteg, mint az uralkodó osztály része, a feudális földtulajdon kialakításában szerepet játszhatott. Az István-kori törvényekben még határozottan kimutatható szabadok aránylag nagy tömegeit azonban nem e réteg közül származóknak tekintjük. Annak ellenére, hogy az István által megszervezett állam már feudális állam és így a feudális földtulajdon alapján áll, éppen ezeknek a szabadoknak (s a még valódi rab-szolgáknak) létezése mutatja az alap gyengeségét. Az Istvánféle törvényekben szereplő „vulgaris” nem tartozik az uralkodó osztályhoz. A leányrablásról szóló 25. c. kifejezetten azonosítja a „szegényt” a vulgarisszal, amikor pedig a 33. c.-ban az egymás házára törőkről beszél, elkülöníti a comes, illetve a miles „házát, palotáját, lakótornyát” a vulgaris kunyhójától. („Si vulgaris quidem alterius sui similis mansiunculas invaserit”)¹³ Ezek a „vulgaris”-ok azok a szabad pásztorok (vagy talán már kis részben parasztok), akik nyilván még legelő, illetve földközösségben próbálják tengetni életüket, akiket, illetve földjüket az egyre erősödő feudális földtulajdon elnyeléssel fenyeget.

A kérdést, hogy miképpen nyeli el a feudális földtulajdon a szegény szabad földtulajdonát, részben már az eddigi kutatások tisztázták, és ezeknek a kutatásoknak összefoglalása az egyetemi tankönyvben található. Mégis, mint a feudalizmus kialakulásának alapkérdésével, a következő részekben éppen ezzel kell részletesebben foglalkoznunk.

¹³ *Szent István I. tv. O. 27.* (Závodszy: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai Budapest 1904) 149. l., (továbbiakban *Závodszy*).

Si vero pauper quis hoc vulgaris agere agreditur, componat raptum V iuencis.

O. 35. Si vero miles quis curtim vel domum alterius militis invaserit, X iuencis componat invasionem. Si vulgaris quidem alterius suis similis mansiunculas invaserit V iuencis solvat incursionem (*Závodszy* 152. l.).

A hűbéri birtok, szállásbirtok, adománybirtok, illetve a hűbéri, katonáskodási kötelezettségek kérdése, ami még itt tisztázandó. Ebbe a tárgykörbe tartozik az uralkodó osztály rétegződése az állam alakulását követő első században. S itt kell foglalkoznunk a királyi birtok főproblémáival is. A „patrimoniális királyság” fogalma sajnos még marxista történetírásunkban is kísért, és néhol felvetik a magyarországi feudalizmus jellegének kérdését is, ui. hogy a magyarországi feudalizmus az európai vagy az ázsiai típushoz tartozik-e, vagyis a földtulajdon állami monopóliumban volt-e?

Már előljáróban le kell szögezni: a magyarországi feudalizmus az európai típushoz tartozik, a földtulajdon sohasem volt állami monopólium. Ami a magyarországi feudalizmus kialakulásába új szint hoz, ami ezt az általános nyugat-, de kelet-európai fejlődéstől némileg megkülönbözteti, az, hogy a magyarság elsődlegesen állattartó, pásztorkodó, mégpedig félnomád pásztorkodó társadalom a honfoglalás idején. Ezzel a kérdéssel a következő fejezetben kívánok részletesen foglalkozni. Itt csak annyit: a feudális földtulajdon kialakulása idején — éppen a törzsi arisztokrácia, a „lázado vezérek” leverésével az éppen megszervezendő központi hatalom (fejedelem, király) kezére jut az ország jelentékeny földterülete és ez bővíti a már eddig is fejedelmi kézen volt földtulajdont. Így tehát az ország *legnagyobb* feudális földtulajdonosa maga a király lett. De már ebből a birtokból is jelentős adománybirtokok jutottak 1. az egyház, 2. az idegen urak kezére. Ezek az utóbbiak pedig már kifejezetten hűbéri birtoknak tekintendők. Mint az előzőkben hangsúlyoztam, a feudális földtulajdon jelentős részét tehetta ki az ún. ősi szállásbirtok, tehát a király fegyveres kíséretébe álló volt törzsi arisztokrácia kezén maradt földbirtok. Nem világos és nem is teljesen tisztázható ennek a földbirtoknak jellege a legkorábbi időkben, valószínű azonban, hogy a XI. század végén össze kellett olvadnia a tulajdonképpen hűbéri adománybirtokkal. Hűbéri jellege van a kisebb birtokosság, a király katonái (milesei), a „második” kíséret birtokainak. Feltehető, hogy ez a katonáskodó réteg úgy, mint régebben

a törzsfők kíséretében, a fejedelem mellé állva is eltartást kapott. De a feudális földtulajdon alakulása, az államszervezés időpontjában és az azt követő időkben, ennek a rétegnek mint a király hadserege tagjainak birtokait már a katonai, hűbéri függésből eredő birtokokká változtatja. Erről a rétegről mondhatja az Intelmekben István fiának (C. 4.3): „Óvakodj attól, hogy ezeket szolgaságba taszítsd vagy szolgálának nevezd. Mert ezek neked katonáskodnak és nem szolgálának”. (*Illi tibi militent non serviant.*)¹⁴ Ugyanakkor éppen az István-féle törvények beszélnek arról, hogy minden hűbérúrnak legyen „milese”, *vagyis serviense* (*volumus ut unus quisquis senior seu dominus suum habeat militem id est servientem.*)¹⁵ Tehát a „katonáskodás” és „szolgálat” hűbéri szinonimája már egészen korán felmerül. (Itt kell megjegyeznünk: 1. bár az előbb említett fejezet István törvényében „magán”-serviensről, milesről beszél, a feudális viszonyok fejletlenségénél fogva ez még nem lehetett jelentős számú (elsősorban csak az idegen urak magánhadseregéről lehetett szó); 2. a királynak szolgáló (*serviens*) katonák (*miles*) száma, az előbb említett „második kíséret” azonban eléggé nagyszámú lehetett. Ezek nem „lovagi” módra katonáskodnak, s amikor polgári történetírásunk egy része a „lovagságot” és „hűbériséget” egy kalap alá veszi, joggal beszél „hűbériség” hiányáról Magyarországon. Hogy ezek „lovaskatonák” (könnyű lovasok), arra sok adat utal. Egy jellemző a XIII. sz. elejéről, az Aranybulla körüli mozgalmakat megelőző időből, amikor már általában „servientes regis”-ről beszélnek. A váradi regestrum egy feljegyzése szerint borsodi várnépek azzal „vádolnak” egyeseket, hogy velük adózók (*contribules*), ezek azonban „*dixerunt se esse de genere equestri*

¹⁴ *Intelmek.* (Závodszyky 136. l.)

Ex his vero neminem in servitutum redigas vel servum nomines.

Illi tibi militent, non serviant...

¹⁵ *Sz. István C. I. 2.* (M. Törvénytár I. 30. l.)

Volumus, ut unusquisque senior suum habeat militem, id est servientem nec aliquis alter illi suadeat antiquum deserere seniores et ad se venire.

Závodszyky 148. l. „*id est servientem*” kimarad.

scilicet militum regis”.¹⁶ (Itt nyilvánvalóan régi elnevezés maradványáról és nem újról van szó.) Talán ennek a „második kísérethez” tartozó kisebb birtokosságnak feudális földtulajdonára és ugyanakkor hűbéri birtokos jellegére vet fényt első hiteles (1079-ből származó) magánoklevelünk. Guden „elfáradva a munkában és a királyomnak tett szolgálatban, az ő engedélyével és hozzájárulásával” hagyományozza *csékély* birtokát az egyháznak (*fatigatus... in labore et in servitio domini mei regis concessione et licentia sua*).¹⁷

Ha a feudális földtulajdon XI. századi képét világosan akarjuk látni, természetesen nem mellőzhetjük a királyi birtok vizsgálatát, amelyről az előzőkben megállapítottuk, hogy az ország legnagyobb birtoka. Nem szándékozom itt tárgyalni a „megye” olyan kérdéseit, hogy a szláv megye vagy a frank comitatus utóda-e; ez a kérdés eddigi kutatásaink alapján tisztázott és erre a kérdésre a királyi birtok tárgyalásánál részletesen rátérünk. Sokkal fontosabb a szervezet, a megye és egyéb királyi birtok összefüggésének problémája. A királyi birtok feudális földtulajdon jellege kétségtelen. Ezt indokolja 1., hogy az első „fejedelmi” birtokok a legfejlettebb szláv területeken jönnek létre, 2., hogy szemben a „lázádo” törzsi arisztokráciával, ellentétben ezek nem feudális jellegű földtulajdonával, mint feudális nagybirtok

¹⁶ 1186. (Kn. I. 131. l.)

Hinc est, quod ad uniuersorum noticiam tenore presencium uolumus peruenire, ut Job archiepiscopus Strigon. traxit quosdam homines de posoniensi prouincia, Marchun et Petrum, in nostram presenciam, agens contra ipsos super libertate eorum, et asserens eosdem iobagiones ecclesie prenominatae. Hij uero dicentes se esse *liberos et militari armatu in exercitu domini regis equitandos, tamquam decet nobiles seruientes...*

Váradi reg. 194. sz. 224. l.

Civiles castri Borsob, scilicet: Mauritius, Petur, Chyul de villa Oym, et Martinus hodnog, Sanctus centurio, Petrus, urbis praefectus, et omnes alii impetiere Cykirc et fratres suos, scilicet: Nemelt, Petrum, Paulum et Alexium, quod essent eorum contribules, sed illi negaverunt, sed dixerunt se esse de genere equestri scilicet: militum regis, et adduxerunt, quosdam de genere suo, scilicet: Peth et Siciam de villa Baga.

¹⁷ *Szentpétery*: Középkori oklevélszövegek (Bp. 1927). 42. l.

alakul meg. A király kezdettől fogva a feudális földtulajdon alapján tulajdonítja el az ezeken a birtokokon élő népeknek termékefeleslegét, illetve követel tőlük munkajáradékot. Azt, hogy e népek kikből tevődnek össze és milyen módon jutnak a királytól való függésbe, a következő fejezetekben szándékozom kifejteni. Itt csupán az uralkodó osztály fejlődését vizsgálva tekintjük át ezt a kérdést, elsősorban a birtokszervezet kérdését. A várbirtok („vár” megye) és a többi királyi birtok összefüggésére rámutat Molnár József tanulmánya, a várkatonaság kérdését vizsgálva.¹⁸ A várbirtokokon és egyéb királyi birtokokon a centurionatus szervezete alakult ki. El nem döntött — de nem lényegbevágó — kérdés, hogy mennyire szláv hatás vagy a magyarság régi szervezeti rendszere áll ezek mögött a centurionatusok mögött. A centurionatusok (mind a vári, mind az udvari centurionatusok) feje a comes, az ispán. Szerepére azonban itt nem szándékozunk kitérni. A királyi birtok szervezetének, a királyi „népek” jellegének kérdéseit részleteiben a királyi birtokról szóló fejezetben tárgyaljuk. Itt csak az uralkodó osztály összetétele szempontjából foglalkozunk magával a centurionatusszal is. Maguk a centuriók és az alájuk tartozó decuriók a népek vezetői, tisztjei és mint ilyenek az uralkodó osztály tagjai. Ezt eldönti az István utáni idők legrégebbi törvényének (László III. törvénye) 15. c.-ja: A király és a „tanács” rendeleteinek (nyilván ezt kell itt érteni a „*regis et principum decreta*” alatt) megszegői közt a következő három rétegre vonatkozóan dönt *egy* paragrafusban: püspök, akit a király akarata szerint ítélnék el, comes, akit meg kell fosztani méltóságától, *centurio*, akit méltóságától megfosztanak és ugyanakkor 55 *pensa* megfizetésére köteleznek. Külön alparagrafusban szerepel a miles, aki *csak* 55 penzát fizet, tehát nem tartozik a birtokszervezetbe és így méltóságától sem fosztható meg.¹⁹ Nyilvánvaló, hogy a comes is, a centurio is a királyi birtokon mint tisztségviselő szerepel, a birtokok

¹⁸ Molnár József: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában.

földtulajdonosa azonban maga a király. Ugyanakkor a feudális rendszerében — mint az uralkodóosztály tagjai — szükségszerűen feudális földtulajdonnal kell rendelkezniük. Ez a comesekre vonatkozóan az oklevelekből ki is derül, nem így a centuriókra vonatkozóan. A centurio (és a decurio) későbbi emlékeinkben, így elsősorban a Váradi Regestrum adataiban már a „jobbágy”, leginkább a „várjobbágy” neve mögött jelenik meg. Csak itt-ott egy adatban hallunk arról, hogy „valamilyen hatalmas” (quidam potens) egyenlő a centurióval, és hogy egyes emberek (várnépek) a „centurionatusnak alárendeltek”.²¹ (Mindkét adat a XIII. század elejéről származik.) A XII. század végén és a XIII. század elején több ízben hallunk a várjobbágyok földbirtokának, mégpedig néha eléggé jelentékeny földbirtokának eladásáról.²¹ Mindez azonban közvetlenül nem bizonyítja a XI.

¹⁹ László III. C. 15. (Závodszy 177. l.)

Quicumque ergo regis et principum decreta fregerit: si episcopus est, secundum voluntatem regis diiudicetur; si comes a comitatu degradetur; si centurio, honore privetur et insuper LV pensas solvat; Miles consimiliter LV pensas solvat.

²⁰ Váradi Reg. 212. sz. 230. l.

Vicentius, Vendegu, Voca de villa Roba impetiere corvillanos suos scilicet Esaum, Forcum, Petrum, Botam dicentes, quod eorum falsa suggestione quidam potens, nomine Voiavoda, in sex marcis eos damnificasset. Illi responderunt, quod praenominatus Voiavoda non eorum suggestione quidquam eis subtraxisset, sed cum esset eorum centurio et ipsi castrenses, castrensium pensione debitores, pro debito censu tantum vel forte plus ab eis accepisset.

Váradi Reg. 336. sz. 280. l.

Felceu et Bota de villa Fegyernuc, Mogd Michodeus et Petrus de villa Asu, item alius Michodeus, Paul, Zacheus, Georgius de villa Shmula, impetiere quosdam de villa Echeck, scilicet Bugy, Urdan, Potetam, Vcus, Beat, Vtam, dicentes, quod essent eorum coofficiales et similiter centurionatus subiecti. Illi autem dixerunt non esse subiectos centurionatus sed debitores liberorum denariorum. Et hoc idem dixerunt ioubagiones castris, scilicet: Forcos, Posen, Ipolt, Lucus, Vhusa, Jacob, Mathias.

²¹ 1198. (CD. II. 345—346. l.)

(Imre adománylevele.)

Quapropter posteritatis memorie dignum duximus declarare, quod praedium Pauli, nomine Michál, Iobbagyonis castris Supproniensis, ob sui

századi centurio feudális földtulajdonát. A legrégebb adat (1114—1131 között) lenne, ha a birtokairól rendelkező „Acha

facinori vindictam, quod in regiae Serenitatis Maiestatem commisit, Vgrino, Geurensi episcopo, contulimus cum omnibus pertinentiis suis *iure perpetuo possidendum*; quia integritatem suae deuotionis ex multis rerum argumentis concepimus. Continentur autem in eodem predio *noem mansiones seruorum*: Eurud cum vxore, et cum quatuor filiis: quorum nomina haec sunt: Funer, Seukezen, Locus, Mouruc, et duabus filiabus; quarum nomina haec sunt: Zumborca, Picur, Altera mansio, scilicet Funer cum vxore Cune, cum duobus filiis; quorum nomina sunt haec: Sida et But, et duabus filiabus; scilicet: Sukete et Bith, Tertia mansio: Michael cum vxore et duobus filiis: scilicet: Cupur, Cunacun. Quarta mansio Mogd cum vxore Cucad, et duobus filiis; scilicet: Pribur et Cucon. Quinta mansio Feldes, cum vxore Mehtelt, et cum filia Cupuran. Sexta mansio Sirmuncuc, cum vxore nomine Geta, et cum vna filia nomine Emelu, et cum vno filio paruulo. Septima mansio: Iacov cum vxore sua Sceretem et duobus filiis; quorum nomina sunt: Guru et Cimo; et duabus filiabus; scilicet Ioatec et Thuk, Octaus mansio cum vxore et duobus filiis. Nona mansio: Soruuld cum vxore et quatuor filiis. Praeterea sunt decem capita seruorum non habentum vxores: Martinus, Aegydius, Vasard, Bene, Cinc, Dume, Tumpa, Mikuse, Buke, Bud. In eodem autem praedio habentur quatuor *mansiones libertinorum*: Bucca cum filio Zumbor, Vendic, cum fratre suo Tipsu, Vuendum cum vno filio paruulo; Cozug cum quatuor filiis Vs, Ded, Beus, Cuc.

1209. (CD. III. 2. 471. l.)

II. Endre megerősítő levele Both mosoni comes részére.

Inde est, quod dilecto et fideli nostro Both Palatino, et Musuniensi Comiti, ob eximia suae fidelitatis merita, terram quamdam Challou nomine, equam emerat a quodam Iobbagione Castri Musuniensis, Mochorias nomine, sibi et per eum suis haeredibus in perpetuum confirmauimus.

1218. (Kn. I. 219. 1.)

Notum sit uniuersis, quod constitutis in presentia nostra Movr primilo Kamarniensi (sic), Vid iobagione eiusdem castri ab una parte, Petro, filio Cokos, procuratore Samuelis comitis, ut ipse dicebat, ab altera; proposuit dictus P., quod S. comes, dominus ipsius, a iobagionibus castri Kamarniensis de villa Vrs, terram ad tria aratra cum pertinencijs ad ipsam, pro IIII Marcis argenti comparasset et de precio eisdem ad plenum satisfecisset. Supradictis uero M. primilo et V. tum pro se, tum pro ceteris coniobagionibus suis de villa Vrs, super propositis, a prefato p. testimonium perhibentibus, postulauerunt communiter, ut secundum recitacionem factam rem gestam scripto commendarem.

1231. (CD. III. 2. 225—226. l.)

Ad vniuersorum tam presentium, quam futurorum noticiam tenore presencium volumus peruenire: quod accendens ad nos quidam de Iobba-

Vesprimiensis *Jobagio non ignobilis*"-t²² azonosítani tudnók a centurióval, ami természetesen nem túlzott feltevés, éppen a későbbiek alapján, amikor a centurio várjobbágy. Erre vonatkozóan a Várad Regestrum számtalan adatát idézhetnők. Az is tény azonban, hogy a Várad Regestrumban szereplő centuriók, várjobbágyok legtöbb esetben úgy jelentkeznek, mint akik földközösségben élnek a várnépekkel. A várnépekről pedig a későbbiekben kiderül, hogy királyi parasztok, a szó mai értelmében jobbágyok voltak. De a Várad Regestrum elég sok adata beszél a várjobbágyok egy kiemelkedő rétegéről, a „szent király jobbágyairól”, akik állítólag szabadságukat István királytól kapták.²³ Egy

gionibus castri Supruniensis, Andreas nomine, filius Michaelis, nobis professus est; quod terram suam nomine Cazmer, que ipsum iure hereditario contingebat, vsui decem aratrorum sufficientem, fidei nostro Isaach Comiti pro viginti marcis argenti vendidisset;

1237. (CD. IV. 1. 75. l.)

Baka, Iobagio Castri Suprun, de genere Kurch (al. Karoh) cum quodam consanguineo suo nomine Buda, tam pro se, quam pro aliis cognatis suis testimonium perhibente, protestatus est coram nobis, quod sex annis iam elapsis *quandam possessionem suam, videlicet partem, quam habuit in villa Enud, videlicet terram ad quinque aratra, cum foeneto, nemore et molendino continente tres molas, metis, distinctam a portionibus consanguineorum suorum*, contulisset monasterio de monte Sanctae Mariae, pro remedio animae suae, iure perpetuo possidendam consentientibus cognatis, nec in aliquo contradicentibus.

²² L. W. I. 148. l.

²³ 1215. Várad Reg. 112. sz. 193. l.

Valerianus cantor, Michael custos, Gerardus decanus, Joachim, et Moust archidiaconus Varadiensis, et omnes alii universis, quibus literae praesentes exhibentur, salutem in Domino. Venit ad nos in septimana Exurge quidam pristaldus, ut ipse dixit de se, nomine Bolosoy, de villa Bobona, cum quibusdam villanis de Yku, scilicet: Roma, Syca, Sumoz et Olodaro et dixit, quod universi villani de Honz et de Erdev et de Zehtu et de Bala et de Quer et de Zaka et de Barca, coadiuvantibus Novi Castri ioubagionibus, scilicet: Jordano, praefecto castri, et Poson archiprecone, impetiissent praenominatos quattuor villanos de Iku et item Laurencium, Cyubam, Forcos et Somotam, quod essent quidem ioubagiones, sed de castrensibus exemti. Illi autem dixerunt naturales ioubagiones esse, qui scilicet liberi Sancti Regis nuncupantur, coadiuvantibus quos, ut idem pristaldus dixit, ioubagionibus castri, scilicet: Forcos, principe exercitus,

1236-os oklevél beszél az udvarnokjobbágyok kiváltságáról.²⁴ Hogy a jobbágyok a királyi népekkel szemben, mint azok kizsákmányolói szerepelnek, bizonyítja a Várad Regestrum egy nagyon érdekes feljegyzése. Eszerint a békési várnépek panaszt emelnek két ember ellen, hogy ezek „igazságtalan jobbágyok, a nép javainak eltékozlói és minden várnép elszegényítői.”²⁵ Közvetett adatot a XI. századi centurio feudális földtulajdonára Lampert comes²⁶ 1135-i végrendeletéből (és Magdolna közel egykorú (1141—46) végrendeleté-

Soma, Vidard, Joanne, Zolos, Leustach, Jacobo archiprecone. Quos Michael, curialis comes de Henes (sic) ex praecepto domini sui, Alexandri comitis de Novo Castro, ut pristaldus dixit, discutiens misit Varadium, ubi praedictus pristaldus, et item Roma, Syca, Sumoz et Olodar et quidam ioubagio castri, nomine Georgius missus, ut ipse dixit, a Forcos, principe exercitus et coadiutoribus suis, fuerunt in termino, scilicet: hebdomada *Exurge*. Adversarii vero eorum non comparuerunt et supradictus pristaldus, dixit, quod iudex praefatus scilicet: Michael, pro convicta et condemnata parte haberi mandasset eam partem, quae non veniret; sed hoc nos nescimus.
1229. Várad Reg. 371. sz. 297. l.

Cives castri Bolondus de villa Leginer: Motcu, Unuca, Hertugug, Luchy, Ugud, Baldu, Bila et alii impetierunt quosdam de eadem villa, filios ioubagionum Sancti Regis, scilicet: Serkenteu, Marcel, Acel, Mogy et Vs, dicentes, quod eorum essent concives, simili officio, idest debito castrensi-um subjacentes. Illi autem dixerunt, se esse filios ioubagionum Sancti Regis et hoc idem dixerunt, ut pristaldus eorum perhibuit.

²⁴ 1236. (CD. IV. I. 59. l.)

„... quod proavis ipsorum de Bohemis venientibus in Vngariam, terram, in qua fuerant hospitati, dictus Rex Stephanus eisdem liberaliter contulisset, vt in quacunque libertate vellent, super eadem possent remanere; oblatores igitur dictarum litterarum a nobis petierunt obnix: quod ipsos libertate Iobbagionum Vduarnicorum nostrorum donaremus...”

²⁵ 1219. *Várad Reg. 210. sz. 230. l.*

Ioubagiones de Bekves, scilicet Sungut, Bot, Bus, Chysce, Paul, Nefaut, Dionis, Tomas, Pether, Orocha, Vivor, Bochyur, Elias et Usud, item ioubagiones de castrensibus exempti, scilicet, Reche, Banus, Ambus, et Tycus et postea universi castrenses, scilicet Mogug, Ega, Usud, Pous et omnes alii, conquaesti sunt domino regi Andreae super Sab et Sycund, dicentes, quod iniusti ioubagiones essent, et dilapidatores rerum populi et depaupertatores omnium castrensi-um, et auctores mortis trium hominum.

²⁶ 1135. *Lampert comes oklevéléből. (CD. II. 84. l.)*

„Item Alexius Centurio vineam in eodem loco et terram dimidii aratri dedit Ecclesie.”

ből tudunk. Az előbbi egy bizonyos „Alexius centurio” 1/2 eke alja földjéről és szőlőjéről beszél, amelyeket az egyházra hagyományozott, az utóbbi viszont „Petus centurio fiától” 30 pensáért vásárolt birtokról (egy ekével és három mansióval) tesz említést.²⁷ A XIII. század végén Kézai Simon úgy beszél a várjobbágyokról, mint szegény nemesekről, akik azonban szerinte a királytól a „vár földjeiből” nyerik birtokukat, hogy a vár hűbérbirtokait háború idején megvédelmezzék. Ez már a várjobbágy (centurio) helyzetének alapvető megváltozására mutat a királyi birtok teljes felbomlásának idején.²⁸ Ezekre a kérdésekre bőven kitérünk a királyi birtokról szóló fejezetben.

A feudális földtulajdon monopóliumának kialakulásában tehát hármasszoros folyamatot látunk :

1. a királyi birtok alakulása (jelentős mértékben a levert „lázadozó” törzsi arisztokrácia *nem feudális jellegű* földtulajdonának feudálissá tétele útján ;

2. az „ősi foglalók” (nagy- és kisbirtokosok) földbirtokának feudális tulajdonná változása (ebbe a csoportba tartozik a régi szláv urak megmaradt feudális birtoka is) ;

3. az egyházi adománybirtok és az idegen uraknak adott hűbéri birtok létesítése.

Itt kell azonban újólágy hangsúlyoznunk, hogy nincs még teljes monopólium a XI. század végéig. A sok kis szabad volt pásztor már *többnyire* mint szabad paraszt csak ekkor kerül földesuri kizsákmányolás alá.

A feudális anarchia és a feudális széttagolódás jelentkezése szoros kapcsolatban van a feudális földtulajdon

²⁷ 1142—46. *Magdolna végrendeletéből.* (Magyar Könyv Szemle 1892/93. 19. l.)

„Insuper aliud predium dedi in Sagam quod emi XXX. pensis de filio Petus centurionis, cum uno aratro et tribus mansionibus...”

²⁸ *Kézai Simon krónikája.* (SRH. I. 193. l.)

Jobagiones vero castri sunt pauperes nobiles, qui ad regem venientes, terram eis tribuit de castri terris, ut pheuda castri et castrum guerae tempore custodirent.

monopóliumának és az uralkodó osztály kialakulásának előbbiekben tárgyalt folyamatával. Magától értetődik, hogy már a XI. század közepén ennek feltűnő nyomaival találkozunk, amit természetessé és szükségszerűvé tesz az uralkodó osztály fentiekben tárgyalt rétegződése.

II. A FEUDÁLIS MAGÁNNAGYBIRTOK SZERVEZETÉNEK ALAKULÁSA

A feudalizmus ismerve a feudális földtulajdon monopóliumának kialakulása. A monopólium kialakulását azonban megelőzi az a folyamat, amelynek során az egykori földközösségi birtokok, illetve rabszolgák munkáján épülő birtokok feudális nagybirtokká válnak. Az előbbieken a nagybirtokok kialakulását az uralkodó osztály tagozódása alapján vizsgáltuk és megállapítottuk, hogy a XI. század folyamán a három kategória: királyi birtok, egyházi birtok és világi magánnagybirtok egyre erősebben tért hódít, a szabadok földközösségei egyre inkább háttérbe szorulnak, a monopólium kialakulóban van, és ez a folyamat lényegében a XI. és XII. század fordulójára befejezéséhez közeledik. A feudális nagybirtoknak az uralkodó osztályon belüli rétegződése természetesen csak a felületen mutatkozik, amikor további fejtegetéseinkben mégis a három kategória szerint külön beszélünk világi magánnagybirtokról, királyi birtokról és egyházi birtokról, ezt abból a megfontolásból tesszük, mert a háromféle birtok gazdasági szervezetében egymástól eltérő vonásokra kell rámutatnunk. Az alapkérdés azonban éppen a gazdasági szervezet keretében élő ún. szolgáltató népek jellegének, a szolgáltatások (a feudális járadék) változásának megmutatása.

Fel kell tehát vetnünk a kérdést: milyen volt a gazdálkodás a feudálissá váló birtokokon és miképpen tartották

fenn magukat a még szabad emberek a X. század végén és a XI. század elején. A kérdés megoldása rendkívül sokrétű, mint erre már a feudális földtulajdon kialakulását tárgyalva, a birtokok jellegét vizsgálva rámutattunk. Nem lehet erre egyöntetű feleletet adni; nyilvánvaló másképpen művelte a földet az uralkodó osztálynak az a rétege, amely „ősi szállásbirtokával” állt a király kíséretébe, másképpen maga a király és ismét eltérő az egyházi és a világi adománybirtokosok gazdálkodása. Végül a legbonyolódottabb és legnehezebben megválaszolható az a kérdés, hogyan élt, miből és milyen módon gazdálkodott a még valóban szabad (szegényszabad) a feudális földtulajdon egyre erősödő nyomása alatt, de eleinte mégis szabadon, saját közösségi földtulajdonán. A szegény szabad életéről, gazdaságáról emlékek magától értetődően alig maradtak ránk. A nagyurak igyekeztek, már nagyon korán, rögzíteni jogaikat. Annak ellenére, hogy a legkorábbi időben ez a rögzítés nem történt írásban, elég sokat tudunk — mint erre később rátérünk — ezekről a magán-nagybirtokokról, mert az egyházak, amelyek az uraktól adományokat, végrendeleti hagyatékot kaptak, nem elégedtek meg szóbeli ígéretekkel. Ezekből az oklevelekből szerencsére visszakovetkeztethetünk a világi nagybirtok gazdasági szervezetére. A királyok törvényekben szabályozták a birtokaikon élő népeik viszonyait, és bizonyos mértékig a törvények bepillantást engednek a királyi birtokok korai gazdasági szervezetébe is. Végül az egyház, mint ennek a kornak legfejlettebb módon gazdálkodó birtokosa, különböző összeírásokban állapította meg király és felsőbb hatóságok által népei kötelezettségét, s így ezekről a birtokokról kapjuk aránylag a legkorábban a legkimerítőbb tájékoztatást. A szegény szabad nem állapíthatta meg „jogait”, hiszen ezek a jogok éles ellentétben voltak az urak „jogaival”, az urak érdekeivel. A szegény szabad a terjeszkedő feudális birtokok árnyékában igyekszik meghúzódni, próbálja tengetni létét. Róla tehát nemigen szólhatnak oklevelek, jogbiztosító feljegyzések. Sajnos, a régészet, amely egyedül tudna képet adni a szegény szabad gazdaságáról, eddig

még nem tárt fel egyetlen korai települést, nem ásta ki a föld alól a XI. század első felének tárgyi emlékeit. (Méri falu-
ásatása az egész problémát, legalábbis eddig, homályban hagyta.) Így e probléma tárgyalásánál elég erősen kell fantáziánkra támaszkodni. Kiinduló pontunk a honfoglaló magyarság települési rendje és az erről eddig megállapítottak : a törzsi arisztokrácia legelőkisajátítása következtében szűk közösségi legelőre szoruló középrendű és szegény pásztorok helyzete. Mint az előzőkben igyekeztünk leszögezni, ezek egy része, talán éppen a közepes hatalmúak, a kalandozások során maga is birtokossá, rabszolgák tulajdonosává lesz. Egy részük a kalandozások lezárulásával birtok és vagyon nélkül mint nincstelen fegyveres részese a „lázázó” vezérek lázadásainak, majd a XI. század közepe fegyveres felkeléseinek, a „pogánylázázóknak” vezető rétege. De nem képzelhetjük azt, hogy minden szegény pásztor fegyveresen kel fel az osztályrend, a kialakuló feudalizmus ellen. A legelők szűkek, de azért bizonyára adnak némi megélhetést, olyan területeken, amelyeket a feudális földtulajdon terjeszkedése kevésbé érint. S biztosnak kell tekintenünk azt is, hogy a „lovasnomád büszkeség” elég sok embert nem tart vissza attól, hogy a legelőnek szűk területen, maga előtt látva a példákat, földművelésre térjen át. Ez a legelőterület ui. bármilyen extenzív földműveléssel is sokkal több ember számára juttat megélhetést, mint a félnomád állattenyésztés, különösen akkor, ha senki sem követel részt a megművelt föld termékeiből. A legnehezebben megközelíthető pont, milyen munkaeszközökkel, milyen módon kezdhet hozzá ez a pásztor, helyesebben ezeknek a *pásztoroknak a közössége* a földterület megműveléséhez. Mennyire és milyen területeken lehet a földet nagyobb előkészület nélkül megművelni, szükséges-e a föld feltörése, vagy egyszerűen a legprimitívebb égetéses földművelésről van-e szó. Biztosnak kell tekintenünk, hogy ilyen földművelés már a vándorlás során ismeretes volt a magyarság előtt, a földművelésre vonatkozó szókincsünk ezt minden kétséget kizáróan bizonyítja. Ennek ellenére a szabadok nagyobb tömegeinek a földművelésre mint

állandó és egyedüli foglalkozásra való áttérése adatszerűen nem követhető. Az erre vonatkozó kérdések, sajnos teljesen megválaszolhatatlanok. Legfeljebb arra próbálunk válaszolni, hogy ezek a pásztorok milyen eszközökkel és milyen állatokkal kísérhették meg a földművelést, mert erre halvány utalást találunk legkorábbi törvényeinkben.

A hipotézis, amelyet sajnos adatokkal nem tudok alátámasztani, hogy a szegényebb pásztorok körében nem, vagy kevésbé terjedt el a fejlettebb marhatenyésztés és nem szorította háttérbe a hagyományos lótenyésztést. Arra sincs adatunk, hogy mennyire lehetett a honfoglaláskori magyar lovakat — ezek nyilván elsősorban hadi, másodsorban élelmezési célokra szolgáltak — igába fogni és szántásra felhasználni. Egyetlen adatunk már a XI. század végére utal, László II. törvényének 15. caputja, amely szerint „a kereskedők az országhatárokon ne vegyenek vagy ne adjanak el sem lovakat, sem ökröket, lovat csak olyat, amely hadi célokra szolgál, ökröket viszont, amelyek szántásra alkalmasak, ha akarnak, vásároljanak.”¹ Ebből következik, hogy vannak lovak, amelyek nem hadi célokat szolgálnak, ökrök, amelyek nem szántásra alkalmasak. Persze, mindkét esetben elsődlegesen szállításra (szekerek húzására) alkalmas állatokról lehet szó, ugyanakkor feltételezhető, hogy igavonásra alkalmas lovak is lehettek. A „liber”, a szabad még századokkal később is lovaival szerepel. Egy adatunk azonban arra is utal, hogy a legkorábbi időben ökörrrel és lóval „dolgozó” emberekről megkülönböztetve beszélnek. István I. törvényének 7. fejezete arról beszél, hogy ha „valamely pap vagy comes vagy más megbízható személy valakit vasárnap munkában talál, azt üzzék el. 1. ha ökörrrel dolgozott, vegyék el tőle ökrét és adják a várnépeknek eledelül, 2. ha pedig lovakkal, vegyék el a lovát, amelyet az úr ökörrrel meg-

¹ Szt. László II. C. 15. (Závodszy 170. 1.)

Nullus mercator in aliquo huius terre confinio equum aut bovem vendere vel emere presumat, sed equum solum modo sibi met ad expeditionem necessarium aut boves ad arandum aptos, si voluerit, emat.

válthat, ha akar és az ökör szolgáljon eledelül, mint említettük.”² A két azonos munka párhuzamba állítása nehezen teszi elhíhetővé, hogy az egyik esetben földművelésről, a másik esetben szekerezésről van szó, mindenesetre itt arról beszél a törvény, hogy lovat és ökröt ugyanolyan munkára lehet felhasználni. Nem törekszem túl messzemenő következtetések levonására: csupán azt szeretném leszögezni, a szabad pásztor változatlanul lovaival szerepel, nyilván elsősorban mint állattenyésztő, de esetleg megkísérelte a rendelkezésére álló állatokat földművelésre is felhasználni. Hogy a szabad (liber) és a ló együtt szerepel, hadd utaljak Kálmán első törvénye 40. fejezetére, amely szerint „a comesek — ha saját falvaikban *szabadok* felett rendelkeznek, *akiktől lovakat kaphatnak* és 100 pensát gyűjthetnek — adjanak páncélos katonát a királynak.”³ Egy más kapcsolata a szabadnak és a lónak István utáni legrégebbi törvényünkben merül fel. Nyilvánvaló és bizonyítottnak tekinthető, hogy a László-féle III. törvényben (amely véleményem szerint a 70-es évek legelején jöhetett létre) szereplő „kóborok” alatt menekülő szabadok értendők, akiket állataikkal fogdos össze az erre a célra kiszemelt „jóságösszegyűjtő”. Hogy itt nemcsak, sőt nem elsősorban szököttekről, hanem kóborlókról van szó, alátámasztja a garamszentbenedeki oklevélnek (1075) feltétlenül hiteles záró része, ahol az összegyűjtésről teljesen a törvény értelmében beszél, aláhúzva, hogy itt „vagus”-ról,

² *Szt. István I. C. 7.* (Stephanus Endlicher: *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana* (Sangalli 1849) 313. l. (továbbiakban *Endlicher*)

Si quis igitur presbyter vel comes, sive aliqua alia persona fidelis, die dominica invenerit quemlibet laborantem, abigatur

¹ Si vero cum bobus, tollatur sibi bos et civibus ad manducandum datur

² Si autem cum equis, tollatur equus, quem dominus bove redimat si velit et idem bos manducetur, ut dictum est. (*Závodszkynál* (144. l.) a szöveg némileg eltérő, én helyesebbnek tartom *Endlicher* szövegét.)

³ *Kálmán I. C. 40.* (*Závodszkynál* 188. l.)

Comites si proprios in villis suos *liberos habuerint, de quibus equos accipere* et centum pensas possint colligere.

kóborlóról van szó.⁴ Ez a kóborló nem lehet földművelő, hanem a legelőről kiszorult, állataival, vándorló szegény szabad pásztor, s hogy állatai lovak, azt bizonyítja a László III. tv. 13. fejezete. Ebben kóbor és szökött emberek és (általában) állatok összegyűjtéséről van szó, ugyanakkor elrendeli a törvény, hogy a „joccedeth” által összegyűjtött (itt nyilván az emberekkel együtt összegyűjtött „állatokról” van szó!) állatok számára a király „lovásza” (agaso) készítsen minden várban istállót, ahol Szt. Mihály napjáig maradjanak az állatok és az emberek. A fejezet I. cikkében külön kimondja, hogy az *ökrök és juhok* Szt. Márton napjától Szt. György napig gyűjtendőek össze.⁵ A szabad lesüllyedésének egyes fázisait nem tudjuk adatokkal követni. A László-féle III. törvény valószínűen csak egy kis réteget érintett, azt, amely az 1061-es fegyveres felkelés után legelőiről kiszorulva, kóborlásra kényszerült. Ennek a rétegnek sorsa nem vitás, belekerült az ekkor már nagyon számottevő servus- vagy libertus-rétegbe, földhözköttött jobbágy lesz az egyes nagybirtokokon: király, egyház (erre külön utal a garamszentbenedeki alapító levél már idézett kitétele) és az egyes

⁴ 1075. Garamszentbenedeki oklevélből. (Kn. I. 59. l.)

Domum eciam dedi deo et sancte marie sanctoque Benedicto ego rex magnus, statuens auctoritate regali, Quod omnis uagus et profugus, siue homo, siue iumentum, siue quodcumque animal sit, si in monasterium aut inter familiam, seu inter bestias sancti Benedicti deuerint, in illis non habeat potestatem nuncius regis, neque ducis, neque cuiusquam comitis aut primatis, sed sint in potestate sancti Benedicti et sui abbatis, et secundum consuetudinem hungarorum faciat abbas et iudicat.

⁵ László III. C. 13. (Závodszy 177. l.)

Rerum fugitiuarum collector quem vulgariter joccedeth dicunt quidquid colligit, ad civitatem eiusdem provincie congreget; et regis agaso et comitis eiusdem civitatis, in suburbio stabulum faciant ibi usque ad festivitatem sancti Michaelis quidquid pecorum collectum fuerit, servetur; due partes fugitivorum hominum, ioch scilicet donentur regis pristaldo, tertia pars comiti et usque ad prenominatum festivitatem detineantur et reservantur; de quibus post festivitatem sancti Michaelis quando dividuntur, nuncius episcopi decimam partem accipiat a festivitate sancti Martini usque ad festivitatem sancti Georgii congregentur oves et boves, et simili modo dividantur.

„comes”-ek, nagyurak birtokain. A XI. század első felében még létező valóban szabad (pásztor vagy paraszt) élet- és gazdálkodásmódjáról tehát nagyon kevés és meglehetősen homályos adattal rendelkezünk. Sokkal világosabb lesz a kép, amikor már a „liber”-t a megalakult feudális nagybirtok keretei közt találjuk.

A XI—XIII. században a magyarországi feudális nagybirtokra a különböző elnevezésű rétegek, a szolgáltató népek tarka-barka összevisszasága jellemző. Erdélyi és Tagányi nagy vitájukban éppen ebbe a tarka-barkaságba bonyolódtak bele, ebben voltak képtelenek rendszert teremteni. Mit jelentenek 1. a *servus* és ennek korai szinonimája, a *mancipium*, hogyan viszonylanak ehhez a ritkán előforduló *lixa*, *vernulus*? 2. Mi a helyzete a „liber”-nek? 3. Hogyan értelmezzük a *libertinus*, *libertus*, uheg és az ezekhez közelálló *dusnik* (*dusnok*) feltűnését? Kik a „minister”-ek és mi a szerepük? 4. A királyi várbirtok népeinek a *civis*, *castellanus*, *cestrensis*-nek mi a viszonya a királyi birtokok többi népeihez, elsősorban az *udvarnokok*hoz, de a többi *tavernicarius*, *pincernarius* stb. néven ismert népekhez és végül 5. mit jelent a *hospes* a legkorábbi időszakban? De még ezzel sem mutattunk rá teljesen a tarka-barkaság egész zavarára, mert az alkategóriák *arator*, *vinitor*, a különböző *iparosok* (*faber*, *textor*, *sutor* stb.) már a legrégebb időben feltűnnek csakúgy, mint a *servientes cum equis suis*, és végül mint talán legtöbbet vitatott kérdés áll előttünk a nagybirtokon korán megjelenő *iobagio* (függetlenül a királyi népek előbbieken tárgyalt jobbgáynak nevezett tisztjeitől). (Azt, hogy már legrégebbi törvényeinkben és okleveleinkben is itt-ott feltűnik a *colonus* elnevezés, úgy hiszem, elhanyagolhatjuk.)

Ahhoz, hogy ebben a kérdéskomplexumban bizonyos rendet tudjunk teremteni, úgy vélem, abból kell kiindulnunk, amit fejtegetéseim elején felvettem, meg kell vizsgálnunk a kialakuló feudális nagybirtokok gazdasági szervezetét. Mint erre már ott utaltam, ez lehetséges, mert — bár kevés —, de rendkívül instruktív és értékes okleveles anyag áll rendelkezésünkre. A későbbiekben arra törekszünk, hogy a gazdaság

szervezet fejlődését és ezen belül a „szolgáltató népek” egyes rétegeinek alakulását a nagybirtokkategóriák szerint külön-külön tárgyaljuk.

Először a legkevésbé fejlett, területileg az ország aránylag legkisebb részét magába foglaló világi birtokok szervezetét kívánjuk szemügyre venni. Erre sokkal nagyobb a lehetőség, mint ahogyan ezt a régebbi kutatók elképzelték. A XI—XII. századi magánoklevelek (királyi pecséttel ellátott vagy ezt nélkülöző oklevelek) eddig kutatóink figyelmét meglehetősen elkerülték. Valahogyan nem illett bele az „írásbeliség nélküli korszakba”, hogy itt viszonylag sok oklevél áll rendelkezésünkre, amelyekben egyes világi nagyurak meglevő egyházak részére hagyományokat tesznek, vagy új egyházakat alapítanak. Kumorovitz Lajos a magánoklevelekkel foglalkozó kézíratos cikkében a középkori magyar magánjogi írásbeliségről rámutat arra, hogy az egyházaknak, amelyeknek kevésbé állt rendelkezésére — ebben az időben — fegyveres erő, inkább volt szükségük jogbiztosító, írásos dokumentumokra, mint a hatalmas uraknak, kik (mint erre éppen a meglevő magánoklevelek több ízben utalnak) megelégedtek a király szóbeli (datorok, pristaldusok előtt tett) ígéretével, adományával. Meg kell jegyeznünk, hogy az egyik ilyen (legkorábbi) magánoklevelünket, Radó nádor 1057-i oklevelét, amelyet Szentpétery⁶ egészében mint hamisat elvet, Pauler Gyula első felében hitelesnek tartja és fel is használja;⁷ Győrffy György pedig ennek a résznek valószínű hitelességét nyelvi szempontból is alátámasztja.⁸ A másik ilyen korai, kifejezetten magánoklevelünkre (Péter comes végrendelete a szászdi (Zasty) monostor alapítása 1067 körül) Szentpétery csak azt a megjegyzést teszi, hogy „nem királyi

⁶ *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. 7. l. továbbiakban Kritikai jegyzék.

⁷ *A magyar nemzet története az Árpádok korában*. Bp. 1893. II. 591. l.

⁸ *Győrffy id. h.* 87. l. 174. sz. jegyzet.

oklevél”⁹ és ezzel nyitva hagyja az oklevél hiteles vagy hamis voltának eldöntését. Véleményem szerint ez az oklevél is, bár egyes részeiben interpolatio nyomait mutatja, rendelkező részében feltétlenül hitelesnek tekinthető. Guden 1079-i végrendeletét maga Szentpétery is hitelesnek tartja csakúgy, mint „David dux” 1094-i oklevelét. Ezeknek az okleveleknek a sorában külön helyet foglal el Otto somogyi comes 1061-i oklevele a zselicszentjakabi monostor alapításáról. Ennek az oklevélnek csak a bevezető néhány soráról tudtak és az egész aktust, a monostoralapítást, legalábbis kétesnek, az oklevelet gyanúsnak vagy nemlétezőnek tartották. Kumorovitz Lajosnak a csehszlovákiai fényképanyagban sikerült felfedeznie egy sokszoros átírás utáni XVII. századi egyszerű másolatot. Otto eredeti, valószínűleg valóban 1061-ből származó oklevelét 1257-ben, 1374-ben, 1377-ben, majd 1432-ben írták át. Bizonyos, hogy a sok átírásban a szöveg torzult, a XVII. századi másoló számára sok XI. századbeli fogalom értelmetlenné vált. Így Kumorovitz nyilvánvalóan helyes feltételezése, hogy a szövegben többször előforduló „turcis” értelmetlen szó a „curtis” elferdítése. Mint adott helyen erre majd utalok, Kumorovitz oklevéltani megállapítását a szöveg értelmi fordítása és történeti értékelése teljesen alátámasztja. Ez az oklevél rendkívül becses emlék és a már régebben ismert oklevelek témánkra vonatkozó utalásait kiegészítve, megállapításaink helytállóságát igazolja. (Itt kell hálás köszönetet mondanom Kumorovitz Lajosnak, hogy ezt a rendkívül értékes anyagot — a kiegészítő és a szentjakabi monostor korai alapítását igazoló több más XII. századi oklevél szövegét — publikálás előtt rendelkezésemre bocsátotta.) A XII. század második évtizedétől kezdődően pedig egyre nagyobb számban feltűnő, általam a továbbiakban felhasznált magánoklevelek hitelességét — bár mint említettem, ezeket aránylag kevéssé használták fel — legtöbbször kétségbe sem vonták.

⁹ Kritikai jegyzék I. 8. 1.

Ezekből az oklevelekből tehát elsősorban az alakuló feudális világi nagybirtok gazdasági szervezetére vonhatunk le következtetéseket. Itt egy nagyon fontos kérdést kell előljáróban felvetnünk. Tudjuk-e tisztázni azt — amire az első fejezetben utaltam —, hogy a világi birtok milyen eredetű: „ősi szállásbirtok”-e vagy adománybirtok? Amennyire az oklevelek erre kitérnek, eléggé bonyolult kép tárul elénk. Előfordulhat ui., hogy „ősi szállásbirtok” mint adomány kerül egy másik nagyúr kezére, avagy ilyen valamilyen perben szerez meg magának, de a XII. század elején, mint ezt Márton comes még taglalandó végrendeletéből látjuk, az is lehetséges, sőt aránylag gyakorinak tűnik, hogy ilyen birtokot vétel útján szereznek meg. Így egy világi nagybirtok már előttünk feltűnő szervezetében különböző eredetű s így különböző fokig fejlett gazdálkodási renddel találkozunk. Fejtegetéseim során nem szigorú időrendi sorrendben vizsgálom az egyes magánokleveleket. Egyes esetekben még a XII. század végén olyan maradványokkal találkozunk, amelyek a korábbi oklevelek némelyikében már túlhaladottaknak tekinthetők. Ez valószínűleg összefügg a birtokok nagyobb vagy kisebb voltán kívül azok eredetével is — amit persze csak ritka esetben tudunk megállapítani. A szolgáltató népek előbb felsorolt kategóriái közül a világ. magánbirtokon a leggyakoribb a *servus*, néha a *mancipiumi* ugyanilyen értelemben (*mansio*, *mansus*, néha *familia servorum* alakjában). Emellett elég sűrűn találkozunk a *libertinus*, *libertusszal*. A *liber* különböző vonatkozásban tűnik fel az egyes oklevelekben, sűrűn fordul elő az *equites*, *servi cum equis* vagy *servientes cum equis suis*. Otto oklevelében hallunk „minister”-ekről. A *civis* csak határvonatkozásokban, az udvarnok egyáltalán nem fordul elő a világi magánbirtokon. A *servus* nagyon gyakran mint arator vagy *vinitor* szerepel okleveleinkben.

Úgy vélem, a világi magánbirtok gazdasági szervezetének vizsgálatánál a legsűrűbben, állandóan előforduló kategóriának a *servus*-nak vizsgálatából kell kiindulnunk. I. A *servus*, mint ezt már régebben megállapítottam, István

törvényében mint valódi rabszolga szerepel, termelőeszközökkel nem rendelkező, adható-vehető, szabadon megölhető vagyontárgy, akiért kizárólag árának megtérítése jár ilyen esetben.¹⁰ A többi XI. századi törvényünkben már nem beszélhetünk a „servus” ilyen egyöntetű értékeléséről. A László-féle III. tv., az istváni törvények után első törvényünk, amely a kóborlók összefogdosásán kívül a más szolgálait visszatartókról is intézkedik, a *civisszel* (királyi várbirtok népei, amelynek tárgyalására később térünk ki) egy sorban beszél a *servusról vagy in-ről* (eunek vel servi)¹¹ László I. törvényének 40. fejezete az atyával együttlakó fiú mellett az együttlakó servust említi, akitől külön tizedet nem kell szedni. Ugyanakkor ebben a fejezetben beszél a servusokról, „kiknek maguknak van házuk” és akitől külön kell a tizedet behajtani.¹² A László-féle II. törvény 14. fejezete

¹⁰ *István I. tv. (Závodszy 140. l.)*

C. 14. 1. Si vero liber alicuius occiderit servum, reddat alium servum vel precium componat et secundum canones ieiunet.

C. 20. „... ut nullius causa culpe aliqua servilis persona contra dominos vel dominas in accusationem vel in testimonium recipiatur.

C. 28. (Závodszy 150. l.) Servus (ha paráználkodik) venundetur ac dimidia pars pretii seniori ancille detur, altera pars vero seniori servi remaneat.

István II. C. 3. (Závodszy 153. l.) Si alicuius servus servum alterius occiderit, senior homicide medietatem servi componat seniori interfecti, si potest; sin autem peracta una Quadragesima, venundetur servus et pretium dividatur.

¹¹ *László III. C. 2. (Závodszy 173. l.)*

Precepimus etiam, ut idem regis nuncius palam faciat omnibus, tam nobilibus, quam ignobilibus, imprimis episcopis, abbatibus, comitibus, postea vero minoribus, quod a tempore regis Andree et ducis Bele, et a descriptione iudicis Sarkas nomine apud quemcunque aliqui civium, vel illorum qui dicuntur eunek vel servi, detinentur, in assumptione sancte Marie regi presententur... Veniant et illi omnes qui dicuntur wzbeg ad curiam in eadem festivitate et secundum quod regale iudicium ordinaverit, postmodum ratum permaneat... Illi qui dicuntur vulgo wzbeg cuicunque persone adhererint, representent eos regi in assumptione sancte Marie virginis

¹² *László I. C. 40. (Závodszy 165. l.)*

Filius, qui in domo patris est, seu filius, seu servus, non separentur, sed simul dent decimationem cum patre; a filiis vero aut servis, qui per se habent domos suas, accipiant decimam de omnibus, que habent.

csakúgy, mint a III. törvény 5. fejezete a tolvaj és a szökött servusról inkább a vagyontárgy értelmében rendelkezik.¹³ Kálmán II. törvényében (az esztergomi zsinat rendelkezései) azután egy nagyon érdekes és figyelemre méltó intézkedéssel találkozunk. Eszerint „az egyházak szolgálói, ha *saját ökrökkel rendelkeznek*, uruknak a felét adják annak, amit megszántanak, ha viszont *uruk ökreivel szántanak*, két rész illeti meg az egyház magistereit.”¹⁴ Kálmán I. törvényének 77. fejezete tiltja meg a magyar „nemzetiségű” vagy magyar nyelven beszélő „servusok” kivitelét és csak az idegen nyelvű vagy kívülről behozott servus külföldre való eladását engedélyezi. Érdekes, hogy ugyanez a fejezet 1. cikkében arról rendelkezik, hogy csak „hím marhák” adhatók el Magyarországon kívülre.¹⁵

XI. századi törvényeink tükrében tehát a servus a következőképpen jelentkezik: 1. adható-vehető, külföldre szállítható vagyontárgy, amelynek ára van, 2. urának ökreivel szánt, 3. saját ökreivel szánt, 4. urának házában lakik, 5. saját háza van, 6. egy sorban szerepel a királyi várnéppel.

¹³ *László II. C. 14.* (Závodszy 170. l.)

Servus profugus si alicubi in furto deprehensus fuerit, obcecetur. Et ideo ne suspendatur, nec lingua abscondatur, decrevimus, et si postea dominus suus eum invenerit, requirat per eum, si aliquid perdidit.

László III. C. 5. (Závodszy 175. l.) *Servus autem qui furatus fuerit et ad ecclesiam fugerit, domino suo reddatur, et cuius consilio fugit, det ecclesie duas pensas.*

... *Et modo si servus ad ecclesiam fugerit, una pensa dominus eius eum redimat, cuiusque res furatus fuerat, illi totum restauret.*

Item si servus magnum quid et tantum furatus fuerit, quantum dominus eius restaurare non poterit, cuius erat, unam pensam ecclesie donet et servus sit ecclesie.

¹⁴ *Kálmán (esztergomi zsinat) C. 67.* (Závodszy 205. l.)

Servi ecclesiarum si boves proprios habuerint, magistri sui dimidium partem de his, que araverint, sin autem cum bubus magistrorum suorum araverint, duas partes inde magistri ecclesiarum habeant.

¹⁵ *Kálmán I. C. 77.* (Závodszy 193. l.)

Nemo servum in genere Hungarorum vel quemlibet in Hungaria natum, etiam alienigenam, nec ancillam, exceptis lingue alterius servis, qui ab aliis ducti sunt regionibus, nec aliud animal preter boves masculos extra Hungariam vendere, vel ducere audeat.

Mint látjuk, ellentmondások, amelyeket éppen a magánbirtok körülményeinek vizsgálatával tudunk feloldani.

Onnan kell kiindulnunk, hogyan művelhette a törzsi arisztokrácia a legelőnek szűk, de szántóföldnek bőséges, általa kisajátított területet. Mint erre már az előzőkben rámutattam, sajnos, nem tudjuk megállapítani, hogy egy-egy ilyen földterülettel mennyi szláv jobbágy jutott a kisajátító törzsi arisztokrata kezére. Feltételezhetően azonban ezek száma nem lehetett túl nagy, különösen nem az ország keletibb területein. Kikkel műveltette meg tehát földjét ez az úr? A szegényebb magyar pásztor még a neki jutott közösségi legelőn él és ha át is próbál térni a földművelésre, ezt *saját* közösségi földjén gyakorolja. Bizonyos, hogy egyesek ezek közül mint rabszolgák (valamilyen bűnükért vagy adóságukért) az úr kezére jutottak, de ezek száma megint csekély lehetett. A törzsi arisztokrácia nagyon valószínűen már a honfoglaláskor magával hozott patriarchális rabszolgák felett rendelkezett. Valószínű azonban, hogy a föld megművelésére a kalandozások során behurcolt, hazájukban már régen földművelő, jobbágysorú emberek rabszolgaként való felhasználása volt a legmegfelelőbb. A kérdés csupán az, miként és milyen munkaeszközökkel látta el az úr rabszolgáit és milyen módon műveltette meg a földet. A törzsi arisztokrácia feltételezhetően a fejlettebb marhatenyésztéssel foglalkozván, fölös számú ökrökkel rendelkezett, eke készítésére pedig a rabszolgák (a külföldről behurcoltak) képesek voltak. A törzsi arisztokrácia (és itt elsősorban a későbbi „lázadó vezérekre” kell gondolnunk) tehát ökröt és ekét ad rabszolgáinak és *saját* földterületét ezek munkája teljes kihasználásával művelteti meg. Mi történt ezekkel a birtokokkal a „lázadó vezérek” leverése után? Az első fejezetben igyekeztem bizonyítani, hogy ezek, *mint* királyi birtokok, feudális földtulajdonná válnak, a rajtuk élő népek is bekerültek a királyi birtok szervezetébe. Ugyanakkor egészen nyilvánvaló, hogy azok a szabadok, akik a földterületek szomszédságában, közösségi földeken éltek, akár mint pásztorok, akár mint parasztok a királyi népei sorába kerültek. Erről a kérdésről a királyi birtokkal kapcsolatban bővebben beszélünk.

Tudjuk azonban — és erre még krónikáink is utalnak —, hogy a vezérek földjeinek egy részét a király tovább adományozta, elsősorban egyházaknak, így a Krónikánkban említett pannonhalmi apátságoknak. Sajnos a magánosoknak adományozott birtokokról nem történik említés ebből a korai időből. Csak következtethetünk arra, hogy mint Márton comes XII. századi végrendeletéből világosan kiderül, és mint erre Lampert comes 1135-i adománylevelének egyik kitétele utal,¹⁶ a király ezeket személyes megbízottja útján, szóbeli adományozással adta egyes urak, valószínűleg elsősorban külföldi lovagok kezére. Nem kétséges, hogy ezek az adománybirtokok, mint feudális földtulajdon fejlődtek tovább mind az egyházak, mind a magánbirtokosok gazdasági szervezetében. Ugyanakkor nem lehetett teljesen egyforma ez a fejlődés a különböző birtokokon. De arról sem feledkezhetünk meg, hogy az „ösi szállásbirtokkal” rendelkező és a király kíséretébe álló volt törzsi arisztokrácia birtokait kezdetben nem művelhette túlságosan eltérően a később „lázadókká” váló törzsi arisztokráciától. A világi magánbirtok tehát elsődlegesen őrizhette meg — összetételénél fogva is — a régebbi gazdasági szervezet nyomait, bár természetesen már a feudális földtulajdon alapján. S itt kell visszatérnünk fejtegetéseink kiindulópontjához: a magánoklevelek analíziséhez, a magánbirtok szervezeti formáinak vizsgálatához. (A királyi és az egyházi birtokok kérdését itt csak annyiban érintjük, amennyiben szorosabban kapcsolódnak az általunk is tárgyalt kérdésekhez.)

Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy legtöbb magánoklevelünk az ország nyugati részének birtokviszonyait tükrözi, és így sajnos a kép, amelyet nyerünk, egy kissé egyoldalú, úgy véljük azonban, hogy az elmaradottabb területeken sem lehetett éppen a tárgyalt kérdésben döntő eltérés.

¹⁶ (CD. II. 84. l.)

„Prodsa cuius predium erat, — septimum predium iuxta Danubium quod Sanctus Rex Stephanus condam comiti Hunt dedit ad pascendum animalia.”

Az elsősorban megtárgyalandó kategória, a magánoklevelekben legsűrűbben szereplő *servus*. Mennyiben egyezik ez a *servus* a törvényeinkben feltűnő és az előbbieken megvitatott *servus*-szal? Hol és milyen körülmények között találunk utalást arra, hogy ez a *servus* a törzsi arisztokrácia birtokain felhasznált rabszolga utóda? Hogyan és miképpen válik ez a *servus* földhözköttött jobbágyá?

Ha a „*servus*” eredetét kutatjuk, meg kell vizsgálnunk kapcsolatát az „*aratum*”-hoz és az ehhez tartozó ökrökhöz. Tagányi óta, és főképpen egyházi összeírásaink vizsgálata alapján megszoktuk, hogy „*aratum*” alatt földet, egy „*eke-alja*” földet értünk. Már most meg kell jegyeznem, hogy az „*aratum*” ilyen értelmezése valóban egészen korai, a XI. század végére megy vissza. De rá kell mutatnunk arra, hogy „*aratum*”-on nemcsak ezt kell értenünk, hanem a szó igazi magyar megfelelőjét, az *ekét*. Ezt a feltevést néprajzkutatóink is megerősítik, így elsősorban Belényessi Márta legutóbbi cikkében. XI. és XII. század eleji magánokleveleinkben visszatérő jelenség, hogy *földet, ekéket, ökröket és servusokat* adományoznak egyházaknak.

Guden, akit kisebb „ősi szállásbirtok” tulajdonosának, a második kíséret egy tagjának tartok, hagyatéka a következőképpen szól: „...öt *mansio servust*, két *ekét*, tizenegy *szőlőt*, 20 *ökröt*, 300 *juh*ot, *réteket*, *szántóföldeket*, *gyümölcsfákat*, *erdőt*” hagy az egyházra...¹⁷ és egy hasonló, úgy látszik, aránylag kisebb birtokon még száz évvel később is megtaláljuk ezt a formulát (Hoda 1186-i végrendeletében a pannonthalmi egyház javára) „az én részemet képező Nulos földet, egy ekét nyolc ökrrel és két *mancipiummal*” „... az engem

¹⁷ 1079. Guden oklevele (*Szentpétery Okl. szövegek.* 42. l.)

... quoniam ergo Guden diu fatigatus in labore et in *servitio domini mei regis*, concessione et licentia sua quicquid secreti teshauri vel manifesti, quod habebam in Poloznic sancto Michaeli tribui pro redemptione anime mee. Ecclesiam scilicet sub potestate canonicorum cum omni dote suo; *preter id quinque mansiones servorum, duo aratra, XI vineas, XX boves, CCC oves, prata, agros, arbores fructuum, silvam.*

illető Sebus földet ekével, nyolc ökörrrel és két mancipiummal". Ezenkívül még 5 szőlőről beszél érdekes módon négy „colonus”-t említve.¹⁸

A nagyobb birtokokon már a XI. század vége óta bonyolult birtokviszonyok vannak és különböző kategóriák mellett (valószínűleg éppen a birtok különböző jellegű részekből való összetevődése következtében) tűnik fel az eke és az ekéhez tartozó servus. Peter comes 1067 körüli oklevelében, amelynek valószínűleg interpolált részéről még későbben fogok szólni, az ekék és halastavak tűnnek fel egy adományban, eként „adományozom Wense földjét, amely a szabolcsi várnak megmaradó Tymar föld mellett fekszik, három ekével, két halással és Tyecha halastóval, „Gubach prediumot két halással és egy dunai szigettel, továbbá három ekével és három servus-szal” . . . „Bekech földjét 17 mansio libertinusszal és két ekével és ugyanannyi szolga (servus) mansioval”.¹⁹ (Itt szeretném megemlíteni, hogy az oklevelekben szereplő helynevek azonosítására nem vállalkozom. Gyórfy György régóta készülő és remélhetőleg rövidesen megjelenésre kerülő Árpád-kori földrajzában erre világosság fog derülni.) Otto comes oklevelében arról hallunk, hogy a „comes neje számára két eke járat” (comitissaeque duo aratra vadunt), amelyeket halála után senki sem vonhat el a monostortól,“ másik helyen „egy eke szánt az apát számára” (aratum unum ibi arat abbati). Az oklevél egyik

¹⁸ 1186. Hoda végrendelete a pannonhalmi egyháznak. (RT. I. 612. l.) „. . . terram in Nulos, que ad sortem meam pertinet, aratum cum octo bobus et duobus mancipiis . . . et quinque vineas cum quatuor colonis . . . Item terram in Sebus ad me pertinentem cum aratro octo bubus et duobus mancipiis.

¹⁹ 1067 körül Péter comes alapítólevele a zazy-i (százdi?) monostor számára. (W. I. 25. l.)

Do et terram Wense sitam iuxta terram Tymar, que remanet castro de Zabolchy, cum tribus aratris, duobus piscatoribus et cum piscine Tyechy.

Do et terram in Bekech, cum duodecim mansionibus libertinorum et cum duobus aratris et mansibus servorum (26. l.)

. . . predium Gubach cum septem piscatoribus, et cum insula in Danobio existente, cum tribus aratris et tribus servis (26. l.)

helyén 7 ekét és 16 mansio „arator”-t, másutt „egy ekét 3 mansióval és 6 házzal”, a pesti sziget „egy helyét egy ekével” (locum unum cum uno aratro) adományoz Otto a zselic-szentjakabi monostornak.²⁰ Az oklevélben szereplő „ministerekről” és a tőlük járó szolgáltatásról később kell beszélnünk. David dux 1094-ben egy helyen adományoz „5 mansiót és földet három ekével, továbbá 5 halastavat.”²¹ Márton comes 1141—46 közti oklevelében a csatári monostornak hagyományoz „... prediumban négy ekét 12 mansióval”. A királytól neki adományozott zalai „prediumban” „van két eke 6 mansióval és 2 malom őreivel. Plisca prediumot két ekével és 6 mansióval adományozza és ugyanitt 10 házat”, Ferteu prediumot egy ekével és három mansióval, „Hon prediumot, amelyet a zalaiaktól 40 penzáért, 16 ökörért és két lóért vásárolt meg egy ekével, három mansióval és egy malommal adományozza.” Felesége, Magdolna ugyanebben az időben „Sagan prediumot, amelyet Petus centurio fiától 30 penzáért vásárolt meg egy ekével és három mansióval adományozza.”²²

²⁰ 1061. Otto comes oklevelében (Kumorovitz Lajos írásbeli közlése alapján). *Uchritz—Amadé* család levéltára Lad. 10. fasc. 5. film. OL. Filmtár 2191 sz. doboz.)

In eadem autem possessione habentur septem aratra ad Abbatem pertinentia sedecim mansiones aratorum...

Comitissaeque duo aratra vadunt... quae tamen post obitum eius nemo debet a Monasterio retrahere...

Aratrum unum ibi arat Abbati...

Habetur ibi aratrum cum tribus mansionibus et sex domibus...

In Insula Pest dedí Sancto Jacobo locum unum cum uno aratro...

Terram ad duo aratra...

²¹ 1094. David dux oklevele. (Szentpétery Okl. szövegek. 43. l.)

... In Aureo loco dedit quinque mansiones et terram cum tribus aratris et quinque piscinas scilicet Budrig, Eurim, Weimir, Plas, Strisin.

²² 1141—46. Márton comes végrendeletéből. (Magy. Kv. Szemle 1892/93. 14—18. l.)

... In eodem predio dedit monasterio IIII-or aratra cum XII mansionibus (15. l.)

... Item dedit predium de Zala, quod sibi dedit rex, quesitor a Rege Ds. prestaldus Seraphim frater eius...

István, Myske ispán fia még több ízben tárgyalandó végrendeletében (1164) a servus helyett konzekvensen *mancipium* szerepel, ekéket és *mancipium*okat hagyományoz. Majd minden adományozott birtokán (Almádon egy ekét és két *mancipium*ot, Kesceu-n 1 ekét és 2 *mancipium*ot, Syglan 1 ekét és két *mancipium*ot, Inocon 2 ekét és 4 *mancipium*ot (itt még 50 disznót és 100 juhót), Karhagon 2 ekét és 4 *mancipium*ot, Zancan két ekét és 4 *mancipium*ot (itt még 4 szőlőt), Vasculon 2 ekét és 4 *mancipium*ot (5 szőlőt és 3 malmot), Mogoroy 1 ekét és két *mancipium*ot, Murán ugyancsak egy ekét és két *mancipium*ot) *mancipium*okról és ekékről van szó. Természetesen itt is szerepelnek más kategóriák is, amelyekről később lesz szó.²³

Ibidem sunt II. aratra cum VI. mansionibus et II. molendini cum custodibus. Predium de Plisca predium de Borz cum duobus aratris et VI mansionibus, et decem domos . . . (16. l.)

. . . Predium ferteu cum I. aratro et III-bus mansionibus . . . Predium Hon, quod emit a Czalaensibus XC pensis et XVI bobus et II-bus equis dedit monasterio cum I aratro et III-bus mansionibus et uno molendino. (17. l.)

Magdolna okleveléből. (id. h. 19. l.)

. . . dedi in Sagan quod emi XXX pensis de filio Petus centurionis, cum uno aratro et tribus mansionibus.

²³ 1164. István, Myske comes fia végrendeletéből. (Levéltári Közlemények 1924. 156. l.)

In predio quod dicitur Almad dedi ecclesie beate Marie II. molendina et I. aratrum cum II. mancipiis et III^{or} mansionibus libertinorum. Predium quod dicitur in Kesceu eidem ecclesie concessi cum I. aratro et II. mancipiis. Predium quod dicitur Sygla dedi eidem ecclesie cum I. aratro et II. mancipiis. Hospitali sancti regis Iherosolimis existenti dedi predium Inoc cum II. aratris et III^{or} mancipiis et L. porcis et C. ovibus . . . Predium quod dicitur Narhag, quod servitio meo acquisivi uxori mee concessi cum II. aratris et III^{or} mancipiis et cum omnibus, que in eo continentur . . . Predium de Zanca dedi uxori mee cum II. aratris et III^{or} mancipiis et III^{or} vineis. Predium de Vascul dedi ecclesie beati Michaelis, que est Wesprimii cum II. aratris et III^{or} mancipiis et V. vineis et III. molendinis et partem silve, que vocatur soulumus et terram, quam habui in Polóznuc. Predium quod dicitur Mogoroy dedi nepoti meo, filio fratris mei Ocu, quem in heredem ascivi cum I. aratro et II. mancipiis et III^{or} vineis. Predium de mura dedi nepoti meo cum I. aratro et II. mancipiis et cum omnibus liberis hospitibus, qui super terram illam morantur. Item terram de Karapuna cum omnibus

Néha az eke elmarad és csak az ökröket és embereket adományozzák. Így Adalbert 1153 körüli végrendeletében a következők formulák tűnnek fel: „(fivérének hagyja)” predium Kiwocot 12 ökörrrel és 3 emberrel”, „predium Courougot 12 ökörrrel és 2 servus-szal ezek fiaival és leányaival”, ugyanakkor „Philest 4 servusszal, egy ekével és 30 méhkassal”, „Drucot (predium) 2 servusszal és egy ekével (feleségének hagyja) „predium de Bolatin”-t egy ekével és két servus-szal és ezek fiaival.”²⁴

Hogy az ökör, az eke és az ember ezekben az esetekben miképpen tartozik össze, világossá válik Margit 1152-i végrendeletének egyik tételéből, amely szerint „Szt. Márton egyházának, ahol temetkezni szándékozom adományozok két családot egy ekéhez 8 ökörrrel” . . .²⁵ A legvilágosabban azonban ez az összefüggés Farkas 1165-i végrendeletének egy adományából tűnik öki. (Még rátérek Farkas csakúgy, mint a többi végrendelkező egyéb adományaira, amelyekből a birtokszervezet egész bonyolultsága kiderül és az, hogy itt természetesen sokkal fejlettebb termelő viszonyok vannak már a XII. század közepén. Ennek szem előtt tartásával kell a most következő adományt és annak régebbi eredetét megvizsgálnunk.) „Adományozom a monostornak Edeci prediumot két ökrös ekével (cum duobus aratris bovum) és 4 servus

liberis hospitibus qui super terram illam morantur, nepoti meo concessi. In predio gungus meam portionem etiam nepoti meo dedi cum I. aratro et II. mancipiis et cum I. molendino et molendinario suo nomine Ivca.

²⁴ 1153. (? Szentpétery al.) Adalbert végrendeletéből. (W. I. 64. l.)

. . . fratri nostro H. predium Niwic cum XII bubus et III hominibus, . . . Predium Couroug cum XII bubus et II-bus seruis cum filiis et filiabus . . .

Itaque Philes cum IIII seruis et I aratro et XXX examinibus apium . . .

Predium Druc cum duobus seruis et I aratro et silua . . . Uxori quoque mee predium de Bolatin cum I aratro et II seruis et filiis tantum . . .

²⁵ 1152. Margit végrendeletéből. (RT. I. 601. l.)

Ecclesie vero beati Martini vbi sepeliar, do duas familias ad aratra cum octo bobus, et decem vaccis, et centum ovibus, quorum nomina sunt Khuch et Seka.

családot, mégpedig Fetih, Zerechen, Jsop és Chobot fivérével, Quasikkal. Ezek a libertinusok a következőképpen szolgáljanak az apátnak, miként előzőleg nekem szolgáltak, mégpedig három napon át a veteményeket arassák és másik három napon szénát gyűjtsenek és hordjanak, és ahová az apát őket küldeni kívánja, küldje.”²⁶

Márton comes 1141—46 közti végrendeletében találkozunk (csak pontosabban meghatározva) ezzel a munkajáradékkal, de ekkor nem ökrös ekével ellátott „servusokhoz”, hanem (*földnélkül*) vásárolt libertusokhoz kapcsoltnak, „(adományozza) a libertusokat, akiket Márton comes a bodrogiaktól vásárolt . . . 5 házat arra a szolgálatra, amelyre előzőleg használtattak: *hetenként* három napig szénát kaszáljanak, aratás idején három nap arassanak, az apát lovát tartsák, az úton szolgáljanak, szekeret vezessenek, lovakat őrizzenek, fűvet hordjanak, fát vágjanak, tüzet gyűjtsanak.”²⁷

Ezzel, a szolgáltatással később is, előbb is találkozunk az egyházi birtokokon néha akként, hogy egyes servusok munkarejét „az apát tetszés szerint használhatja bármilyen szolgálatra”, mint a garamszentbenedeki oklevélben vagy a László-féle pannonhalmi összeírásban.²⁸

Úgy hiszem, nem szorul bővebb bizonyításra, hogy a munkajáradék „a földjáradék legegyszerűbb és legősibb formájá”-nak (Marx : A Tőke III. 858. l.) ilyen mérvű jelent-

²⁶ 1165. Farkas végrendeletéből. (Kn. I. 118. l.)

. . . Item predium Edeci supradicto monasterio dedi cum duobus aratris boum, et quatuor familias seruorum, scilicet fetih, zerechen, isop, et chob cum fratre suo, quasik nomine.

Predicti vero libertini (!!) tali tenore abbati seruiant, sicut antea mici seruiebant ; scilicet per tres dies segetes metant et per alios tres fenum colligent et comportent, et quocunq; uoluerit, eos abbas mittere poterit.

²⁷ 1142—46. Márton comes végrendeletéből. id. h. 15. l.

„*Libertos* vero quos emit Martinus comes a Budruguiensibus, qui uocantur Grab et Odmat V. domos ad idem officium, quo prius utebantur, in hebdomada tribus diebus fenum falcant, tempore messis III. diebus metunt, equum tenent abbati, in via seruiunt, currum ducunt, equos custodiunt, erbas afferunt, ligna incidunt, ignem faciunt.

²⁸ L. W. id. helyen ill. RT. I. 590—92. l.

kezésére csak abban az esetben kerülhetett sor, ha a földes-
úrnak *saját* (tehát nemcsak tulajdonában, de saját művelése
alatt álló) nagyobb földterülete volt. Úgy hiszem, nem túl-
ságosan merész következtetés, ha ennek a még a XII. század-
ban is meglévő munkajáradéknak a gyökereit az egykori
legelő területét szántófölddé, majd feudális földtulajdonná
átváltoztató, az uralkodó osztályhoz csatlakozó egykori
törzsi arisztokrácia birtokszervezetében keressük. Ez művel-
tette birtokait ekékkel és ökrökkel ellátott rabszolgákkal és
ezek a rabszolgák (mancipiumok, servusok) már a munka-
eszközök tulajdonosai és a hozzájuk tartozó föld birtokosai-
ként nagyon súlyos munkajáradéokra kötelezett jobbágyokká
(servusok, libertusok) válnak. Ennek a szervezetnek nyomai
a korai egyházi birtokon is kísértének. Nem szorul komolyabb
bizonyításra, hogy a tihanyi alapítólevélben szereplő 20
„aratum” nem földet, hanem ekét jelent és az ehhez tartozó
60 mansio erősen emlékeztet azokra az előbb felsorolt ado-
mányokra, amikor egy ekéhez mindenütt 3 mansio servus
tartozik.²⁹ Belényessy Márta már előbb említett tanulmányá-
ban, véleményünk szerint, nagyon merészen Magyarországon
már a XI. században a Nyugat-Európában „elégge általános
eketípus, a nehéz eke” megjelenésére következtet. Bár ez a
szövegből nem derül ki, nyilván az ekékkel ebben a korai idő-
szakban együtt feltűnő 2—3 „mansio”-ból vonja le azt a
következtetését. Következtethetünk-e azonban arra, hogy
a — mint az előbbieken, úgy hiszem, kielégítőn bizonyítottuk
— súlyos munkajáradékkal terhelt, nyilván még a rab-
szolgasorból alig kikerülő „servus” vagy „mancipium”
esetében valamiféle „önkéntes” ekekapcsolásról, önkéntes
„kollektív” művelésről van szó? Ha ilyenről egyáltalán beszél-
hetnénk, ez csakis a „liber”-eknél merülhetne fel, ilyenről
pedig ebben a korai korszakban egyáltalán nem hallunk.
Sajnos, a kérdést teljesen bizonyosan nem lehet eldönteni,

²⁹ 1055. tihanyi oklevélből. (*Bárcai Géza: A tihanyi alapítólevél*
mint nyelvi emlék. Bp. 1951. 11. l.)

Sunt igitur *aratra* XX. cum LX. mansionibus.

nem lévén még reményünk sem arra, hogy a XI. vagy akár a XII. századból származó magyarországi ekét akár ásatások útján, akár más úton megismerjük.³⁰ A garamszentbenedeki oklevél feltétlenül hitelesnek tekinthető utolsó előtti mondataiból is kiderül az ekékkel ellátott emberek jellege. (Ez előzi meg a László-féle III. törvénnyel egyező befejező részt.) „A Magyarországon levő földekre, mégpedig Meler, Sapi, Pelu, Sagi, Alpar, Chonu és Fizegre helyezzen az apát, amennyit akar embereket ekékkel (*quotquod voluerit abbas homines cum aratris ponat*) minthogy (e földek) hosszúak, szélesek és nagyok.”³¹ Sőt még az 1138-i dömösi összeírásban, amely pedig általában fejlett feudális tulajdonviszonyokat, a „saját földdel” ellátott servusok különböző járadékra kötelezett válfajait vonultatja fel, egy-két helyen (és éppen a birtok központjában) van nyoma az eke, az ökor és a servus előbbieken feltárt kapcsolatának „Chelembában van egy 8 ökrös eke és 4 mansio szántóvető . . . Dömösön van egy eke és 3 mansio szántóvető. A szigeten nagy faluban van 1 eke 3 mansio szántóvetővel.”³² 1181-ben amikor összeírják a Szamosnál

³⁰ *Belényessy Márta*: Középkori mezőgazdaságtörténetünk kutatási módszereiről. (Az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai V. sorozat Agrártörténeti tanulmányok I. Gödöllő—Budapest 1957.) 12. l.

³¹ A garamszentbenedeki oklevélnek teljesen hiteles részét a bevezető és befejező fejezetekben látom. Feltétlenül vannak hiteles részek a közbeesőkben is, de rendkívül nehéz a — véleményem szerint — különböző időkből származó interpolálásoktól megtisztítani. Az utolsó feljegyzés (l. másutt!) szinte szó szerinti egyezése és értelmi kapcsolata László III. törvényével — amely kb. egykorú lehet az oklevéllel —, ennek a résznek hitelességét bizonyítja. Hasonlóan hitelesnek tekinthetjük az előző mondatokat is:

„In supradictis uero terris in hungaria, scilicet in meler Sapi, Pelu, Sagi, alpar, Chonu et fizeg, *quotquod voluerit abbas, homines cum aratris ponat, late enim longaque sunt et magne.* (Kn. I. 59. l.)

³² *A dömösi oklevélből. Szabó Dénes*: A dömösi prépostság adománylevele (Magyar Nyelv 1936. 204. l.)

In Chelemba est I aratrum VIII boum et III mansiones aratorum. In Dimis est I aratrum cum tribus mansionibus aratorum. In insula in magna villa est I. aratrum cum tribus mansionibus aratorum.

alapított monostornak Tatárhoz és Pálhoz szökött jobbágyait, megállapítják, hogy „az összes fent írt prediumokon van 33 mansio servus, 12 eke, 70 ló, 100 barom, 200 disznó Fud nevű pásztorával és 300 juh”. (Megjegyzem, hogy ezen a birtokon ugyancsak sokkal fejlettebb viszonyok is megállapíthatók.) S még 1231-ben, amikor II. Endre jóváhagyja Miklós comes végrendeletét az esztergomi egyház javára, a következő felsorolást látjuk: „30 mansio libertinust, 8 *mancipiumot*, 4 *ökrös ekét*, 10 malmot, 300 betöretlen lovat, 200 disznót”³³

Arra, hogy az eke miképpen változik át ekealja földdé, nagyon korai adataink vannak. Már itt szeretném leszögezni, hogy az általam az előbbieken tárgyalt ekékkel *egy időben, sőt ugyanazokban az oklevelekben* előfordul a „*terra ad unum aratrum*” stb. kifejezés, amely nyilván az ekealja földet jelenti. Néhány adatot szeretnék idézni azokra az átmeneti kifejezésekre, amelyek az ekétől az ekealjáig vezetnek:

1057. Radó nádor oklevelében *terra... qua uno colitur aratro*⁷

1113. a zabori oklevélben ... *terra quantum potest laborare unum aratrum.*

1210. Apos végrendelete: *servum nomine Buzou... cui concessit terram et araturam ad quatuor boves*

1205—1235. Mochuna végrendelet: ... *octo boves et duos servos... et terram ad impressionem duorum aratrorum.*³⁴ (Otto előbb említett oklevelében *terram ad unum aratrum*)

³³ 1181. (Kritikai jegyzék I. 44. l.)

In hiis omnibus supradictis prediis sunt XXXIII mansiones servorum, duodecim aratra, septuaginta equi, centum pecora CC porci cum pastore nomine Fud, CCC oves.

1231. (CD. III/2. 228. l.)

Secundum predium vocatur Mihal, Isaac, minori filio dedi cum triginta mansionibus libertinorum, octo mancipiis, et quatuor aratris boum, decem molendinis, trecentis equis indomitibus, sexcentis ovibus, ducentis porcis.

³⁴ 1057. Rado nádor végrendeletéből. (CD. I. 395. l.)

Itta tamen terra communitate, que vno colitur aratro, et hec dedi Sancto Benedicto...

Összefoglalva az eddig elmondottakat a servus eredetének *egyik formáját* láthatjuk magunk előtt. De ugyanakkor a servus nem minden esetben ilyen eredetű, sőt—úgy vélem—, hogy ez a forma számszerűleg a feudális nagybirtok aránylag kis részén és elsősorban a világi nagybirtokon volt elterjedt.

A servus-száválás, helyesebben a „servus” elnevezésen kell nagyon valószínűen keresnünk a szláv jobbágyokat is, különösen a magánnagybirtokokon (egyházin és világin egyaránt). Még rátérek arra, hogy a királyi birtokokon, véleményem szerint, ez utóbbiak milyen kategóriák sorában tűnnek fel. Servus lett bizonyára a lesüllyedő magyar egykori szabadok egy része is, akiknek „szabadságát” pedig olyan gondosan meg kellett őriznie a „püspöknek vagy comesnek”, akikhez állottak, László I. törvényének 30. fejezete értelmében. Hogy milyen körülmények között vesztette el a szabadságát és vált servus-szá a liber, arra egy-két utalást tartalmaznak törvényeink is. A László-féle III. törvény 4. c.-ja szerint, ha a liber lop és az egyházba menekül, legyen ennek az egyháznak servusává.³⁵ László II. törvényének 8. c.-ja értelmében az emberölésben bűnös liber, ha vagyona kisebb 110 pensánál, vesztse el szabadságát, ugyancsak el kell adni a családtagjai által lopáson kapott „vulgarist” a

Zobori 1113-as okleveléből. (Fejérpataky László: Kálmán kir. oklevelei. Akadémiai Értekezések 1892. 57. 1.)

„In villa Zumboe est terra, quantum potest laborare unum aratrum”
1210. Apos végrendeletéből a pannonhalmi egyház részére. (RT. I. 618. 1.)

... unum servum nomine Buzou, qui est in eadem villa, ecclesie beati Martini tali servitio, cui concessit terram et araturam ad quatuor boves, ut singulis annis semper apud Sanctum Martinum in festo Sancti Michaelis exequias eius faceret in bove trienni, in centum panibus et in una tunella cervisie.”

Mochuna végrendelete 1205—1235. (W. XI. 284. 1.)

Monasteriis Sancti Benedicti in villa Busio iuxta Situa octo boues, et duos servos scilicet Marcum cum filio suo, et terram ad impressionem duorum aratorum, insuper vero unum porcum cum octo porcellis, bouem et capram.

³⁵ László III. C. 4. (Závodszyky 174—175. 1.)

Si quis liber furatus fuerit, et in ecclesiam fugerit, cuius ecclesie refugium quesivit, illius servus sit.

törvény 9. c.-ja értelmében. Az így rajtakapott „nobilis”-t csak börtönbüntetésre ítélik.³⁶ Még a XIII. század elején is hallunk adósság fejében „servus”-szá váló emberről,^{36a} hallunk pl. olyan esetről, hogy valaki nővérét elmaradt fizetés fejében zálogba adja.^{36b} A servus-száválás útjáról a kóborok földesúri kézre jutása útján már beszéltünk. Egészen bizonyos, bár ezt adatszerűen követni nem tudjuk, hogy a terjeszkedő feudális nagybirtokon, elsősorban az egyházi birtokon a paraszttá váló szabad (liber) mint servus kerül kizsákmányolás alá. Az egyházi nagybirtokok szervezetét legkorábban bemutató (1138) dömösi összeírásban szereplő „saját földjükkel adományozott” servusok között — bár nyilván vannak szláv jobbágyok és volt rabszolgák, véleményem szerint feltétlenül szerepelnek lesüllyedt szabadok is. A dömösi oklevél elemzésével, mint a korai egyházi feudális birtokszervezet kiemelkedő példájával még külön kívánok foglalkozni. De itt szeretnék rámutatni arra, hogy éppen a dömösi oklevélből derül ki, hogy a liber nem szükségszerűen *azonnal* válik servus-szá, hanem éppen fentemlített „szabadságának védelmével”, *mint liber* kerül földesúri fennhatóság alá. A dömösi oklevélben felsorolt servusok mellett ott vannak a „liber”-ek is. A liberek felsorolása után a király és a királyné és az összes előkelők jelenlétében kerül sor arra az ünnepélyes kijelentésre, hogy senki se merjen a servusokból a liberek, a liberekből a servusok sorába bárkit áthelyezni.”

2. A magánoklevelekben sűrűn felbukkanó kategória a „liber”. Kérdés, hogy valóban szabadokról van-e ott szó,

³⁶ László II. C. 8. az emberölésről. (Závodszy 168—169. l.)

Si vero minoris facultatis sit, quam centum et X pensarum amittat eciam libertatem.

C. 9. Si quis eodem decreto et divina propiciante gracia prolem vel cognatum, sive quemlibet propinquum in furti cognitione praeoccupaverit, suspensionem vel carnis perditionem non subeat, sed ut exul venundetur, si vulgaris fuerit. Si vero nobilis, eadem culpe captus a parentibus fuerit, non venundetur, sed ergastul custodie commendetur.

^{36a} Váradi Reg. 150. sz. 186. l.

^{36b} Váradi Reg. 258. sz. 282. l.

és ha nem: milyen a liber helyzete e feudális nagybirtok keretei között?

Ha a magánoklevelek szövegeit vizsgáljuk, a XII. század közepén több ízben találkozunk azzal a kitételrel, hogy „libert” birtokkal együtt adományoznak el. Így Margit 1152-i végrendeletében adományoz egy Péter nevű libert három főnyi családjával, akinek „nincs más feladata, mint minden évben 12 rőf szőnyeg elkészítése”.³⁷ 1153-ban Adalbert Ják birtokot „szabad emberekkel” (cum liberis hominibus) adományozza.³⁸ Magdolna végrendeletében 1141—46 közt arról hallunk, hogy elajándékozott servusok közt van egy olyan, akinek a felesége szabad,³⁹ Magdolna férjének, Mártonnak ugyanebben az időben készült végrendeletében viszont arról van szó, hogy olyan eladományozott servusok leszár-mazóit, akik az „apát tetszése szerinti szolgálatra kötelezet-tek”, ha az apát akarja, liberekkel házasíthatja össze.⁴⁰

Az 1111-i zobori oklevélben is arról hallunk, hogy „István király” a zobori egyháznak „servos et liberos” adományozott.⁴¹

³⁷ 1152. Margit végrendelete. (RT. I. 601. l.)

Iterum do liberum nomine Petrus cum tribus capitibus, cui do unum bovem et decem oves, cuius servitium non aliud sit, nisi in singulis annis, scilicet in festivitate Sancti Michaelis, persolvat ecclesie duodecim ulnarum tapetum.

³⁸ 1153. Adalbert végrendeletéből. (RT. I. 602. l.)

Predium Jac cum liberis hominibus

³⁹ 1141—46. Magdolna végrendeletéből. (id. h. 18. l.)

... novem mansionibus, quarum nomina hec sunt: Hartuigic cum filiis suis absque uxore, que libera est, Guinuar, Stoissa, Munca, Decemer absque uxore, Velen, Laurentius, Fela, Bioszelau et unum Vhugi...

⁴⁰ 1141—46. Márton végrendeletében. (id. h. 16. l.)

Predium de Borz cum duobus aratris et VI. mansionibus et decem domos ut servant abbati qualiter preceperit. Sed si abbati placuerit dent filias liberis et ducant de liberis...

⁴¹ (Fejérpataky László: Kálmán király oklevelei. 43. l.)

Dedit etiam sanctissimus rex Stephanus sancto Jpolitio per universam Hungariam tocius populi sui, id est populi sancti Jpolitii, servi vel liberi, totam in omnibus decimam ubique locorum...

A „liber”, a szabad tehát, aki még István törvényeiben, de XI. századi törvényeink egy részében is még valóban szabadnak látszik, a szegény szabad, aki nem tartozik a „nemesek”, comesek, milesek stb. közé, a XII. században már egyre inkább a feudális földbirtok függvényeként, függő helyzetben levő emberként tűnik föl.

Kérdésként tehetjük fel, hogy miben állhat ennek a libernek „megvédendő szabadsága”, miben különbözik a feudális nagybirtokon élő egyéb népektől? Már Tagányi is rámutatott a liber „libertas”-ának legfőbb ismérére, a szabad költözésre, és nyilvánvalóan ebben rejlik a féltve őrzött szabadság lényege. Még több ízben kell foglalkoznunk a szabad eredetének és süllyedésének kérdéseivel, itt most arra szeretnénk rámutatni, hogy miképpen tükröződik a szabad helyzetének megváltozása a törvényekben és a krónikákban. S itt elsősorban Kézai II. appendixét és Kálmán törvényeit kívánjuk megvizsgálni.

Kézai II. appendixének jelentőségére már több ízben rámutatott marxista történetírásunk anélkül, hogy ennek gondos analizisét elvégezte volna. Megelégedtünk azzal, hogy nagyon érdekes jelenség ez a XIII. századi krónikaíró, aki társadalomtörténeti fejtegetésekkel kísérletezik, ugyanakkor kézlegyintéssel mentünk el megállapításai mellett, mondván, hogy mindez üres papi kompiláció, sőt semmi egyéb, mint mesterséges, biblián épülő konstrukció. Sajnos, még mindig nem derítettünk fényt Kézai esetleges forrásaira, és nem is igyekeztünk annak megállapítására: milyen hagyományok szolgálhattak Kézainak útmutatóul a magyarországi jobbágy-ság eredetének vizsgálatánál? Így ma nem áll más rendelkezésünkre, mint Kézai szövege, amelyből azonban önmagából is érdekes következtetésekre juthatunk. Kézai abból indul ki, hogy a magyarországi jobbágyok ősei hadifogoly rabszolgák voltak, akiket „Géza fejedelem és István király idején” pápai rendeletre szabadon bocsátottak, „Minthogy azonban az ország nagyon nagy területű volt és hiány volt emberekben . . . a pápa elrendelte, hogy a foglyok műveljenek földet . . . akiknek nem volt földjük, ezután — saját

akaratukból — szolgáltatást adtak a föld urainak.”⁴² Itt szeretnénk megemlíteni, hogy a hadifoglyoknak, mint a földművelők eredetének kérdésében Kézai honfoglaláskori hagyományokra is támaszkodhatott. Hogy ekkor így látták a dolgot, kiviláglik Pilgrim leveléből, aki szerint a Magyarországon élő keresztények legnagyobb része „a világ minden részéből mint hadifogoly hurcoltatott ide.”⁴³ Kézai szerint a nagy fordulat azután Kálmán király idején történt, amikor „a hatalmasok, akik kényelmesen kívántak élni számtalan hadifoglyukból, ezeket nem engedték szabadon költözni”. Ezt és főképpen azt, hogy az ország nemeseinek nagyon nagy jövedelmük volt foglyaikból, nem tűrhette Kálmán király, hanem ezeknek hasznát saját maga és a papok számára kívánta megtartani.⁴⁴ Ezért az egykori foglyokat különböző foglalkozásokra és lakóhelyekre rendelte.⁴⁵ Nyilvánvaló, hogy

⁴² Kézai Krónikájából. (SRH. I. 192/193. l.)

Mox vero ut fidem receperunt et baptismum, Romana ecclesia Christo cognito duci Geichae et sancto regi Stephano dedisse dicitur firmiter in mandatis, ut spolia non committerent, captivos Christianos deinceps relinquere pristinae libertati, cum multi nobiles inter captivos habeantur. Quia vero regnum erat amplissimum et gentibus, vacuatum, nec etiam communitas tota in hoc apostolico assensum tribuebat, dispensatum est postmodum per papam in hunc modum, quod captivi terras colerent et ex terrae fructibus viverent, prout alii Christiani. Ideoque captivi terras non habentes propria voluntate censum dare susceperunt, quod sicut domini tribuerunt.

⁴³ Pilgrim leveléből. (Endlicher 132. l.)

„Christiani autem, quorum maior pars populi est, qui ex omni parte mundi illuc tracti sunt captivi...”

⁴⁴ Kézai Krónikája. (SRH. I. 193. l.)

Processu autem temporis fide roborata potiores regni vivere volentes otiose habentesque captivos sine numero, non dimiserunt eos abire liberos, ut volebat apostolicus, sed curiae suae famulantes ordinarunt ex eisdem, quos patrio nomine udvornicos vocaverunt. Hoc enim obsequium licet eo tempore de suis captivis plures regni nobiles habuissent Kalomanni diebus, filii regis Geichae, extitit reprobatum. Voluit tantummodo huiusmodi servitia de captivis suis ipse solus obtinere, et praelatos quibus largitus erat de captivis suis.

⁴⁵ Kézai Krónikája. (SRH. I. 194. l.)

Alii vero conditionarii ex eisdem captivis disponuntur, quos tandem Kalomannus rex ad tantas maneries variavit.

Kézait saját korának viszonyai befolyásolták, láthatta a XIII. század végi jobbágyság harcát a szabad költözésért, a király és a hatalmasok ellentéteit. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy Kézai ismerte Kálmán törvényeit és meglátta azt, hogy István ideje óta lényeges változás történt a társadalomban. Kálmán törvényeiben a már teljesen kialakult feudalizmus viszonyai tükröződnek, és gondosan megvizsgálva ezeket a törvényeket, intézkedéseket találunk az elnyomott osztály minden kategóriájára vonatkozóan. S ezeknek az intézkedéseknek központi problémája a földhözkööttség, szökés, illetve a „szabadság”. Kálmán I. törvényének 38—45 fejezete a következő kérdésekkel foglalkozik: 38. a *civisnek* kiküldetéséből *vissza kell térnie* saját népéhez, 39. senki sem tarthat vissza királyi engedély nélkül *szökött civist*, 40. a comesek falvaikban *saját libereiktől* lovakat és pénzt szedhetnek (ebből kell a királynak páncélos katonaságot kiállítani) 41. a király által adományozott *szökött* servusokról, 42. azokról, akik a király engedélye nélkül (vagust) kóborlót vagy szököttet maguknál visszatartanak (43—44) a büntetésekről, az ilyen vagus visszatartásának esetére.⁴⁶ Ezután következik a híres 45.

⁴⁶ Kálmán I. C. 38. (Závodszy 188/189. l.)

Si rex forte cuiquam comiti vel ministro aliquem de *civibus* dimiserit, solus in expeditionem pergat; sin autem ad populum, unde exiit, revertatur.

C. 39. Omnibus interdicimus tenere quemquam de *civibus* ad fugam facientem absque regis licentia; et si quis tenuerit quasi legis fracturam emendet.

C. 40. Comites si propriis in villis suos *liberos habuerint*, de quibus equos accipere et centum pensas possint colligere...

C. 41. Si rex aliquem *vagum servum* alicui donaverit, hic medium caput eius tondat; quod si non fecerit X pensas amittat. Cui si uxorem dederit etiam illam cum eo perdet.

C. 42. Quicumque absque regis licentia *vagum tenuerit* pensas solvat LV. Et si apud dominum quidquid sit futurus, dominus a crimine iudicio purgetur, et qui fideiussor eius fuerat, illum ostendat, idemque si inculpabilis fuerit, eandem legem persolvat, quam retentor eius; et si non habet, propriam libertatem amittat.

C. 43. Si quis *vagum apprehensum* tenuerit, a domino eius I pensa exigatur.

pont a „liberi denarii”-ról. A liberi denarii körüli viták eldöntésére, sajnos, nem vállalkozhatom. Mai forrásanyagunk és ismereteink mellett ennek a kérdésnek abszolút biztos megválaszolása úgyszólván lehetetlen. Egy kérdésre azonban, úgy hiszem, lehet választ adni, kiktől és miért szedték ezeket a dénárokat. A 45. pont határozottan megmondja, hogy „minden egyes szabadtól” *ezután* nem szednek dénárokat. Arra, hogy mikor szedtek és mennyi ideig, már nem ad választ e pont. Előző törvényeinkben, sem az István-, sem a László-féle törvényekben semmiféle utalás sincs ilyen dénárookra; nem valószínű, hogy erre vonatkozóan valami külön törvény állott volna fenn. Sokkal valószínűbb — és erre lehet következtetni Kézai szövegéből —, hogy Kálmán uralkodása kezdeti szakaszában az urakhoz „állt” liberek valamiféle megadóztatására gondolhatott, és ehelyett elégedett meg az urak által beszedett pénzből állítandó katonasággal, mint ez a törvény 40. pontjából kiderül. A 45. pont alapján a király a dénárokat a civisek egy bizonyos kategóriájától (a hetes civisektől) kívánja szedetni nyilvánvalóan munkajáradék helyett, amelyre ezek eddig kötelezve voltak és amelynek ilyen nagy mértékére most már nem volt szükség. De a köztük élő liberek 8 dénárt fizetnek, amíg a király birtokain élő és neki munkával szolgáltató „liber” csak a felét, 4 dénárt köteles fizetni. (A várnépek és a köztük élő liberek eredetével és helyzetével külön szándékozom foglalkozni a királyi birtok szervezetével kapcsolatban.) A 45. pont tehát a *nem szabad várnépek egy munkajáradékra kötelezett csoportja mellett*, a királyi birtokok „liber”-jeit terheli a dénárokkal, az előbbit a munkajáradék helyett teljes összegben (8 dénárral), az utóbbit, akik munkára kötelezettek voltak *emellett* (4 dénárral),

C. 44. Si quis iocuscidarius *vagum*, quem tenet pro XC denariis alicui dederit X pensas persolvat et totidem emptor illius ubicunque *equites*, *emptores*, *viatores* venerint si voluerint, nummis tantum capetium comparent. Qui vero minoris precii acceperit, aut qui maioris fecerit, LV pensas persolvat.

tehát fele összegben.⁴⁷ Hogy a civis nem szabad, hanem a *várirtokhoz kötött népréteg*, igazolják az előzők (az inekkel, servusokkal együtt említik, a civis szökését tárgyaló intézkedések). Ezt még alátámasztja a Kálmán-féle esztergomi zsinat 65. pontja, amely szerint, ha valaki a servusok (akik uruk engedélye nélkül nem távozhatnak) közül avagy a „civilis” népből betűre taníttat vagy pappá tesz, ezt az embert vissza kell adni urának és a bűnös még 55 pensa büntetést is fizet.⁴⁸ Tehát a „szabad dénárokat” elsősorban a nem szabad várnépek, másrészt a királyi birtok függésében élő, ennek munkajáradékra kötelezett „liber”-jei fizetik. Milyen intézkedések vannak még a „liberi denarii”-re vonatkozóan Kálmán törvényeiben?

A törvény 33. és 34. pontjában a kereskedelemre vonatkozó intézkedések mellett, azután, hogy a „saját” házi dolgaival piacra menők vámmentességéről intézkedik, tűnik fel a civissel együttélő hospes, akit akkor kötelez a 8 dénár fizetésére, ha nem vesz részt a civis hadkötelezettségében. (A civis hadkötelezettségéről ugyancsak a királyi birtok szervezetének tárgyalásánál kívánok fogalkozni.)⁴⁹ S végül

⁴⁷ Kálmán I. C. 45. (Závodszy 189. 1.)

Denarii VIII, qui de liberis singulis colligebantur, amodo non accipientur. De civilibus ebdomadariis octo denarios precipimus colligi, inter quos scilicet, si quis liber non a rege, sed ab ipsis civibus. Si autem liberi, qui regi per fines eorum transmigranti equos, currus subductorios et servicia stipendiaria suppeditebant IIII denarios persolvant. Et similiter liberos, qui cum eis cohabitare consenserint, aut exeant.

⁴⁸ Kálmán (esztergomi zsinat) C. 69. (Závodszy 205. 1.)

Si quis alterius servum vel servientem talem, cui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest, aut quemlibet de civili populo literas docuerit, seu clericum fecerit, absque consciencia et confessione domini sui, ipsum redimat et insuper L pensas persolvat.

⁴⁹ Kálmán I. (Závodszy 187/188. 1.)

33. Mercatores, ob id solum, ut ditescant, venalium rerum dediti studiis, pristina duplicent tributa; pauperes vero, qui de mercato vivunt, per solita tributa persolvant.

34. Si quis de propriis et domesticis rebus quid in foro vendiderit, lege sancti Stephani tributum reddat.

35. Si quis hospitem acola terram civium cohabitavit, aut iuxta medietatem substantie civilium expeditionem faciat, aut VIII denarios solvat.

az ugyancsak sokat vitatott 80. pontban. A 79. pont foglalkozik a comes és a centurio által, a nyilvánvalóan a várbirtokokon, az előbb említett civisektől, illetve liberektől (ezek centurionatusaiban) begyűjtött dénárok beszolgáltatásával.⁵⁰ *Ezután* mint külön kategória tűnik fel a „liber”, de itt a „hospes” kiegészítővel (és ezalatt nyilván az idegen, talán cseh, orosz (l. váradi reg. 74. eset 181. l. „ruthén” és 316. eset 273. l. cseh” hospesek) német stb. bevándorló parasztokat értik, akik uraik földjén dolgoznak, de akiknek „szabadságukért”, tehát nyilván szabad költözködési jogukért kell a királynak ezt a pénzüsszeget megfizetniük. Az egyetlen bizonytalan és nehezen meghatározható réteg a 81. pontban feltűnő „castellani”. Ezek szabadságukért és munkájuk megváltásáért fizetnek. (A hospesektől, akik járadékkal uruknak tartoznak, természetesen „pro opere” nem követel megváltást a király.) Kik azonban ezek a castellanusok, akikről sem előbb, sem később ebben a formában nem történik említés? Feltételezhető, bár ezt sajnos semmi konkrét adattal nem tudom alátámasztani, hogy volt a várnépeknek valamilyen ebben az időben még szabadon költöző rétege, és ezt értik a castellanus alatt.⁵¹ Megállapítható tehát, hogy Kálmán a „szabadok” dénárjait zömmel a nem szabad várnépektől és a tőle függő szabadoktól szedette. Ha kísérletet tett a többi „szabad” dénárjára alá vonására, amire Kézai utalásából következtetni lehet, ez a „szabad hospesekre”

⁵⁰ Kálmán I. C. 79. (Závodszy 193. l.)

Singuli comites per quemcumque suorum voluerint denarios, qui per universas Hungarie partes colliguntur, quantum super uno quoque centurionatu fuerit collectum, nominatim sub certo scribentes numero, Strigonium usque ad festum sancti Michaelis mittant. Neque prius rege comites vel centuriones partem accipiant, sed in eodem loco, videlicet Strigonii, fiat omnium partium divisio.

⁵¹ Kálmán I. (Závodszy 194. l.)

C. 80. Liberi quique ac hospites, sicut slavi vel ceteri extranei, qui in terris laborant aliorum, pro libertate tantum denarios dent, non alios eciam denarios insuper pro opere aliquo dare cogantur.

C. 81. De castellanis autem tam pro opere, quam pro libertate denarii accipiantur.

korlátozódott. Ezenfelül megállapíthatjuk, hogy „liber”-en Kálmán törvényei függésben élőket értenek: az urak falvaiban élő szabadokat (suos libereros, tehát az urak szabadjait), a „más földjén dolgozó” szabad hospeseket és végül a királynak munkajáradékkal tartozó „szabadokat” (libereket). A szabadság tehát már ebben az időben is csak a szabad költözést jelenthette. S ezt támasztják alá magánokleveleink is. Adalbert végrendeletében (1153 körül) arról beszél, hogy (a birtok) „lakosainak szabadsága, hogy odamehetnek, ahová akarnak”.⁵² Márton comes végrendeletében (1141—46 közt) feleségének adományoz embereket, akiknek „azt a szabadságot adja, hogyha az úrnő férjhez megy vagy meghal, annak a nemesnek szolgáljanak szabadon, akinek akarnak,”⁵³ felesége, Magdolna azt a szabadságot adja embereinek, hogy „ott szolgáljanak szabadon, ahol akarnak”.⁵⁴ Színes asszony 1146-i végrendeletében azoknak, akik neki „híven szolgáltak” azt a szabadságot adja, hogy halála után ott és akinek akarnak „szabadon szolgáljanak”.⁵⁵ 1211-ben II. Endre a topuszkói apátságnak adott adománylevelében arról beszél, hogy ha „valaki szabadként érkezett a birtokra, szabadként távozhat”.⁵⁶ A váradi regestrumban sok adat van, hogy a

⁵² 1153 (? Szentpétery) Adalbert végrendeletéből. (RT. 602. l.)

... *Predium Pririza cum quatuor servis et quatuor vineis habitatores vero libertatem habent eundi quo volunt...*

⁵³ 1141—46. Márton comes végrendeletében. (id. h. 17. l.)

Preterea dedit uxori sue homines, quos tali libertate donavit; si domina nuberet vel morieretur, cuicumque nobilitium vellent, libere servirent.

⁵⁴ Magdolna végrendelete. (id. h. 19. l.)

Hos preterea servientes proprie libertati donavi: Moglou, David, Soludi, Berie, Kanazet Boggu cum uxoribus et filiis et filiabus, tali donatione, ut ubicumque servire voluerint, libere serviant.

⁵⁵ 1146. Színes asszony végrendeletéből. (RT. I. 598. l.)

Preterea quosdam, qui nobis fideliter servierunt, manumittimus et tali libertate donamus, ut post obitum nostrum ubicumque vel cuicumque voluerint liberaliter serviant...

⁵⁶ 1211. II. Endre a topuszkói apátság adománylevele. (T. Smicelas; Codex diplomaticus Regni Croatiae etc. Zagreb 1905. III. 105. l.)

Constituimus insuper, quod cuilibet libero homini aliunde venienti terram supradicte Ecclesie liceat habitare et eidem monasterio ea qua ceteri

szabadság azt jelenti, „méltó arra, hogy ott tartózkodjék, ahol akar.”⁵⁷ A váradi regestrum egy adata érdekesen mutatja a liber szabadságának valódi értékét. Az udvarnokokkal szemben szabadságukat bizonyító emberek „szabadságát” *uruk* erősíti meg⁵⁸ Az „absoluta libertas” alatt, mint a regestrum egy 1234-i adatából látjuk, „ubicunque manendi fas haberent” értendő.⁵⁹ A liber tehát a XII. századtól kezdve

hospites serviunt lege serviat et nullus eum impedire aut res eius detinere presumat, dummodo de recessione eius nullum domino de cuius terra recessit preiudicium inferatur. Sicut autem liber intravit ita quando voluerit liber discedat. (Az utóbbi mondatot idézi Erdélyi: Tizenkét kritikus kérdés 13. l.)

⁵⁷ 1234. Váradi reg. 382. sz. 304. l.

Philippus filius Cosme, *manumisit quendam libertinum suum nomine Zup cum filiis suis, Both et Bata, talem eis conferens libertatem, ut quam ipsi, tam omnis generatio ab eisdem successura, ubicunque vellent, manendi fas haberent.*

1215. Váradi reg. 144. sz. 204. l.

Choucad, uxor Tekudini, servi Fabiani, conquesta est Simoni Variensi episcopo dicens, quod, cum ipsa sit libera, dominus suus Fabianus velit eam redigere in servitute. Ab ille dixit, eam suam esse ancillam. Illa vero dixit tutorem sue libertatis, nomine Gunuzt. Praenominatus itaque iudex posuit eos ad iudicium ferri candentis, dans eis pristaldum nomine Farcasium. Sed interea predicta Choucad, se ipsam recognoscens, confessa est, se esse ancillam Fabiani, ut ipse asserebat. Fabianus vero, ipsam quidem retinuit sibi in ancillam, sed filias eius dimisit esse liberas, cum omni generatione, que ab illis est successura, ut quam ipsae, tam omnis earum progenies utriusque, ubi voluerint, manendi habeant libertatem.

⁵⁸ 1221. Váradi reg. 288. sz. 261. l.

Udvarnici regales de villa Eruhud impetierunt quosdam de predio Olodari, filii Achillis comitis, scilicet Potham et Chumur, dicentes quod eorum essent coudvornici. Illi autem dixerunt se esse liberos et haec idem astruxit dominus eorum.

⁵⁹ 1234. Váradi reg. 373. sz. 298. l.

Chygz et Jacob, filii Buns, euntes cum Vnuca, filio Forkos de Bekes, pristaldo scilicet et seruo Ladislai, comitis de Baach et iudicis curiae, ceperunt seruum suum nomine Cucus, apud Budam, filium Forcasii. Quem quidem, dum Buda diceret liberum esse, illi probabant eundem seruum suum esse; sed consilio amicorum utriusque partis et licentia iudicis memoratus Buda memoratum Cucus redemit a seruitute in absolutam libertatem, ita, quod ipse Cucus et filius eius et omnis generatio ab eisdem

mind törvényeinkben, mind okleveleinkben uraitól (királytól, egyháztól, magánföldesúrtól) függő, ezzel szemben szolgálataásra kötelezett olyan embert jelent, akinek „teljes szabadsága”, vagyis szabad költözési joga van.

3. A servus és a liber mellett a magánnagybirtokon leggyakrabban feltűnő kategória a *libertus*, *libertinus*. Ez a két elnevezés teljesen azonos fogalmak megjelölésére szolgál. De már itt kell rámutatnom arra, hogy a *libertinus* és a *servus* közt sem áll fenn lényegbevágó különbség. Az előbbieken (26. j.) idéztük Farkas 1165-i végrendeletét, amelyből a „servus” munkajáradékának kezdeti szakaszára vontunk le következtetést, és itt a *servusokról* a mondat második felében, mint *libertinusokról* (!) beszélnek. Beszéltünk arról, hogy Márton comes (1141—46) a bodrogiaktól *föld nélkül* vásárolt *libertusokat*. (27. j.) A *libertusnak* és az „uhegnek” azonosságát igazolja András (1113—1141) végrendelete, aki „38 *libertos* (embert) akiket vulgo „uhug”-nak mondanak *földjükkel és minden munkaeszközükkel* (utensilibus)” adományozza.⁶⁰ A *libertus* súlyos munkajáradékára mutat rá Márton végrendeletének egyik részlete, ahol arról beszél, hogy egy bizonyos Ivo meggyilkolásával kapcsolatosan kezére jutott *libertusoknak* mi a szolgáltatása. Ezek minden-hova lóval követni tartoznak urukat, lovas fedett szekeret tartoznak adni, továbbá edényeket (*cacabum*); a lovakról gondoskodni, fűvet vágni, tüzet gyújtani, fát vágni és a barmot legelőre hajtani kötelezettek. Ezenkívül Szt. Márton napján egy köből mézet és egy juhot, 6 köből sört, 6 köből

successura, ubicunque vellent, manendi fas haberent. Cucus autem reddidit Bude pecuniam, quam scilicet Buda pro ipso dederat, scilicet : duas marcas et dimidium.

⁶⁰ 1113—1141. *András végrendelete*. (W. I. 55. l.)

Andreas quondam venerabilis Nane Bezpremensis Ecclesie Episcopi Prepositus”, miután remeteségbe vonul a király és királyné engedélyével megadományozza „Ecclesie Sancti Martini in Vrodi in tribus villis videlicet in Besen, in Karadi, in Rad XXXVIII homines libertos, quos ulgo vhwg vocant cum terra et omnibus eorum utensilibus. Dedit etiam in predicta villa Rad tres vineas et VI homines uinitores.

gabonát és 6 szekér szénát adnak. A legérdekesebb a szolgáltatásokból (amiből talán némi következtetéseket vonhatunk le a „civilis hebdomadarius” előbb tárgyalt járadékára) „Szt. Márton napjától húsvét szombatjáig uruknál maradnak és ennek házait rendben tartják. Annak rendje szerint mindegyik közülük legyen hetes (hebdomadarius). Bármely birtokra küldik őket, lovakkal és szekerekkel szolgáljanak uruknak. Ezekből pedig 9 mansio van.”⁶¹ István, Adrián fiának 1158-i végrendeletéből megtudjuk, hogy „8 mansio libertinust családjával 5 ekealja földdel és kaszálókkal” hagyományozta a garamszentbenedeki monostornak.⁶² Farkas 1165-ben „16 mansio libertinust és 12 ekealja földet” hagyományoz,⁶³ amíg Froa asszony birtokeladásában 27 mansio libertinusról hallunk (mindenkor fiaikkal), akik közül 6-an „rendbentartják” a curiát, a szobát takarítják, szénát gyűjtenek”, 2 „szövőfonó” (textor), 2 kovács, 17 pedig „sunt servientes cum equis suis.”⁶⁴ A „servientes cum equis suis”

⁶¹ 1141—46. *Márton végrendeletéből.* (id. h. 16. l.)

Alios etiam libertos dedit, qui evenerunt sibi de interfectione Iuonis. Officium illorum tale est: per se ipsos tenent equum, quocumque eat dominus eorum. Currum dant cum equo et copertorio. Cacabum dant, equos servant, erbas afferunt ignem faciunt, ligna incidunt, pecora ad vescendum ducunt, simul in festo Sancti Martini cubulum mellis dant et I. ovem, VI. cubulos brasii, VI. annone, VI. currus feni. A festo sancti Martini morantur apud dominum suum cum securi usque sabbatum Pasche. Domino suo domos parant. Unus eorum semper est hebdomadarius, et sic per ordinem. Ad quodcumque predium mitantur cum equo et curru, quicquid dominus preceperit, afferunt. Istorum mansiones sunt VIII.

⁶² 1158. *István, Adrian fia végrendelete a garamszentbenedeki monostornak.* (Kn. I. 116. l.)

... duas possessiones dedi, vnam Bratka wbi ecclesia sancti martini sita est, cum omnibus pertinencijs suis et octo mansionibus libertinorum cum familijs suis et terram ad V aratra cum fenetis ...

⁶³ L. Farkas többször idézett végrendeletében.

⁶⁴ 1181. *Froa asszony okleveléből.* (CD. II. 199. l.)

In supradicto autem predio Zeles sunt XXVII. mansiones libertinorum, ex quibus Petrus cum duobus filiis Abazo et Hada et Haioude cum filiis Huitech, et Memenlaude parant curiam, calefaciant stubam, et congregant fenum; Capo cum filio, et Caphurdo, textores; Maradec cum filio,

kérdésére még vissza kell térnünk. A libertinust még a XIII. század első éveiben is vásárolják, mégpedig ekkor is föld nélkül. 1209-ben János esztergomi érsek az egri püspöktől vásárol "XI capita libertinorum", akiket a „pincernariusok” közé osztanak be.^{64a} A XIII. század elejéről származó egy másik oklevélből is úgy tűnik, mintha a libertinus és a föld nem volnának egymással szoros kapcsolatban. Egy hozományi perben hozott ítéletlevélben (1228) arról hallunk, hogy megítélnék 200 hold földet, két malomrészt és 16 libertinust (fiaikkal), továbbá 6 ancillát.⁶⁵ Nagyon érdekes, hogy amikor

et Iohannes cum duobus filiis, fabri Fila cum filio et Figa cum filio Cemts, Tosu cum filio haro ; hipu cum duobus filiis Vidus, Otus, Dedsa, Farcas, Vendeg, cum filio, finta et Sun cum duobus filiis ; fila cum filio, Guguccu cum filio, Abel cum filio, Camas, buhtudi cum filio ; isti sunt seruientes cum equis suis.

^{64a} 1209. (Kn. I. 193. 1.)

Nouerit ergo tam praesens aetas, quam secutura posteritas, nos emisse XI capita libertinorum de uilla Sonok, a uenerabili fratre nostro C. Agriensi episcopo ; quibus cum liberum dedissemus arbitrium posse eligendi, in quo seruitio Ecclesie beati Adalberti uelint esse obligati ; pincernarie seruitutis sibi elegerunt officium ; quod nos annuentes, instituimus, ut inscriptum sibi buchariorum de generatione in generationem exequantur officium nec ad aliquod aliud compelli possint seruitium. Quorum nomina sunt haec : Vnuca, Vitalis, Thobias, Nicolaus, Rescud, Bud, Burla, Michodemus, Leka, Marcel, Joubos. Uerum ne cuiusquam machinatione, dolo, uel calumpnia huic nostre institutioni processu temporis possit derogari, factum scriptis iussimus annotari.

⁶⁵ 1228. Ajkai Istvánné a veszprémi káptalan előtt hitbérére vonatkozóan megegyezik Pállal, férje rokonával. (*Jakubovich—Pais: Ómagyar Olvasókönyv.* 79—80. 1.) Későbbiekben *Jak.—Pais.*

... quod dotem suam a Paulo cognato mariti suj coram Bartholomeo episcopo Vesprimiensi iuris ordine requisisset sed tandem Petrus filius Abram et Thoctel cum ceteris iobagionibus inter ipsam et predictum Paulum cognatum mariti suj pacem in hunc modum componentes pro dote memorate mulieri haec que subsequuntur assignarunt immobiliter possidenda uidelicet ducenta iugera terrarum et partem duorum molendinorum et libertinos quorum nomina haec sunt Rigou cum filio suo Bech germanus ejus Keserey Cheme filius Bar Estiga cum duobus filiis suis Yogis uidelicet et Hog Michou cum tribus filiis suis Micula Cingul Reka, Chuda cum tribus filiis suis Hegun Marchus Mortunus Chopov Muna Tenke et preterea ancillas equarum nomina haec sunt Cheperka cum filiabus suis Scinta Scentev Giluad Draga et una neptis dicte Cheperke.

Csák Miklós comes 1238-ban három fiára hagyja osztatlan birtokát, nem a földterületről intézkedik, hanem a szám- és névszerint felsorolt libertinusokról. A nagyon nagy birtokon ekkor *csak* erről a kategóriáról esik szó.⁶⁶ Azt látjuk tehát a XII. századi és XIII. század elejéről származó adatok alapján, hogy a libertusoknak, libertinusoknak kétféle változata van : 1. a földjükkel (esetleg „utensilibus”, munkaeszközökkel) adományozott libertusok, libertinusok, 2. a föld nélkül vásárolt vagy eladott, esetleg egy birtokhoz tartozó, de különböző szolgálatokra kötelezett ilyen emberek. Nyilvánvaló azonban, hogy a második esetben is kellett, hogy valami föld legyen a libertinus birtokában, ezt szolgáltatásainak jellege meghatározza.

Polgári történetírásunk általában úgy beszélt a libertinusokról, mint felszabadított rabszolgákról. A rendelkezésünkre álló adatokból azonban úgy tűnik, hogy a felszabadítás, a „manumissio” két formájában a servus-ból nem libertinus vagy libertus, hanem az egyik esetben, amikor szabad költözést nyer, „liber”, szabad lesz, a másik — gyakoribb esetben — az egyháznak szolgáló ún. dusnokká válik. Benedek 1171. évi adománylevelében azt halljuk, hogy „felszabadított” (manumisit) két „servus”-t, hogy az egyháznak „clericaliter” szolgáljanak, négyet arra rendel (ordinavit), hogy jelentős termékjáradékkal szolgáljanak és öt „servus”-t elbocsátott” (dimisit), hogy az egyháznak *szabadon* (libere) szolgáljanak. Egyik esetben sem arról hallunk, hogy valamelyik is libertinus-szá vált volna.⁶⁷ Nem szabad el-

⁶⁶ 1237. Csák Miklós comes végrendelete. (Jak.—Pais. 88—92. 1.)

Ennek kiemelkedő jellegzetessége : birtokokat hagy fiaira (3 fia) „incommune” ezeken a birtokokon *nem mondja meg a földterület nagyságát*, hanem kizárólag az itt élő libertinus-okat (csak ezekről és néhány *preco*-ról van szó!). Szám szerint és név szerint.

⁶⁷ 1171. Benedek adományleveléből. (Jak.—Pais. 47. 1.)

Manumisit quoque petrum et thomam supradicti ecclesie clericaliter seruire, Zumbot et martinum fratrem eiusdem Ceca Wea ordinavit ut per singulos annos . . . seruiicium exhibeant admensam fratrum dent I bouem, X gallinas, II anseres, L panes, X cubulos potus . . .

feledkezünk arról, hogy libertinust éppenúgy szabadítanak fel (manumisit), mint a servust, vagyis megadják neki a jogot, hogy „ott tartózkodjék, ahol akar” (l. 57. jegyzet). A servus és a libertinus közt — amennyire ez magánokleveleinkből kiderül — a XII. században nincs lényegbevágó különbség. Mindkét kategória földhözkött jobbágy, akiket eleinte súlyos munkajáradékkal, később munka- és termékjáradékkal sújtottak. A libertus (libertinus) eredete sem mutat alapvető eltérést a servus eredetétől. Valódi rabszolgából és valódi szabadból egyaránt válhatott mind servus, mind libertus. A birtokok jellegétől függ az elnevezés, bár — mint fentebb is idéztük — előfordul olyan eset, hogy a mondat első felében servus-ról, a másodikban pedig ugyanezekről az emberekről mint libertusokról van szó. A dusnok éppen úgy röghözkött, mint a servus vagy a libertus; (ugyanilyen, a civis, civilis) csak a szolgáltatás jellegében lehet különbség a „clericaliter” (pl. harangozóként szolgáló vagy viaszadásra kötelezett) dusnok és a többi egyházi jobbágy között, nevezzék ez utóbbiakat akár servusnak, akár libertusnak. Istvánnak, Myske ispán fiának 1164-i végrendeletében a fentiekben tárgyalt nagyszámú ekéhez tartozó mancipium mellett elég sok libertinusról is hallunk. Szemben a mancipiumokkal, ezeket névszerint sorolja fel és azzal a „szabadsággal” adományozza meg, hogy „*fivérei közül annak szolgáljanak, akinek akarnak*”. Az egyetlen eset, amikor valamiféle szabadságról hallunk a libertinus-szal kapcsolatban. Mintha itt valami régebbi időnek az emléke maradt volna meg, amikor a „mancipiumból”, a valódi rabszolgából „uheg”, „libertus” lett, akit másképp servusnak is neveznek. Mint ahogyan István néven nevezett libertinusai között az egyiket „servus”-nak nevezi.⁶⁸ A felszabadításnak ez a formája

Dimisit quinque . . . ut supradicte ecclesie libere seruiant, quorum nomina hec sunt Pantaleon, Filese Obrata Iohannes Vsica . . .

⁶⁸ 1164. *István, Myske comes fia végrendeletéből.* (Léváltári Közlemények, 1924. 157. l.)

— véleményem szerint — csak nagyon régi időben történhetett és a feudálizmus kibontakozásának idejére, tehát az általunk tárgyalt időszakra jellemző a servus és libertinus lényegbeli azonossága.

A „liber”, a „servus” a „libertinus”-nak, mint már a feudális nagybirtokon jobbágysorban élő embereknek, — akiket döntően a szabad költözés és a röghözkötés tekintetében különböztethetünk meg — vizsgálata vezet a különböző alkategóriák eredetének és jellegének tisztázásához. A magánnagybirtokon, mind az egyházi, mind a világi birtokon, nemcsak ezeket a főcsoportokat különböztetik meg, hanem a szolgáltatás neme szerint beszélnek arator-ról, vinitor-ról, különböző iparosokról stb. Tagányi és Erdélyi vitájában nagy szerepet kapott a „minister”-réteg, hogy ui. milyen „jogállású” embert kell értenünk miniszernek. A nyugati feudálizmusban a „minister” nagyon jelentős nem szabad réteg elnevezése volt, akik a földesúr közvetlen környezetében, gyakran mint belső szolgálatot teljesítők éltek. A lovagság kialakulását is a nyugati történeti irodalomban részben a „ministerek”-kel hozták kapcsolatba. A magyarországi korai törvényekben és oklevelekben a „minister” szó használatával aránylag ritkán találkozunk, és ezért mesterkéltnél Erdélyi koncepciója a „minister” magyarországi jelentőségét illetően. Erdélyi a pannonhalmi I. László-féle összeírás adataira utal,

Libertinos etiam de zepuzd et de Kal omnes eidem nepoti meo (concessi), in Kal scilicet Legen et Tuca, etiam in pecel omnes libertinos meos eidem nepoti meo dedi...

Item in altero Kal III. libertinos; Azarias, Eguch, numwog; in udwory I., Gregorium; in Halap filii Keseud, Laurentius, Jonatas et tertius eorum frater Zahu cum filiis Coba, Kerew et Berend et filium Bece. In Gungus III libertinos: Tadeus, Seneu et tertius eorum frater. In Othear III.: Boev, Numwog, Apa. In Yreg servum I. nomine Wogd. In villa pobor III. libertinos: Nyta, Geca et tertius filius Fabus; item caniferos II.: Damianum et Jacobum cum II. fratribus. Omnes istos nepoti meo concessi. Item Besv cum II. filiis, Heym cum II. fratribus, filias Surcu et filium Coba, nomine Kerdeu. *Omnibus hiis hanc libertatem concessi, ut apud quemlibet fratrum meorum voluerint, serviant.*

ahol valóban a minister-réteg teszi a szolgáltató népek többségét. A pannonthalmi László-féle összeírással behatóbban az egyházi birtok tárgyalásánál kívánunk foglalkozni. A László-féle összeírásban nagyon nagyszámú (131) mansio „minister” szerepel, akikről azt mondja, hogy „szőlőkön és ekéken kívül minden fajta munkára felhasználhatók”.⁶⁹ (Hogy a szövegben szereplő „athra” elírás „arathra” helyett, már Erdélyi észrevette.) Ebből következne, hogy a minister valamiféle rabszolgálathoz közelálló belső szolgáló réteg volt. A László-féle összeírás adatainak vizsgálata — mint már említettük — az egyházi birtok keretei közé tartozik, de már itt rá kell mutatnunk, hogy a „belső szolgák” ilyen szokatlanul nagy száma ennek az adatnak számszerű pontosságát legalábbis kétesé teszi. A László-féle oklevél minister-ével szemben Otto 1061-i oklevelében (amely kb. egykorú!) több ízben találkozzunk a ministerrel egész más értelmében. Itt „ministri tributarii”-ről van szó, akik egy „victima”-val, nyilván állattal, 10 vödör gabonával és ugyanannyi sörrel tartoznak. Figyelemre méltó és erre még később visszatérünk, hogy a ministerek lovai és szekerei az apát hatalmában legyenek. (equi eorum et currus sint in potestate Abbatis).⁷⁰ Úgy véljük, ebből csak arra következtethetünk, hogy a „minister” elnevezés nem egyértelmű, termékszolgáltató jobbágyot és rabszolgaszzerű belső szolgát egyaránt jelenthetett. A magyarországi szóhasználatban való aránylag ritka előfordulása — véleményünk szerint — külföldi átvétel és talán éppen ezzel magyarázható értelmének ingadozása is.

⁶⁹ I. László pannonthalmi összeírásából. 1083—1091. (RT. I. 592. 1.) CXXXI mansiones ministrorum ad omnia genera operum debite, preter vineas et athra (arathra?).

⁷⁰ 1061. Ottho somogyi comes okleveléből. (I. f. id. helyen)
„Ubi habentur Triginta quatuor mansiones hominum ex quibus Viginti tres sunt Tributarii ministri id est omni anno tribuent vicimam unam, decem hydrias de tritico totidem de Brasio equi eorum et currus sint in potestate Abbatis.

Más helyen ugyanebben az oklevélben: *sex mansiones ministrorum cum sepe dicto tributo* és még többször.

Az eddig tárgyalt elnevezések mellett mint külön szolgáltatató réteg tűnnek fel a „*servi cum equis suis*”, a *servientes cum equis suis*”, „*zekeres*”, „*equites*”, „*iobagiones in equis servientes*” stb. és hasonló elnevezésű jobbágyok. A szántóvető, szőlőművelő, ács, kovács stb. jellege nem okoz komolyabb gondot: eredetük valódi rabszolgából és szláv jobbágyból nagyon könnyen levezethető, nyilvánvaló, hogy soraikban a paraszttá váló szabad magyar pásztorok is jelentős számban előfordulhattak. Kérdés, hogy ilyen egyszerűen magyarázható a „lovaikkal szolgálók” arányilag nagyszámú rétege.

Első előfordulásával Péter comes állítólag 1067 körüli végrendeletében találkozunk. A Péter-féle oklevélből már több ízben idéztünk, mindenkor utalva arra, hogy az egész oklevél hitelessége legalábbis kétesnek tekinthető. Az oklevélben feltétlenül vannak interpolatiók, olyan részek, amelyek semmiképp sem keletkezhettek a XI. században. Viszont az oklevél egyes kitételei annyira régiesek, annyira megfelelnek a korai társadalmi viszonyoknak, hogy — véleményünk szerint — a jelenlegi formában előttünk levő oklevél alapjául szolgáló eredeti oklevélből kerülhettek a későbbi megszövegezésbe. Az oklevél elején az eladományozott szolgálónépeknek és állatoknak összegezése erősen emlékeztet a tihanyi pannonhalmi összeírásra. Felsorol itt 104 „mansus servorum”-ot, 6 „lanifex, illetve linifex”-et, szőlők, méhek, lovak, ökrök stb. mellett, „30 equites”-t, akik közül — mint mondja „20 magyar és 10 besenyő.”⁷¹ Ugyancsak Péter oklevelének hitelesnek tekinthető részében beszél egy *preedium*-ról, ahol „magyarok élnek”, akiknek „*maiorja*” Mihály. Ezeket mézadásra adja, azzal, hogy ha az egyháznak szüksége van rá, deszkákat szolgáltatassanak *szekereikkel*. Ugyancsak

⁷¹ 1067. Péter comes okleveléből. (W. I. 25. 1.)

Sumpna tocius numeri concluditur calculo, videlicet CIII mansus servorum; XXX equites, XX Ungari et X Bisseni; sex lanifices et linifices; X vinee et ortus apium, X copule equorum, C boves, D oves, CC porci.

itt adományoz egy „zekerer” nevű prediumot, amelynek népei minden hónapban két ízben szolgálnak és bárhová megy az apát, lovaikkal elkísérik.”⁷² A veszprémvölgyi oklevél 1109-es megújításában arról hallunk, hogy az apátnőnek a szántóvetők, szőlőművelők, iparosokon kívül „nincs több, mint 60 „servientes cum equis”-e. (Ex omnibus istis villis non habet abbatissa servientes cum equis nisi solummodo LX).⁷³ Lampert comes 1135-ben „négy férfit” (quatuor viros) hagyományoz az egyháznak, akiknek joga (quorum ius est) „saját lovaikkal az egyháznak szolgálni”, szekerekkel bírni, de emellett kaszálásra és aratásra is kötelezettek.⁷⁴ Farkas 1165-i végrendeletében ismét feltűnnek (de itt 6 mansio servus), a „saját lovaikkal szolgálók”, akiket 4 ekealja földdel együtt adományoz Farkas.⁷⁵ Az előbbieken említettük, hogy Froa asszony birtokeladásában az ott szereplő „libertinus”-ok között 14 „servientes cum equis suis” (l. 64. j.). Márton végrendeletében ugyancsak említettük, hogy az Ivo megöletése útján neki jutott „libertinusok” elsődleges

⁷² 1067 Péter comes okleveléből. (W. I. 26. 1.)

... do et predium Suruk cum capella Sancti Martini. Sunt autem ibi Hungarij, quorum maior nomine Michael. Disposui eos ut det unusquisque de domo sua unam idriam mellis, quo autem anno necesse erit, monasterio dent asseres vice mellis cum curru. Do et predium Zekerer in eo populum michi pertinentem, qui bini serviant quolibet mense et quocumque vadit Abbas, secum pergant in equis.

⁷³ Veszprémvölgyi okl. (Fejérpataky: Kálmán kir. oklevelei. 34. l.)
Ex omnibus istis villis non habet abbatissa servientes cum equis, nisi solummodo LX...

⁷⁴ 1135. Lampert comes adományleveléből. (CD. II. 84. 1.)

... quatuor viros cum eodem predio cuius nomina hec sunt; Ded cum filiis suis Wetten, Radik, Domosta; quorum ius est cum equis suis. prelato Ecclesie seruire, currus habere, fenum secare, et segetes metere, per quatuor dies et in via tentoria figere. Filios eciam Zegenseb, Preran, Wratisko, Aladar cum posteritatibus suis eodem iure dedit seruire currus trahere, secare et metere.

⁷⁵ 1165. Farkas végrendeletéből. (Kn. I. 118. 1.)

... predium Selephen iuxta eandem aquam sitouua cum VI mansionibus seruorum, super proprios equos seruiencium, et terram ad quatuor aratra predicto Monasterio dedi, scilicet: poruschuna, nadas, biba, dirsa, purusnig, vrunda et coliniam.

szolgáltatása a lovakkal és szekerekkel való szolgálat. Otto előbb említett oklevelében a ministerekről halljuk, hogy lovaikkal és szekereikkel az apát rendelkezésére kell állniuk, 1181-ben, amikor összeírják a Szamosnál alapított monostornak Tatárhoz és Pálhoz szökött jobbágysait és összeírják a monostor szolgáló népeit, ezek között sűrűn tűnnek fel az „equites” és a „iobagiones in equis servientes”.⁷⁶ Nem szeretnénk itt bővebben kitérni rá — minthogy erről a maga helyén még beszélni fogunk —, hogy az egyházi birtokok összeírásaiban általában nagyon gyakori a „servientes equites”, a „iobagio in equis serviens” és a hasonló elnevezésű kategóriák. Most elsősorban a világi nagybirtok szervezetében feltűnő ilyen népekkel foglalkozunk. Mégis az egyházi birtokról nyert egyes adatokat segítségül kell hívunk ahhoz, hogy ennek a kategóriának a jellegét közelebbről megvizsgálhassuk. Ezek az adatok a XIII. századból valók ugyan, de bizonyos fényt vetnek ennek az egész szolgáló rétegnek ún. kiváltságaira. 1233-ban a pannonhalmi per egyezséglevelében hallunk a „servientes equestres” panaszaik orvoslásáról. Ezek közt az első helyen szerepel, hogy nem kell lovaikkal az országhatáron túl menniük, másodsor, hogy a váradi és a

⁷⁶ 1181. (Kritikai jegyzék. II. 44. l.)

Visszaadja a Szamosnál alapított monostornak Tatárhoz és Pálhoz szökött jobbágysait és összeírja a szolgálónépeket. Több helyen leírja, hogy iobagiones in equis servientes . . .

In predio Tur sunt duo custodes silvarum, quorum hec nomina sunt . . . et alii qui faciunt, quid eis precepitur et unum molendinum cum molendinario nomine Eleus. In predio Cheke sunt equites, quorum nomina etc. et alii qui faciunt, quid eis recipitur et unus custos silvarum, cuius nomen Cheke. In predio Gebusa sunt equites, quorum nomina etc. et cum villa . . . sunt iobagiones in equis servientes, quorum nomina sunt ibi etc (!) . . . per Zamos rursus usque metam Cuse, amplius iuxta pratum tendit ad monticulum et ad metam Macha usque ad Zamos. In eodem predio sunt iobagiones in equis servientes. Terminus predii Darovch incipit ab exitu Morothwa, que tota pertinet monasterio, inde cum Gabrian de parvo monte a quo ad magnum montem et tendit circa silvam Gadasyn, inde ad metam Topolan et ad metam p . . . , inde iterum ultra Zamos ad metam Cuse. In eodem predio sunt iobagiones in equis servientes. *Terminus predii nomine Zekeres . . .* In eodem predio sunt iobagiones in equis servientes.

szekszárdi apátokhoz hasonlóan, a pannonhalmi apát is adjon nekik „prebendát” (nyilván lovaik ellátására). Felmentik őket a nádasok vágása, 5 kepe aratása alól és csak arra kötelezik, hogy mansiónként és nem fejenként kötelesek egy-egy nap aratni, szénát gyűjteni és hordani.⁷⁷ Amikor pedig 1247-ben a garamszentbenedeki egyház jobbágyai „servientes in equo proprio, qui wlgo Luosiscag dicuntur” (M. Okl. szótár szerint lovas iobag) felléptek az egyház ellen, nem akarták teljesíteni a szolgáltatást, *III. István egy oklevelére* hivatkozva állapítják meg szolgáltatásaikat. Mansiónként fizetnek 2 pondust, megvendégelik az apátot egy ártánynyal, kenyérrrel, sörrrel, takarmánnyal. A király érkezésére a többi néphez hasonlóan szolgálnak Szt. Benedek napján, 2 juhot adnak. *Saját lovaikkal szolgálnak* az apátnak és oda mennek, ahova a monostor ügyeiben őket kirendelik.⁷⁸ Az

⁷⁷ 1233. a pannonhalmi per egyezségleveléből. (RT. I. 720. l.)

a „servientes equestres”-re vonatkozó pontban azontúl, hogy az apát köteles nekik „prebendát” adni (mint a váradi és szekszárdi apátok), nem kötelesek az országhatáron túl menni, ezenfelül „nec compellat eos metere arundines, neque V. quinq;ue capecias, sed tenentur per singulas mansiones et non in capita una die metere et una die fenum colligere et una die portare...”

⁷⁸ 1247. (Kn. I. 364—365. l.)

Quod cum Masa, cum Benedicto et Mathya filijs suis ; Bala, cum Pousa filio suo ; Balaseus, cum Buc filio suo ; Bud, cum Georgio et Gurganus filijs suis ; Stayzlaus, cum Twanc et Egidio filijs suis ; Dobrina, cum Myko, et Woyz filijs suis ; Woyzlau, cum Bencha filio suo ; et Thomas cum Gregorio, Lauryn et Piscur filijs suis, de minori villa Selephen nomine Jobagiones monasterij sancti Benedicti iuxta Granum, seruientes in equo proprio, qui wlgo Luosiscag dicuntur, a seruicio dicti monasterij se presumptione propria retraxissent, et eosdem abbas predicti monasterij santi Benedicti, de conueniencia sui Conuentus, in iudicium euocasset ; Sed cum grauamen imminere sibi presensissent, tandem ante diffinitiuam sententiam, ad gremium ecclesie recurrentes, pro inobediencia, quam ex temeritate commiserant, ab abbate et Conuentu predictis veniam postularunt confitentes, se esse Jobbagiones Monasterij prenotati, in equo proprio seruientes, sicut ab abbate et Conuentu supradictis per Priuilegium pie memorie domini Stephani, quondam regis Hungarie, terciij, Geysse Regis Filij probabatur, petentes humiliter, vt eos in antiqua ipsorum consuetudines seruare Monasterium dignaretur, que talis est : vt annuatim monasterio duo pondera mansio quelibet teneatur ; Item abbatem recipient annuatim, dantes pro sua procuracione porcum triennem, qui uulgo artan dicitur, et panes, ac

elmondottakból kiderül, hogy a lovas szolgák, nevezzék bár őket "serviensek"-nek vagy esetleg „iobagio”-nak, saját lovaikkal szolgálnak, elsősorban szállításokat bonyolítanak le, de *emellett* különböző egyéb munka- és termékjáradékkal is terheltek. Amikor a libertinusok vagy a servusok sorában tűnnek fel, nyilvánvalóan röghözkötöttek, nem egészen határozottan állapítható ez meg az egyházi lovas jobbágyoknál. Az előbb tárgyalt Garamszentbenedekre vonatkozó oklevélben ui. arról beszélnek, hogy amennyiben a lovasjobbágyok szolgáltatásaik alól magukat kivonnák, ahol *megtalálják* őket, ők és fiaik az egyház „örökös szolgaságába” kerüljenek. (quod si de cetero maliciose a prenotati Monasterij seruicio se retraxerint, vbicumque reperti seu inuenti fuerint, ipsi et eorum filii in seruitutem spuranominati Monasterii sancti Benedicti perpetuam redigentur.) Kérdésként vetődik fel ezeknek a „saját lovukkal” szolgálóknak eredete. Annak ellenére, hogy különböző kategóriák keretei között tűnnek fel (lehetnek servusok, libertinusok, sőt ministerek), úgy vélem, hogy eredetük különbözik a többi kategóriától.

A bevezető részben beszéltünk arról, hogy korai törvényeinkben a „szabad” lovaival tűnik fel. Lovakkal dolgozik, lovakat gyűjtenek tőle, és amikor kóborol, lovaival együtt fogják őket össze. Véleményünk szerint a „saját lovaikkal” szolgáló rétegnek eredetét ezek közt a szabadok között kell keresnünk. Különböző kategóriákba olvadnak bele másfél évszázad folyamán, lesüllyedésük körülményeinek különbözősége következtében. Sajnos, régészeti adataink csak a lovával harcoló, ezzel temetkező magyarokról számolnak be. Hogy a X. század második felében és a XI.

ceruisiam et pabulum. sicut decet. Item ad aduentu Regis subuenient abbati sicut alij populi monasterij prenotati. Item in festiuitate sancti Benedicti de communi soluent duas oues. Item in equo suo seruient et ibunt, quocumque abbas in facto Monasterij eos duxerit destinandos. Hac conditione adiecta, quod si de cetero maliciose a prenotati Monasterij seruicio se retraxerint, vbicumque reperti, seu inuenti fuerint; ipsi et eorum filij in seruitutem supranominati Monasterij sancti Benedicti perpetuam redigentur.

században még nyilvánvalóan meglevő, aránylag nagyszámú *szegény* szabad milyen életmódot folytatott, milyen eszközökkel, állatokkal dolgozott, arra régészeti kutatásaink eddig nem derítettek fényt. Így természetesen erősen hipotetikus az előzőkben kifejtett álláspontunk, de logikailag úgy vélem, támadhatatlan. Ezek közt a „saját lovaikkal” szolgálók közt eredetileg nem a már földművelésre áttérteteket, hanem a leginkább még pásztorkodni próbálókat kell keresnünk. Valószínű, hogy a megalakuló magánnagybirtokon — legalábbis a kezdetek kezdetén — bizonyos harci feladatokat is el kellett látniuk. Erre utalna Péter comes végrendeletének 30 magyar és besenyő lovasa (equites). De a főfeladat kezdettől fogva a szekérhúzás. Emellett szükség-szerű, hogy a feudális nagybirtok keretei közt rájuk is folyamatosan egyéb — eredetileg inkább *munka* — szolgáltatás nehezedjék. (Az úr földjén aratnak, kaszálnak stb.) De feltűnnek már adományozott földdel együtt is és a XIII. század elején éppúgy követelnek tőlük is termékjáradékot, mint a többi jobbágyoktól. Mindennek ellenére a „lovas szolgák” igyekeznek magukat elkülöníteni a többi szolgáltató néptől és különösen a XIII. század első felében kibontakozó osztályharc folyamán gyakran hivatkoznak régi „szabad-ságukra”. Ez elsősorban az ún. lovas jobbágyokra vonatkozik. S itt jutunk el korai társadalomtörténetünknek egyik legvitatottabb problémájához, a *jobbágy* elnevezésnek és e társadalmi kategória mibenlétének kérdéséhez. Nem vitatott már hosszú idő óta és polgári történetírásunk is egyetértett abban, hogy a *iobagio* szó a századok folyamán sokértelmű volt és társadalmilag a legkülönbözőbb rétegek elnevezésére szolgált. Kétséget kizáróan megállapítást nyert, hogy *általában* a XII. századtól kezdve a *iobagio* kiváltságos, valamilyen szempontból a hozzá hasonlók közül kiemelkedő emberek jelölésére szolgált. Nem kétséges — amire már az előző fejezetekben utaltunk, s amiről a következőkben a királyi birtok szervezetének vizsgálatánál még bővebben kell szólnunk —, hogy a várjobbágy (*iobagio castri*) egyenlő a centurióval, *decuri*óval; a várnépek (*civis, castrensis*) fölött

álló tisztt. Ugyancsak nem kétséges, hogy — különösen a XII. század végétől a XIII. század közepéig — a király jobbágysai (iobagiones regis) alatt a főnemesség legkiemelkedőbb tagjait, rendszerint a nagy tisztségviselőket kell érteni.

A Magyar Oklevélszótár hiányos összeállításában, sőt még az Erdélyi—Tagányi vitában sem említene több nagyon fontos XII—XIII. század legeleje közti időszakban keletkezett adatot, amelyek a jobbágnak a feudális nagybirtok keretei közt elfoglalt helyére vonatkoznak. Ezek az adatok nem derítenek teljes fényt a földesúri birtokon élő jobbágy helyzetére, de mégis belőlük kiindulva lehet megkísérelni a „iobagio” XII. századi szerepének tisztázását. Az első adat Benedek 1171-i adománylevelében található és eszerint a „iobagio”, akit a birtokkal és az ezen élő népekkel együtt adományoz el, az élén áll az illető prediumnak (qui preest eidem predio).⁷⁹ Hogy ez a „preest” miben állhat, arra némi fényt derül Margit 1152-i végrendeletéből, aki az általa termékjáradék szolgáltatásával eladományozott három család feletti *felügyelettel* Tuross két fiát bízta meg, azzal, hogy ha ezt a felügyeletet nem látnák el, a három családhoz hasonló szolgálatra kötelezettek.⁸⁰ Tuross két fiát Margit nem nevezi jobbágyoknak, de hogy a jobbágyi szolgálat jellege ez lehetett, kiderül a pannonhalmi per 1233-i egyezségleveléből, amely szerint az egyház sályai „iobagio”-i 20 hold földet kapnak fejenként, ebből 10 jár „pro officio iobagionatus”, 10 pedig az egyháznak járó „tributumért”. Ha nem akarnak szolgáltatóni, akkor csak 10 hold marad

⁷⁹ 1171. Benedek adományleveléből. (Jak.—Pais 47. 1.)

... dedit quoque predium Kal cum duabus mansionibus et duobus debitoribus et cum VIII vineis; dedit unum iobagionem nomine Petus, qui preest eidem predio.

⁸⁰ 1152. Margit végrendeletéből. (RT. I. 601. 1.)

Item do tres familias ad serviendum pro me singulis annis ... cum uno bove et tribus ovibus et tribus anseribus et sex gallinis et viginti idris cervisie et ducentis panibus et unicuique illorum do duos boves et quinque oves, quorum vero servitium duo filii Turus provideant, quod si noluerint providere eidem servitio oppressi sint.

nekik, ha pedig „szükségtelenné válik officiumuk teljesítése”, 5 hold „életük fenntartására” szolgál.⁸¹ A jobbágy ilyen értelmezése lényegében megfelel az előbb említettnek: a hozzájuk hasonló emberek közül kiemelkedő, sőt föléljük rendelt embereket jelent. De a „jobbágy” (iobagio) már ugyanebben az időszakban (XII. század második fele, XIII. század eleje) nemcsak ilyen értelemben fordul elő.

Az előbbieken említettük a Szamos menti monostor „iobagiones in equis servientes”-eit (l. 76. j.), akik semmiképpen sem tekinthetők ilyen kiemelt embereknek, hanem az egyik szolgáltató rétegnek. Még sokkal kevésbé beszélhetünk ilyenekről az aradi egyház (Szentpétery szerint feltétlenül hitelesnek tekintendő) 1202/3-ból származó összeírásában.^{81a} Az itt összeírt szolgáltató népek — bár a jegyzék töredék voltánál fogva nem ad teljes képet a birtokokról, de a meglévő falvak határmegjelölése és a számba vett népek száma ezeken belül nagyon pontosnak tűnik — különböző kategóriái közt a legszámosabb a „iobagio” kategória. Számvetést téve összesen 190 családdal (mégpedig fiúkkal és fivérekkal számított nagycsaláddal), akik közül 85 vinitor, 42 „qui dicuntur Sulga”, 2 szekeres (currifer), 16 udvornik, 13 mézszolgáltató (qui dant mel), 5 pásztor (ductor animalium), 2 szántóvető (arator), 2 tavarnic és 3 iparos (artifex) áll szemben 118 iobagio-család, amelynek közelebbi szolgáltatását nem határozzák meg, amelyek azonban semmi esetre sem lehetnek a többi nép fölé emelt „felvigyázók”, különösen, miután egyes falvakban kizárólag ilyen jobbágy-családok (Baard faluban 42) élnek együtt.

⁸¹ 1233. a pannonhalmi per egyezségleveléből. (RT. I. 721. l.)

De terris ecclesie Sancti Martini addendis, habendis a iobagionibus de Sala sic diffinimus et volumus esse firmum: quod quilibet iobagio habeat XX (viginti) iugera terre, scilicet decem pro officio iobagionatus et decem pro tributis ecclesie reddendis Sancti Martini; sed si nollet esse tributarius, non teneatur, sed tunc tantum habeat decem iugera terre; si vero inutilis efficeretur ad officium suum perficiendum, tunc remaneant ei V (quinque) iugera terre pro sua sustentatione et reliquum possit recipere abbas.

^{81a} *Kritikai jegyzék I. 63—66. l.*

A váradi regestrumban nagy számmal szereplő magánföldesúri „iobagio” sem látszik ilyen kiemelt rétegnek. Ilyen tekintetből a legérdekesebb egy 1214-ből származó feljegyzés, amely szerint valaki bevádolta „duos servos Olodarii”, „duos ioubagiones Johannis” és „totidem servientes Beli”, hogy rablók. Ezek hatan Váradon meghordozták a vasat és „iustificati sunt”.⁸² Ebben az esetben, a XIII. század legelején tehát a servus, iobagio és a serviens, aki magánföldesúri függésben él, mint teljesen azonos „jogállású” ember jelentkezik. Hogy közülük egyik sem tartozik az úri osztályhoz, azt bizonyítja a vasnak sajátkezű hordása. Az urakért „emberük” (homo suus) hordozta a vasat. Több esetben (1214, 1226) hallunk arról, hogy valamiért bevádolt magánföldesúri „iobagio”-k nem jelenhettek meg az istenítéletre kijelölt időpontban Váradon, mert uruk a királyi udvarban vagy máshol volt, nélküle pedig nem volt joguk megjelenni.⁸³ Ezekből az adatokból tehát arra következtet-

⁸² 1214. *Váradi reg.* 95. sz. 186. l.

Uxor Teleguen et filius eius Cumpert, impetierunt duos servos Olodarii, videlicet Sal et Bodun, et duos ioubagiones Joannis, scilicet Sudam et Volcu, et totidem servientes Beli, scilicet Joannem et Petrum, pro latrocinio, iudice Nicola comite Palatino, pristaldo Philippo et *illi quidem sex* Waradini, portato ferro, iustificati sunt . . .

⁸³ 1214. *Váradi reg.* 105. sz. 191. l.

Somzou, Sama, Chegur de villa Gyagya impetierunt quosdam de villa Orobag, scilicet: Cogy, Scemam, Ballum, Vros, Votam et de villa Tuca Vsam, pro damno decem marcarum, arbitris Georgio, Jano, Ambrosio, Guthmar, Johachin, pristaldo autem Bata. In septimana Ecce Deus: Cogy, Scema, Balu, Vros, Vota et Vsa non venerunt; sed dominus eorum misit excusatorem pro eis dicens, quod ipse in praedicto termino debuit esse apud Palatinum, et ideo ioubagiones sui praenominati sine ipso venire Waradinum non potuissent.

1226. *Váradi reg.* 345. sz. 285. l.

Martinus, filius Grege, impetiit ioubagiones Ethae, filii Achillis comitis, scilicet: Cheym, Tumpam, Olbruh, Olferih, Pacam, Tusam pro centum porcis violenter ablati, iudice Mica comiti de Bichor, pristaldo Jancu, filio Silvestri. Martinus itaque et pristaldus eius in prima septimana; Domine in tua, fuerint Waradini, praenominati autem ioubagiones non fuerunt. Sed quidam sacerdos veniens dixit, quod dominus illorum esset in curia, et sine domino eorum non essent iussi venire. Martinus itaque

hetünk, hogy bár a szó egykori értelme, a hozzá hasonlók közül kiemelkedő vagy kiemelt ember, még sok esetben érvényes (várjobbágyok, pannonhalmi jobbágyok, s még több más esetben is) a XIII. század elején már a iobagio elnevezés mögött valóban jobbágyot, bizonyos szolgálattásra kötelezett réteget kell értenünk.

A világi magánbirtokon több esetben találkozunk a servus mellett a „debitor”-nak nevezett réteggel, akiknek helyzete lényegében azonos a „servus”-éval.⁸⁴ Valószínűleg az adósságokért időlegesen szolgálai sorba süllyedt emberekről lehet itt szó. Érdekes egy ilyen „debitor”-nak Fulcer veszprémi prépost birtokán való szereplése. Egy Lilata nevű „civis” 10 penzával tartozott a prépostnak, aki őt felmenti a „debitor”-ság alól azzal, hogy Szt. Mihály egyházának „szabadon” (libere) szolgáljon és „valamely comes vagy centurio ne merészelje őt elrabolni és a „civilisi servitiumba visszahelyezni.”⁸⁵

A világi magánbirtokon néhány esetben (a XII. század közepén) találkozunk a „hospes”, a „szabad hospes” elő-

et pristaldus eius, ut ipsi dixerunt, ad iudicem praefatum redierunt, et a iudice ad nos reversi dixerunt, quod iudex condemnavit illos, et etiam a Capitulo pro condemnatis haberi mandavit.

⁸⁴ 1141—46. *Magdolna végrendeletéből.* (id. h. 19. l.)

„in Bogota V. vineas cum V. vinitoribus, quorum duo servi sunt . . . tres vero debitores.

1153. *Adalbert végrendeletében.* (RT. I. 602. l.)

„Predium Heulichin cum uno aratro et uno debitore sex pensarum. 1171. *Benedek adománylevele.* (Jak.—Pais : 47. l.) „predium Kal cum duabus mansionibus et duobus debitoribus . . .”

⁸⁵ 1164 körül. III. *István oklevele Fulcerio veszprémi prépost számára.* (CD. IX/7. 634. l.)

„. . . predium quod habebat in Zala, sancto Michaeli dandi liberam potestatem concessi, terram quoque, quam a civibus Eiusdem castri emerat, sive quam in vadio habuerat, ex dono gratie mee tanquam hereditario iure libere possidendam donavi. Cuidam etiam servienti suo, nomine Lilata, qui de civibus fuerat, qui etiam decem pensarum ei debitor erat, petitione sua libertatem dedi, vt in eodem predio sancto Michaeli libere seruiat et nullus Comes sive centurio eum rapere presumat, nec ad civile seruitium retrahere audeat . . .

fordulásával, 1158-ban István végrendeletében nagyszámú hospesről és az általuk megművelt földről hallunk (ehhez kaszálók és malomhely is tartozik).⁸⁶ Istvánnak, Myske fiának végrendeletében is hallunk „szabad hospesekről”.⁸⁷ Különös érdeklődésre tarthatnak számot a Színes asszony 1146-i végrendeletében szereplő „liberi hospites”, akikről azt mondja, hogy az apátnak joga lesz ilyeneket — akik a föld megművelésére jönnek — összehívni vagy elküldeni. Az érdekes, hogy Színes szerint ezek kötelesek hadiszolgáltatásra a király hadseregében is, mint ezt az ő életében gyakorolták. Sajnos, ez az adat teljesen egyedülálló lévén, ebből messzemenő következtetéseket a hospesek hadkötelezettségére nem merünk levonni. Hogy milyen kapcsolat van ezek között a hospesek és a Kálmán törvényében szereplő, a civisekkel együttlakó és az ő hadkötelezettségükben részt vevő hospesek közt, még eldöntendő kérdés.

Az eddig elmondottak alapján, habár hiányosan is, megkíséreljük képet adni a világi magánbirtok szervezetéről. Adataink jelentős része a XII. század közepe tájáról való, a XI. századi oklevelek Otto comes kétségtelenül hitelesnek látszó oklevelén kívül, teljes hitelességre nem tarthatnak számot. Mindazonáltal Radó és Péter okleveleinek egyes adataira is építhetünk.

Nyilvánvaló, hogy ebből a néhány oklevélből nem tárul elénk a maga teljességében a világi magánnagybirtok szervezete. Sok probléma továbbra is homályban marad, még több erősen vitatható. De egy bizonyosnak tekinthető, szemben a régebbi elképzeléseinkkel: a világi magánnagybirtoknak a feudalizmus kialakulásában nagyon nagy szerepe volt. Az oklevelek csak e birtokok egy töredékéről számolnak be, az egyházakat alapító vagy megadományozó urak birtok-

⁸⁶ 1158. István, Adrian fia végrendeletéből. (Kn. I. 116. 1.)

Item aliam possessionem zamto in vicinato adiacentem cum LXXII mansionibus hospitum et terram ad XL aratra, cum fenetis et aliis pertinentiis suis et locum molendini super fluium cumpa, qui transit ipsas possessiones . . .

⁸⁷ L. f. id. helyen

kairól. Főképpen utódok nélkül elhalt vagy különlegesen jámbor urakról lehet itt szó. A világi magánnagybirtoknak e birtokok sokszorosának kellett lennie. Azok a vásárlott földek, amelyekről már a XII. század első felében hallunk,⁸⁸ a birtokok adományozás útján való vándorlása, amelyekre okleveleink szintén utalnak, a magánbirtok eléggé széles kiterjedtségét mutatják.

Okleveleinkből arra is vonhatunk le következtetést, hogy e birtokok terjedelem szempontjából nagyon különböző lehettek. Guden már az előbbieken tárgyalt aránylag jelentéktelen nagyságú birtoka mellett gondoljunk Kaba és Edlelmes (1173—1185 közti) végrendeletére, akik *egész birtokukat* (szántóföldben) 100 holdra teszik.⁸⁹ Már beszéltünk Hoda ilyen birtokáról is a XII. század második felében. Még rátérek arra, hogy ezeknek a birtokoknak belső szervezete mennyiben tér el a nagybirtokétól. De nemcsak kisebb és nagyobb birtok közt volt különbség, hanem magának a nagybirtoknak terjedelme is bizonyára nagyon különböző lehetett. Öt kimondottan nagybirtokról állnak adatok rendelkezésünkre. Péter, Otto, Lampert és Márton comesek (illetve az utóbbinak felesége Magdolna) s István, Myske comes fia birtokairól. Péter a legkevésbé konkrétan megfogható (oklevele sem biztos hitelességű), Otto XI. századi oklevele azonban részletekre kitérő. Kettőről (Lampert, Márton) pedig megállapítható, hogy a XII. század elejének legmagasabb arisztokráciájához tartozott (királyi rokonság, Guth—Keled nemzetség), feltételezhetően ilyen István is. Ezekben a birtokokban — éppen a tulajdonosok eredeténél fogva —

⁸⁸ *A zobori 1113-as oklevélből.* (Fejérpataky: Kálmán kir. oklevelei. 60. l.)

In predio Gron est empta terra LXXVII. iugera de quodam viro nomine Deda.

Az 1111-es zobori oklevélben tanúk közt „Tercius vel quartus Deda et Cace, qui ambo filii Buquen, eiusdem civitatis Nitrie olim comites fuerunt (u.ott 43. l.)

⁸⁹ 1173—1185. *Kaba és Edlelmes végrendelete.* (RT. I. 605. l.)

... totam possessionem meam tam in agris per iugera centum, quam in vineis duabus, *mancipiis* et peccoribus...

nem beszélhetünk „ősi szállásbirtokról”, s éppen ezért nem is teljesen jellemzők az *egész* feudális világi magánbirtok összetételére. Márton és Lampert (sőt Péter) birtokai királyi *szóbeli* adományokból, vásárolt birtokokból és egyes kisebb magánadomány, illetve bírság fejében elnyert birtokokból állottak.⁹⁰ Nagyon érdekes a birtokösszetétel szempontjából

⁹⁰ *Vásárolt birtok:*

Lampert. . . . predium in villa Budun quod Comes Lampertus emit a quodam viro nomine Iremyr, coram testibus . . . terram emit a Gregorio, ad *dua aratra*, in *communi iure cum villanis duobus in villa Chemer* . . . (CD. II. 84. 1.)

Márton. Terram vero, quam emit a Johanne filio Zlaust, super quam posuit servos suos habitatores, scilicet Talkaz cum fratribus suis . . . (id. h. 17. 1.)

Terram quam emit a Symeone, filio Nicolai Comitis ultra Drauum C. pensis et II-bus dextraris . . . (17. 1.)

. . . Juxta Muram quam piscinam emit ab uxore Supg, Martinus C. pensis . . . (17. 1.)

. . . unam quam emit ab uxore Sup, alteram quam emit a Domk . . . (18. 1.)

Magdolna. . . . in Sagan, quod emi XXX. pensis de filio Petus centurionis . . . (19. 1.)

Adománybirtok:

Péter: Preterea do territorium quod postea concessit michi Salomon Rex cum Magno Duce in villa que dicitur Ceda (W. I. 25. 1.)

Lampert: „Paztuh vbi erat regalis Curia, dedit Rex Ladislaus Comiti Lamperti cum sorore sua, quam dederat ei in vxorem cum omnibus appendiciis predii” . . .

„. . . predium Platna, quod prefatus Sanctus Stephanus Rex Comiti Lamperto dedit in hereditatem; postea vero nepotes eius, scilicet Lampertus et frater eius Ypolitus pactum inierunt, vt terram non dimidient . . .

. . . due vinee quas Ladislaus Rex Lamperto Comiti cum sorore sua dederat . . . (CD. II. 84. 1.)

Márton. „. . . predium de Zala, quod sibi dedit rex; quesitor a Rege Ds. prestaldus Seraphim frater eius. Ubi datum est sibi illud predium, interfuerunt hii proceres . . . (M. Kv. Szemle 16. 1.)

. . . predium Galaj, quod dedit rex pro suo predio, scilicet Sar, quod datum est episcopo Marcelino . . . Dator huius predii a Rege fuit Acus, pristaldus Vrianus. (17. 1.)

. . . terram, quam Apa comes adquisivit gratia regis, Finto mortuo filio Finti, rex dedit Martino comiti; quesitor Zah comes . . . (17. 1.)

Terram quam habuit gratia Stephani regis in Zagrabiensi Parochia, videlicet Smca, quesitor Georgius . . . (18. 1.)

István, Myske comes fiának végrendelete. Eszerint „patrimoniumból” eredő birtokai mellett „*per servitium*” szerettek is vannak; egy ilyen meg is nevez, és azt nem az egyházra, hanem feleségére hagyja. Ő említ még egy felesége által „saját pénzén” megszerzett birtokot is.⁹¹

E birtokok középpontjában a *curia* (*curtis*) = udvarház állt. A *curia* jellege bizonyára más az egyes birtokosok személye, az államban betöltött szerepe szerint. Mert ilyen curiáról nemcsak a legnagyobb birtokosoknál (Otto, Lampert vagy Márton) hallunk, hanem egyes kevésbé nagyhatalmú birtokosnál is. Így Farkas még később bővebben tárgyalandó 1165-i végrendeletében vagy Acha „*iobagio non ignobilis*” (1114—1131 közt keletkezett) végrendeletében is. De amíg Ottónál és Mártonnál több curiáról is hallunk (Otto oklevelében 4 curiáját említi),⁹² amíg Lampert „*curia regalis*”-t

Magánadomány:

Lampert. ... *predium in Keoderen vocatum, quod tempore regis Ladislai quidam nomine Krareg absque liberis adoptivo filio Lamperto comiti dedit cum vinea* (CD. II. 84. l.)

⁹¹ 1164. *István, Myske comes fia végrendeletéből.* (Ltári Közl. 1924. 156. l.)

... *piissimi Stephani regis secundi Geysse regis filii rogavi clementiam, quatinus sua gratia larga permitteret possessiones meas tam ex patrimonio habitas, quam per servitium acquisitas* ... eladományozza utódok hiányában. *Predium, quo dicitur Narhag, quod servitio meo acquisivi uxori mee concessi* ...

Predium de Ziget, quod uxor mea cum propria pecunia sua comparavit, cum omnibus, que in eo sunt, eidem uxori mee concessi ...

⁹² 1061. *Otto somogyi comes okleveléből.* (l. id. helyen).

Noa qua locum meum cum turce (curte!) et cum tota terra quam ibi habeo, eidem Sancto Jacobo dedi. Ibi habentur duo aratra, octo mansiones piscatorum, tres mansiones ministrorum, captos a piscatoribus pisces ad monasterium iugiter deferentium ...

Stagnum quoddam optimum ...

Tres mansiones vinitorum cum totidem vineis pertinentibus ad eandem „turcem” Noa ... monasterio concessi.

In Gessen turcis mea (curtis) decem vineas cum vinitoribus in usu sint comitisse ...

In Sudam turcem (curtem) meam pomeria, terram totam et cuncta que ibi habentur monasterio concessi, scilicet 14 vineas cum vinitoribus

kapott László király nővérével hozományul, Farkas csak szerényen a „gyümölcsösssel ellátott curiát” ajánlja fel az apátnak székhelyül, Acha curtis-ára pedig abból következ-tethetünk, mert az ekörüli munkákra beosztott szolgálókról beszél.

A gazdálkodás módjára vonatkozóan a legérdekesebb és a legrészletesebb adatokat Mártonnak a XII. század 40-es éveiben kelt végrendeletéből kapjuk. Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy itt az ország legfejlettebb nyugati vidé-kéről, egy Nyugatról származott nagybirtokos családról van szó. Tehát nyilvánvalóan nem érvényes minden nagybirtokra és minden nagybirtokosra. Mint már említettük, adomány és vásárolt birtok kb. egyenlő arányszámban vannak ezen a kiterjedt birtoktesten. Említettük már a curiát, külön kell kiemelnünk a curia körül és amellet található szőlőket, azokat a szolgálásokat, amelyeknek feladatuk itt szénát kaszálni és a curia körüli belső szolgálatot ellátni. Az elado-mányozott birtokok száma mintegy 16, amelyből egyeseket időlegesen (haláláig vagy házasságáig) feleségére, egyeseket leányára hagy (ez utóbbiakat véglegesen). A birtokok túl-nyomó többségében ekékről és emberekről hallunk, egyes esetekben föld nélkül vásárolt libertusokról. Mindkét esetben a munkajáradék nagysága jellemző, amely mellett még el-törpül az itt-ott feltűnő termékjáradék. Zágráb megyei bir-tokon tűnik fel egyedül az „ekealjaföld” és itt találkozunk szőlőművelőkkel (vinitorokkal), akik „saját” szőleiket mű-velik. Rendkívül érdekes, hogy a Zágráb megyei birtok közt hallunk egy halastóról, amelyet Márton készítettett saját költségén és amelyhez két halászt is adományoz. (Az ok-

molarium cum mola, Sex mansiones ministrorum cum sepedicto Tributo (l. 70. jegyzet) apiarium unum . . .

Turcel turcem/curtem) meam et duo aratra ibidem Tres mansiones vinitorum cum una maxima vinea, Duas mansiones Piscatorum, Tres Piscinas quinque mansiones ministrorum, Subulcum unum, apiarium eiusdem turcis (curtis) contuli Sancto Jacobo . . . In Kosdy aratrum unum, quinque domos operaricas (?) Edilem turcis (curtis) dedi Sancto Jacobo . . .

levél erről szóló részében több másolásból származó hiba van. „Neleg”-ről beszél „Heleg” helyett. Mint a Magy. Okl. Szótár adataiból kiderül, XII. század végi adatban „Helges”-ről mocsár értelmében, XV. század elején „Helgesas”-ról „tó” értelemben beszélnek. Bizonyos, hogy „Illam Heleg”-ről és nem Neleg-ről van szó Márton oklevelében. A másik elírás az erre fordított összegben lehet, amelyet DCC pensának jelöl. Ilyen pénzösszegért — mint éppen az oklevél egyéb adataiból kiderül — majdnem Márton egész birtokát meg lehetett volna vásárolni, és nem egy halastavat ásatni.⁹³ Meg kell jegyezni, hogy 100 pensáért vásárol egy egész halastavat „Supg özvegyétől”.⁹⁴ A birtokon még két malomról hallunk, „ezek őreivel”.⁹⁵ A birtok jellege tehát még inkább a rabszolgából jobbágygá tett emberek munkajáradékán épülő, saját kezelésben levő birtok.⁹⁶

Lampert comes 1135-ből származó végrendelete nem tartalmaz annyi részletet, mint Mártoné. A birtok adomány és vásárolt birtokrészekből való összetétele azonban itt is világos. A néhány adat itt is a munkajáradék túlsúlyára utal. Két különlegesen érdekes utalás van Lampert végren-

⁹³ 1141—46. *Márton comes végrendeletében.* (M. Kv. Szemle 17. 1.)

Illam Neteg (másutt Neleg), quam fecit fodi pretio DCC. pensis in Zacan, cum duobus piscatoribus et cum terra unius aratri scilicet terram Scroe dedit monasterio . . .

In Chitar duas vineas . . .

Szamota—Zolnai: Magyar Oklevél Szótár. 369. l.

1197. Helges? (Palus; sumpf?) Paludem que dicitur Helges. H. O. VIII. 11. l., 1412. In acie cuiusdam laci seu stagni wlgo helgessas vocati. (OL. D. 9994.)

⁹⁴ *Márton okleveléből* (id. helyen)

Iusta Muram quam piscinam emit ab uxore Supg Martinus C pensis, dedit monasterio.

⁹⁵ . . . et II molendini cum custodibus (id. helyen)

⁹⁶ 1141—46. *Márton comes végrendelete* (id. helyen). Bizonyos tekintetben a munkajáradékra utal:

Terram vero quam emit a Johanne filio Zlaust super quam posuit servos suos habitatores scilicet Talkaz cum fratribus suis. Cum illis habitant tales, qui dant constitutum reditum abbati et cum eis quidam nomine Quegen, qui tenet abbati equum . . .

deletében ; az egyik két ekealja vásárolt földről szól, amelyet Lampert két „falusival” közös jogon bírt (communi iure cum duobus villanis),⁹⁷ a másik Szent István által néhai Hunt Comesnek adományozott olyan birtokról beszél, amelyet „állatok legeltetésére” adott a király.⁹⁸ (Itt kell megemlítenünk, hogy Márton nagyobb állatállományt hagy az egyházra „pásztoraikkal”.) István, Myske comes fiának birtoka, amelyen — mint fentebb láttuk — túlteng az ekékkel adományozott mancipiumok száma és mellettük csak libertinusokról, elenyésző számban „liberi hospites”-ről hallunk (csak egy esetben van szó malomhoz tartozó molnárról, a szőlőknél nem jelölik a „saját szőlőt művelő” vinitort) nyilvánvalóan ugyancsak a munkajáradékon épült (l. 23. jegyzet).

A XI. századi nagybirtokról szóló két oklevelet (Radó nádorét és Péter comesét) csak kellő óvatossággal használhatjuk, mint arra már többször utaltunk. Ezeknek az okleveleknek hitelesnek tekinthető helyei is a munkajáradék túlsúlyára mutatnak. (L. a Péter oklevelében található már említett összegezés, Radó oklevelében is csak a szőlőknél hallunk saját földről.)⁹⁹ A XI. századi oklevelek közt külön említettük Otto somogyi comesét, a zselicszentjakabi monostor alapítását. Mint erre már utaltunk, itt is nagy szerepet kapnak az ekék, de ugyanakkor aránylag több a „tributarius minister”. Különösen érdekesek a „curtis”-okra utaló részek. Mint már szintén említettük 4 curtis, amelyek mellett szőlőt,

⁹⁷ 1135. *Lampert comes okleveléből.* (CD. II. 84. 1.)

Lampertus vero Comes terram emtam a Gregorio ad dua aratra in communi iure cum villanis duobus in villa Chemer monasterio dedit.

⁹⁸ 1135. *Lampert comes okleveléből.* (CD. II. 84. 1.)

Septimum predium iuxta Danubium quod Sanctus Rex Stephanus condam comiti Hunt dedit ad pascendum animalia.

⁹⁹ 1057. *Radó nádor okleveléből.* (CD. I. 395. 1.)

Quatuor aratores dedi in loco qui vulgo dicitur montis scilicet Pothoir, Arishukupi, Kuethedy cum vxoribus et filiis suis, et omni terra, quam ibi habui, dum lucem huius vite colui... duos vinitores dedi, nomen vni Koras, alteri Zomboir, cum vxoribus, et filiis, vineisque suis, et terris quas colunt...

egy esetben halastavat, egy másik esetben gyümölcsöst sorol fel (l. 92. jegyzet).

A munkajáradék, illetve a rabszolgákból jobbggyá váló emberek szerepének túlsúlya mutatkozik a kisebb birtokosok esetében, mind a XI., mind a XII. században, mint erre Guden és Hoda esetében rámutattunk és ahogyan ez Kaba és Edlelmes végrendeletéből is kiderül, akik birtokait „mancipiumokkal” (állatokkal stb.) együtt hagyományozzák. De ilyennek tűnik Adalbert nagyobb birtoka is a XII. század közepén, akinek birtokain az ekék, ökrök és „servus”-ok összefonódása talán a legvilágosabb. Érdekesek Adalbert végrendeletében a birtokkal adományozott szabadok. A szőlők Adalbertnél is „saját” művelőikkel szerepelnek.¹⁰⁰ Különös érdeklődésünkre tarthat számot Farkas 1165-ből származó végrendelete. Amellett, hogy egyik adományozott birtokán (Edeci) itt őrződött meg a legvilágosabban az ekével és az ökörrel ellátott servusok majdnem korlátlan munkajáradéka, egyéb birtokain más kategóriákkal is találkozunk. 16 mansio libertinusával 12 ekealja földet adományoz, anélkül, hogy ezeknek szolgáltatását szabályozná. Egy másik birtokán 6 mansio saját lovával szolgáló servusát (VI mansionibus servorum super proprios equos servientium) említi, végül 6 szántóvető servusáról kijelenti, hogy akként szolgál-

¹⁰⁰ 1153. *Adalbert végrendeletéből.* (RT. I. 602. l.)

Itaque Philes cum quatuor servis et uno aratro et triginta examinibus apium, predium Druc cum duobus servis et uno aratro et silva, *predium Jac cum liberis hominibus*, predium Suesla cum uno servo et uno aratro, predium Heulichin cum uno aratro et uno debitore sex pensarum Beato Martino commendo. Fratri meo H(odun) predium Niwic cum duodecim bubus et tribus hominibus, predium Gnrir cum silva comitto; predium Couroug cum duodecim bubus et duobus servis cum filiis et filiabus et triginta equis indomitis et quadraginta quinque ovibus filio sororis mee Christine dispono. Uxori quoque predium de Bolatin cum uno aratro et duobus servis et filiis tantum et duabus vineis, duobus cum cultoribus, predium Narag cum tribus servis et filiis et filiabus et duobus aratris et duabus vineis in Sala et uno cultore cum filio, predium Gormot cum uno aratro et quatuor hominibus, predium Pririza cum quatuor servis et quatuor vineis, habitatores vero libertatem habent eundi quo volunt; et partem insule cum quatuor piscatoribus...

janak, ahogyan az apát kívánja. Egy „serviensének” szabad-
ságot ad, hogy feleségének, annak esetleges újabb férjhez-
menetelig szolgáljon. Curiája mellett gyümölcsöse és egy
kétköves malma is van, viszont szemben összes többi — ebből
az időből származó — oklevelekkel, az ő végrendeletében
nem szerepelnek sem szőlők, sem szőlőművelők.¹⁰¹

Bizonyos hasonlóságot mutat a birtok szervezete szem-
pontjából Margit 1152-ből és Benedek 1171-ből származó
végrendelete. Mindkettőben látjuk a termékjáradék teljesen
kifejlett formáját és mindkettőben találkozunk a jobbágyok
felügyeletével megbízott személlyel.¹⁰²

Az összes birtokok, illetve szolgáltatások közt külön
helyet foglalnak el Színes 1146-i végrendeletének rendel-
kezései. Régi típusúnak látszó birtokról van szó, hiszen
ekéket, állatokat, embereket adományoz és még a szőlőknél
sem jelöli meg határozottan — mint ez a legtöbb esetben
történik —, hogy „saját” szőlőket művelik. Maga Színes vég-
rendeletének szavai szerint a magas arisztokráciához tarto-

¹⁰¹ 1165. *Farkas végrendeletéből.* (Kn. I. 118—119. l.)

... Sancti Benedicti constructo, cum XVI mansionibus libertinorum
et terram ad XII aratra, quorum nomina sunt : Zombot, penassa, michael,
chulches, malizt, Jesu, malusa, herman, chechen, pipnac, kokon cum filio
suo Suece, bosku, potuh, porusku, edu.

¹⁰² 1152. *Margit végrendelete.* (RT. I. 601. l.)

... Ecclesie vero Beati Martini, ubi sepeliar, do duas familias ad
aratra cum octo bubus et decem vaccis et centum ovibus, quorum nomina
sunt : Phud et Seka . . . iterum do liberum nomine Petrum cum tribus
capitibus, cui do unum bovem et decem oves, cuius servitium non aliud
sit, nisi in singulis annis, scilicet in festivitate Sancti Michaelis persolvat
ecclesie duodecim ulnarum tapetum . . . item do tres familias ad serviendum
pro me singulis annis . . . cum uno bove et tribus ovibus et tribus anseribus
et sex gallinis et viginti idriis cervisie et ducentis panibus, et unicuique
illorum do *duos boves et quinque oves*, quorum vero servitium duo filii Turus
prevideant, quod si noluerint providere, eidem servitio, oppressi sint.

Benedek adománylevele. (CD. IX. 7. 632. l.)

... dedit etiam Kaluzd predium cum nouem mansionibus, ouibus,
bubus, et equacys, et cum duobus molendinis super aquam Peyt ; dedit
quoque predium Kaal cum duabus mansionibus, et duobus debitoribus, et
cum nouem vineis ; dedit vnum iobagionem nomine Petus qui preest eidem
Predio.

zott „propinquos et amicos meos; huius regni primates” kérte fel közvetítőnek Géza királyhoz. Nagyon érdekes, hogy Színes, amikor az embereket átengedi az apátságnak, határozottan kiköti, hogy ezek nem kötelezhetőek más munkára, mint föld- és szőlőművelésre (nec aliquid cogantur laborare, nisi quod ad agriculturam vel ad colendas vineas predicti predii pertinet), tehát ne szállítsanak sem bort, sem lisztet az apátságnak. Színes nem rendelkezik kimondottan népei semmiféle szolgáltatásáról, de végrendelete befejező passzusában felszabadítja a neki „híven” szolgálókat, hogy halála után oda menjenek, annak szolgáljanak, akinek akarnak.

Az ő végrendeletében van szó az előbb tárgyalt „szabad hospesekről” is. Anélkül, hogy messzemenő következtetéseket vonnánk le ebből az oklevélből, meg kell állapítanunk, hogy egyedülálló jelenség ebben a korban.¹⁰³

A XIII. század elején II. Endre megerősíti a pannonhalmi apátságnak az előző időkben tett kisebb hagyományokat. Ezek a hagyományozások valószínűleg néhány évtizeddel a megerősítés (1221) előtt keletkezettek és még XII. századi birtokviszonyokat tükröznek. Ezekből következtethetünk a kisebb birtokok XII. századvégi szervezetére. Úgy látszik, hogy ez még ekkor is a nagyobb birtokok régebbi szervezetéhez volt hasonló. Az ekék és a velük adományozott servusok mellett az „ékéhez elégséges föld” (terra sufficienti

¹⁰³ 1146. Színes asszony végrendelete. (RT. I. 597/98. l.)

„Inito itaque salubri consilio cum marito meo domino Henrico fratre domni David Abbatis, conveni propinquos et amicos meos, huius regni primates, quibus aperiens commune consilium rogavi”... hogy eszközjék ki Géza király engedélyét, hogy birtokát Pannonhalmának hagyományozhassa. Ez megtörténve

„sunt autem hec que ad ipsum predium pertinent Tria aratra cum V mansionibus XV hominum C oves XXX porci cum subulco, equatia XXIII equorum et equarum cum mansione trium hominum. V vinee cum V mansionibus in villa, que dicitur Radi. Debitum vero servitii, quo alii homines ecclesie occupantur, ab his nostris hominibus prorsus exclusimus, videlicet ut nec vinum ducant ad monasterium, nec farinam ad prebendam fratrum, nec aliquid cogantur laborare, nisi quod ad agriculturam vel ad colendas vineas predicti predii pertinet.

ad aratrum), de termékjáradékkal adózó szőlőművelők, akik „földjüket maguk művelik”. Adományoznak „iobagio”-kat is, akik már az új értelmezésben valódi jobbágyoknak számítanak. Egy esetben a legérdekesebben látjuk az ekével ellátott egykori rabszolga átváltozását termékjáradékot szolgáltató jobbágygá. Opochs adományozza az egyháznak Bozou nevű „servus”-át egy négyökrös ekéhez elégséges földdel, hogy ez a Bozou évente egy hároméves ökröt, 100 kenyeret és 1 tunella sört szolgáltatson az egyháznak.¹⁰⁴

Nem beszéltünk külön az oklevelekben itt-ott fel-tűnő elnevezésekről, amelyek nem különböznek lényegesen a „servus” kategóriájától. Ilyen pl. a vernulus (Benedek végrendeletében). Habár ezek a megjelölések közelebb állnak a rabszolgához, végső soron a servus megfelelői. Mindezek az elnevezések a földhözkööttséget (a Leibeigenschaftot) jelentik. Természetesen még vannak valódi rabszolgák is, főképpen rabszolgánók: ancilla házi rabszolgánót jelent, valójában ezek a belső szolgálatot ellátó házi cseléd szerepét töltötték be.

¹⁰⁴ 1221. II. *Endre megerősítő okleveléből* a pannonhalmi apátságnak előzőleg hagyományozott birtokokról. (RT. I. 650/651. 1.)

1. *Caitlu hagyatéka* . . . Item partem quam in terra Sceleus habebat cum incolis suis. Item duos servos, videlicet Micou, Vencir cum vineis, quas colebant, ut annuatim cum tunella vini serviant suas exequias. Item servum nomine Ceplet cum filiis et cum vinea, quam colit, servire domui infirmorum fratrum . . .

2. *Leustachius* et uxor sua nomine Hilda dederunt predium Preccha cum sex aratoribus et duobus aratris, quorum videlicet aratorum nomina . . . item sex vineas cum vinitoribus novem . . . Item dederunt centum oves cum tribus pastoribus . . . Item iobagiones quorum nomina sunt hec . . . (11 név) Istos vero quatuor, videlicet: Obus, Zarou, et Domosc (4 ?) dimisit uxori sue servire, coadusque vixerit; post obitum vero iqsius ad iam dictum monasterium, sicut ad ipsum pertinebant, pleno iure pertineant . . . quinque pedisequas ad lavanda vestimenta . . .

3. *Opochs hagyatékából*. . . idem Opochs dedit eidem ecclesie servum nomine Bozou, cum terra ad culturam quatuor boum sufficienti ut singulis annis suas exequias faceret in festo Sancti Michaelis in bove trienni et centum panibus et tunella cervisie

4. Item confirmamus partem, quam Egidius in villa Gamas cum duabus vineis et tribus nemoribus et cum uno aratro et terra sufficienti ad aratrum et cum servo nomine Apat . . .

III. KIRÁLYI BIRTOK

A királyi birtok kialakulásának fő problémáit már az I. fejezetben, a feudális földtulajdon kialakulásának kérdéseivel kapcsolatban felvetettük. A világi magánbirtok tárgyalásánál több alkalommal kénytelenek voltunk utalni a királyi birtok szervezetére és a magánnagybirtokhoz való viszonyára (pl. adománybirtok, szabadok dénárai stb.). Ugyanakkor még megvilágításra szorulnak mind a királyi birtok kifejlődése menetének, mind a birtokszervezet alakulásának és kezdődő felbomlásának mindazok a kérdései, amelyek tisztázása nélkül a magyarországi feudalizmus kialakulásának sajátosságai nem érthetők meg.

Már a feudális földtulajdon kialakulásának vizsgálatánál felvetettük a magyarországi feudalizmus jellegének kérdését. Leszögeztük, hogy az állami földtulajdon monopóliumáról nem lehet szó és hogy Magyarországon a feudalizmus európai típusa alakult ki. Eppen a feudalizmus jellegének beható elemzéséhez elengedhetetlenül szükséges a királyi birtok eredetének, további alakulásának és szervezetének részletes feltárása, aprólékos kutatásokon épülő taglalása.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a Tagányi—Erdélyi vitában középponti kérdésként a királyi népek szervezetét, a királyi birtokviszonyokat tárgyalták meg. A feudalizmusban

elsősorban a politikai hűbéri szervezetet keresve kellett, hogy a király és az általuk elképzelt „nép” kapcsolatai kerüljenek előtérbe. De az is magától értetődő, hogy mivel a királyi hatalmat mindketten az egész „nép”-et összefogó erőnek tartották, a királyi birtok, mint egyedül fontos és az „ország”-ot egészében uraló szervezet problémái álltak kutatásaik középpontjában. A korai feudális államra valóban mindenkor jellemző a királyi hatalom viszonylagos ereje, és a feudalizmus kibontakozó szakaszában a feudális földtulajdon monopóliumának teljes kialakulása előtt, a királyi birtok viszonylagos túlsúlya, a feudális széttagolódás jelentéktelensége. A magyar korai feudális államra Istvántól Kálmánig is érvényesek ezek a megállapítások. De már itt meg kell jegyeznünk, hogy a feudalizmus kialakulásának kezdeti szakaszában, István korában sem beszélhetünk a királyi birtok kizárólagosságáról. István I. törvénye 6. cikkében azt szögezi le, hogy „*amint mindenkinek* (vi. minden úrnak — L. E.) *megadtuk a jogot, hogy ura legyen saját* vagyonának, akként akarjuk, hogy mindaz, vagyon, katona, szolga, ami a királyi méltósághoz tartozik, érintetlen maradjon.”¹ A törvény ezt megelőző cikkelyében (C. 6.) meg is adja minden birtokosnak a jogot, hogy vagyona felett teljesen szabadon rendelkezék.² István II. törvényének 2. c.-ja határozott különbséget tesz a „saját”, az adományozott birtok a comitatus és a püspökségek birtokai között. S itt szemben a 6. caput rendelkezéseivel a saját és adománybirtokra vonatkozólag úgy intézkedik, hogy mindenki „életében” rendelkezik a birtokokról, halála után viszont ezeket *fia örökli*, s még a valamilyen bűnükért

¹ István I. C. 7. (Závodszy 144. 1.)

Volumus quidem, ut *sicuti ceteris facultatem dedimus dominandi suarum rerum, ita etiam res, milites, servos et quidquid ad nostram regalem dignitatem pertinet, permanere immobile, et a nemine quid inde rapiatur aut subtrahatur, nec quisquam in his predictis sibi favorem acquirere audeat.*

² István I. C. 6. (Závodszy 144. 1.)

Decrevimus nostra regali potentia, ut unusquisque habeat facultatem sua dividendi, tribuendi uxori, filiis filiabus atque parentibus sive ecclesie, nec post eius obitum quis hoc destruere audeat.

(felségsértés, árulás) elítéltek *ártatlan fia*i is örökölnek.³ István II. törvényének 2. c-ja hangsúlyozottan megkülönbözteti az úri földekkel (saját és adománybirtokkal) szemben a „comitatus”-ok és a püspökségek földbirtokait. Tehát a királyi birtok (comitatus) mellett az egyház (püspökségek) birtokaira vonatkozó elidegeníthetlenségről beszél. Az egyházak birtokai — amelyeknek fontosságát a kezdődő feudalizmus idején Németországban Engels annyira hangsúlyozta (Die Umwälzung der Grundbesitzverhältnisse unter den Merowingern und Karolingern, Marx—Engels—Lenin—Stalin zur deutschen Geschichte Bd. I. (Berlin 1953) 91. l. és kk.) — Magyarországon is már a korai feudális állam kezdeti szakaszában a királyi birtokhoz hasonló kiváltságos szerepet kapnak. A királyi birtoknak tehát csak *viszonylagos* túlsúlyáról beszélhetünk már az istváni állam korszakában is. Mindenesetre ez a viszonylagos túlsúly elég jelentős és az ország nagy földterületeire terjedt ki.

A mindmáig nem teljesen eldöntött kérdések közé tartozik a királyi, illetőleg az ezt megelőzően már létrejött fejedelmi birtok eredetének kérdése. Marxista történetírásunkban először Molnár Erik mutatott rá a magyar államszervezet kialakulásának szláv elemeire és közelebbről arra, hogy a honfoglalás után „fennmaradtak a korábbi szláv udvari gazdaság elemei is, alávétve a magyar uralomnak”.⁴

A királyi birtokszervezet kialakulásának tárgyalásánál ebből az alapvető megállapításból kell kiindulnunk.

³ István II. C. 2. (Závodszy 153. l.)

Consensimus igitur petitioni tocius senatus, ut unusquisque *proprium simul et donorum regis dominetur dum vivit, excepto, quod ad episcopatum pertinet et comitatum*, ac post eius vitam filii simili dominio succedant. Nec pro ullius causa reatus detrimentum bonorum suorum patiatur quis, nisi consiliatus mortem regis aut traditionem regni fuerit, vel in aliam fugerit provinciam; *tunc vero bona illius in regiam veniant potestatem*. Ast si quis in consilio regie mortis aut traditionis regni legaliter inventus fuerit, ipse vero capitali subiaceat sententie, bona vero illius filii innocentibus in remota sint remanentibus salvis.

⁴ A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig (Bp. 1949. 109. l.)

Nyilvánvaló, hogy a dunántúli fejedelmi birtok (mint a későbbi királyi birtokok magva) részben a szláv uraknak (spánoknak, zsupánoknak) a fejedelemhez csatlakozásával közvetve, részben pedig ezek megsemmisítésével közvetlenül jutott a magyar fejedelem kezére. (Nem lényegbevágó kérdés lévén, csak futólag említem meg, hogy szláv uraknak átállítására világosan utal Theotmár salzburgi érsek IX. János pápához 900 körül intézett levelében.⁵ Azok az Abához állt szláv urak, akik Péter ellen fordultak⁶ semmiképpen sem lehettek azonosak Gyula fiaival, Buaval és Buknával. Jakubovich erre vonatkozó megállapításai semmiképpen sem lehetnek helytállóak: a keresztségben elnyert név a szentek vagy mártírok sorából merített lehetett csupán, Stoyzlau és Visce mártírokat és szenteket pedig nem ismerünk.)⁷ A királyi birtokszervezet vizsgálatánál azonban nyilvánvalóan nem a szláv urak átállása vagy át nem állása a legfontosabb, hanem a birtokon élő népek egyes csoportjainak, rétegeinek alakulása, ezek jellegének változása. S itt ismét vissza kell térnünk a Tagányi—Erdélyi-vitára. Polgári történetírásunk e rétegek és általában a királyi birtokszervezet tárgyalásánál Tagányi elméleti megállapításaiból indult ki, s az ellen-

⁵ *Theotmar leveléből IX. János pápához.* (M. H. K. 327. l.)

„Ipsi Ungarorum non modicam multitudinem ad se sumpserunt, et more eorum capita suorum pseudo-christianorum penitus detonderunt, et super nostros christianus (?) immiserunt, atque ipsi supervenerunt, et alios captivos duxerunt, alios occiderunt, alios pessima carcerum fame ac siti perdidierunt, innumeros vero exilio deputaverunt, et nobiles viros ac honestas mulieres in servitium redigerunt. Ecclesias dei incenderunt, et omnia edificia deleuerunt, ita ut in tota pannonia, nostra maxima provincia tantum una non appareat ecclesia, prout episcopi a vobis destinati, si fateri velint enarrare possunt, quantos dies transierunt et totam terram desolatam viderunt.

⁶ *Bécsi Képes Krónika.* (SHR. I. 325. l.)

... Omnes autem constitutiones et exactiones, quas Petrus rex secundum consuetudinem suam statuerat. Aba rex in irritum revocavit. In hiis autem rebus gerendis tres de principibus regni precipui fuerunt. Unus vocabatur Wisce, secundus Toyzlau, tertius vero Pezli, qui libertatem gentis sue querebant, et regnum regali semini restituere fideliter nitentur.

⁷ *Jakubovics: Viska, Stojzló és Pécel.* (Magyar Nyelv 1927. 228. l. és kk.)

forradalmi időkben ezt az elméletet elsősorban Hóman építette tovább. A sovinizta mag, amely már Tagányinál megvolt, aki lehetetlennek tartotta a *várkatonai* szervezet szláv eredetét, s arról beszélt, hogy katonai, őri szolgálatra csak magyarok vagy a velük fajrokon, besenyő, székely népek voltak alkalmasak, ellenben az itt „talált bennszülött idegeneket leigázták és szolgálóikká tették” és ezekből lett „a megyék — uradalmak gazdasági munkát végző legalsóbb szolgálendú népe, vagyis a későbbi *vársozolgák*”⁸ jól megfelelt az ellenforradalmi korszak történeti irányának. Az államot alkotni nem tudó szlávok, a magyar „úrnép” örökölt joga a szlávok feletti uralomhoz, szépen levezethető volt a Tagányi-koncepcióból, különösen ennek Hóman-féle változatából. De megfelelt ez az osztályok létét lényegében tagadó elméletüknek is, hiszen arról beszélhettek, hogy az „egész magyarság” tette szolgálivá a szlávokat. Az ellenforradalmi történetírás kozmopolita nézetei is alátámaszthatók voltak Tagányi megállapításaival, aki István államszervezetét, a meyerrendszert egyszerűen és közvetlenül a frank comitatusból vezette le. Tagadhatatlanul ma is lenyűgöző olvasmányok Tagányi vitairatai logikai készségükkel, hatalmas adatanyagukkal. A polgári történetírás Erdélyit Tagányival szembeállítva neveltséges dilettánsnak minősítette, nézeteit mindenestől elvetette. Erdélyi megítélése azonban túlzottan egyoldalú volt. Bizonyos, hogy sem vitakészség, sem logikai okfejtés, legkevésbé pedig az adatszerű bizonyítás terén nem veheti fel a versenyt Tagányival. Korlátolt papi beállítottsága is mindenütt gátolja még valóban világos történeti nézeteinek teljes kifejtését. Egyetlen szempontból azonban Tagányi felett áll: sovinizmusa nem homályosította el szeme előtt a történeti fejlődés — és itt a rendkívül lényeges *belső* fejlődésről van szó — képét. Amikor arról beszél, hogy 1000 körül nem lehetett a királyi gazdaság „dominium rendszere” egyszerű átvétel a Nyugattól, ahol akkor már „fejlett...

⁸ *Tagányi: Felelet Erdélyi Lászlónak...* (Történeti Szemle, 1916. 420. 1.)

a comesi hivatalokat is családi örökséggé tevő hűbérrendszer” alakult ki, a belső fejlődés egyik alapvető kérdésére mutatott rá.⁹ (Itt kell megjegyeznünk, hogy Erdélyinek ezt a helyes álláspontját az ellenforradalmi korszak egyes történészei is elfogadták, pl. Mályusz a Turóc megye kialakulásában.)¹⁰ Erdélyi szerint a szláv-frank (ahogyan ő nevezi) burgok, gradok, curtisok és az ezeken élő népeknek a honfoglalás utáni továbbélése (zsupánok, dvornikok, tavarnikok, poharnikok stb.) képezi a megyeszervezet alapját.¹¹ Szerintem Erdélyinek ezeket az elgondolásait továbbfejlesztve, Molnár Erik elméletéből kiindulva lehet csak a királyi birtokszervezet kialakulásának igazi képét megfesteni.

Meg kell jegyeznünk, hogy Erdélyi logikai okfejtése, a nem szabad „várőr”-szervezetről, a civis, minister, miles azonosításáról, az általa helyesen értelmezett, de nem helyesen elhelyezett „dvornik” stb. rétegről sokszor komolyan sántít, és Tagányinak igaza van, amikor több esetben dilet-tantizmussal vádolja Erdélyit. Az alapkérdésnek, a feudális földtulajdonnak mint gazdasági alapnak meg nem értéséből erednek azonban itt is Erdélyi hibái, de Tagányi vele szemben felvetett ellenérveinek bizonytalansága is. Természetesen ehhez járult a már az előzőkben érintett sovinizmus is.

Ha a királyi birtok jellegének és szervezetének kérdését vizsgáljuk, első kérdésként vetődik fel a megyeszervezet és a

⁹ Erdélyi: *A tizenkét legkritikusabb kérdés.* (Kolozsvár, 1917. 43. l.)

Csak így érthető a honfoglalás előtti frank és szláv várispánsági és udvarnoki gazdálkodás egyszerű folytatása 1000 körül olyan alakban, amelynek *dominium rendszere* (kiemelés Erdélyitől) lényegesen elüt a szomszéd németeknél már szintén megkezdett, de kivált a frankoknál már erősen kifejtett magánjogi és közjogi, már a comesi hivatalokat is családi örökséggé tevő *hűbér-rendszertől* (kiemelés Erdélyitől).

¹⁰ Mályusz Elemér: *Turóc megye kialakulása.* Bp. 1921. 35. l. jegyzet.

¹¹ Erdélyi: *A tizenkét legkritikusabb kérdés.* (Kolozsvár 1917) 43. l.

A frank curtisok és burgok comesei, ministerei tí. a iudexek, maiorok, centuriok, decuriok és az alsóbb ministerek vagy milesek, kik nem estek el, valamint a szláv zsupánok, *dvornikok, tavarnikok, poharnikok* stb. (kiemelés Erdélyitől) kénytelenek voltak a magyar fejedelem földesúri jogát elismerni s neki szolgálni, úgy, mint előbbi uraiknak szolgáltak.

királyi birtok azonosságának vagy különállásának kérdése. Ezzel többé-kevésbé foglalkozott polgári történetírásunk Botkától és Pestytől kezdve marxista történetíróinkig, anélkül, hogy eddig megnyugtató választ kaptunk volna erre a kérdésre. Arra már a fentiekben rámutattunk, Molnár Erik óta világos a szláv megyeszervezet bizonyos fokú továbbélése a honfoglalás után és ennek újjáéledése az államszervezés idején. Erdélyi útmutatásának helyes értékelése azonban itt egy új szempont felvetéséhez vezet, s úgy hiszem, ennek a figyelembevételével kell továbbhaladnunk. Szláv területeken találkozunk (mégpedig nem elsősorban a Dunántúlon!) egy kialakult várrendszerrel, a szláv „gród”-ok behálózják a honfoglalók által megszállott terület java-résztét. Hogy ezek a várak mennyiben voltak feudális urak várai és mennyiben szolgáltak a lakosság menedékéül, régészetünknek kellene eldöntenie. Hogy ezek jelentős részükben föld- és nem kővárak voltak, már ma eldöntöttnek tekinthető. E várak körül nyilvánvalóan szláv földműves lakosság élt, amely a honfoglalás után, a fejedelem és a törzsi arisztokrácia földelsajátításai következtében ezeknek a hatalma alá került. A fejedelmi birtok lévén a legfejlettebb területen, az itt található várkörüli szervezet lehetett a legfejlettebb. Az államszervezés idején a lázadó törzsi arisztokrácia leverésével nagyon nagy földterületek jutottak a fejedelem, illetve a király kezére, a kezdetleges várakkal együtt.

A várkörüli szervezet kiépítésében példaként a központi királyi várak állhattak. A megyeszervezet ilyen elemei eddig is tisztázottnak látszottak. Ugyanakkor ez nem ad választ számtalan kérdésre a királyi birtokszervezet egészének kiépítésénél. S pedig éppen az előzőkben felvetett kérdés marad tisztázatlan : a megyeszervezet és a királyi birtokok egészének egymáshoz való viszonya.

Itt kerül előtérbe az Erdélyi által homályosan felvetett probléma : a burg, grod, = civitas, castrum és a dvor = curia, curtis egymáshoz való viszonya.

Úgy vélem, elsősorban tisztáznunk kell a castrum, civitas (grod) és a curia, curtis (dvor) ezzel együtt a palatium

fogalmát XI. századi forrásaink alapján. Elsődleges források a törvények, ezeket kiegészíti néhány okleveles adat és végül némi utalást találhatunk a krónikákban és legendákban is. Ennek az alapkérdésnek a tisztázása nélkül nem fejthetjük ki a királyi birtok népeinek szervezeti alakulását, nem érthetjük meg a korai feudalizmus társadalmi szerkezetének leglényegesebb problémáit.

1. Történeti irodalmunkban általában összemosódott a *civitas*, *castrum* és a *comitatus* fogalma: a megye, a vármegye ezzel való azonosítása. Kísérletek voltak ugyan, hogy a *civitas*—*comitatus* időbeni különbségét meghatározzák, de ezek nem vezettek — mint ahogy nem is vezethettek — eredményre, éppen a korai feudalizmus terminológiájának bizonytalansága következtében.

Kísérljük meg szemügyre venni e megjelölések előfordulását egykorú forrásainkban.

László III. törvénykönyvének 1. fejezetében hallunk a király „nuncius”-áról, aki „per omnes civitates dirigatur”, hogy számba vegye a centuriókat és decuriókat.¹² (Erre a kérdésre még tárgyalásaink során vissza kell térnünk.) A veszprémi püspökség alapítólevelében (1002 körül), amelyet Szentpétery hitelesnek minősít!) négy „civitas” feletti fennhatóságról hallunk; ugyanitt az eladományozott falvak megemlítésénél az oklevélben „in pago Colocensis civitatis”, „in comitatu Wsgradensis civitatis”, „in conpage Hurhida civitatis”-ról van szó.¹³

¹² László III. C. 13. (Závodszyky 177. l.)

¹³ I. István a veszprémi püspökség alapítólevele. 1002. Szentpétery: Középkori oklevélszövegek 40. l.)

quatuor civitates nempe Wesprim, in qua ipsius episcopatus sedes est constructa, atque Albam civitates, Colon et Wsegrad civitates sancti Mjehaelis Wesprimiensi subicimus ecclesie cum omnibus ecclesiis, capellis atque titulis seu terminis et finibus . . . villam unam nomine Cari in Wesprimiensi comitatu, in quo episcopalis, ut praedictum est, constituta est sedes atque tres villas, nomine Aosi, Cari et Bergeni in comitatu Albensis civitatis sitas seu Morzolfen in pago Colocensis civitatis vnam villam, nec non in comitatu Wsgradensis civitatis villam vnam sitam super Danubium . . . pariterque villam vnam Fyseu nomine, sitam in conpage Hurhida civitatis . . .

Anonymus, aki természetesen csak a XII. század végére tekinthető hitelesnek, de olykor még köztudatban élő régi fogalmakkal dolgozik, arról beszél, hogy Szabolcs vezér és társai a „föld lakosaiból” „ad *castrum* illud multos ordinaverunt servientes, qui *nunc* civiles vocantur.”¹⁴

A Bécsi Képes Krónika I. László király váradai egyházalapításáról szólva arról beszél, hogy „in *parochia* castri Bichor” talált alkalmas helyet a király.¹⁵

László III. törvényének 16. fejezetében arról hallunk, hogy minden bíró „in *parochia* sua” ítélkezzék.¹⁶

Kálmán I. törvényének 11. fejezete szerint a király vagy a herceg nagyobb „ministereinek” egymással való pereskedésében a „comes *parochianus*” ítélkezik.¹⁷ S még az Aranybulla később e tekintetből újból tárgyalandó 5. cikkében „*comites parochiani*” és „*comites curie parochiani*”-ról van szó. István II. törvényének 2. c-jában, mint erről már

Rerum fugitivarum collector, quem vulgariter jocedeth dicunt quidquid colligit ad civitatem eiusdem provincie congregat et *regis agaso* et *comitis eiusdem civitatis in suburbio* stabulam faciant . . .

László III. C. 20. (Závodszy 178. l.)

Usucapiones capiantur a festo sancti Georgii usque ad festum sancti Johannis Baptiste et *ducantur in civitatem* . . .

¹⁴ Anonymus 21. (SRH. 62. l.)

Tunc Zobolsu et socii sui de incolis terre ad castrum illud multos ordinaverunt servientes, qui *nunc* civiles vocantur, et dimissis ibi militibus sub quodam nobilissimo milite nomine Eculsu se longius ire preparaverunt. (34) 76. l.

Et tunc Borsu, cum montes illos in circum aspexisset, in memoriam duxit, ut ibi castrum construeret et *statim congregata multitudine civium* in vertice unius altioris montis castrum fortissimum construxit . . .

¹⁵ Bécsi Képes Krónika. (SRH. I. 416. l.)

(László király) Post hoc in *parochia* castri Bichor . . . invenit locum (ahol a váradai egyházat felépíttette).

¹⁶ László III. C. 16. (Závodszy 178. l.)

Volumus ut unusquisque *judex in parochia* sua iudicet

¹⁷ Kálmán I. C. 11. (Závodszy 185. l.)

Si maiores ministri *regis* et ducis vel inter se, vel cum maioribus contenderint, et ad *judicem* venire contempserint, *comes parochianus* cum iudice eorum causas discutiant.

említés történt, a püspökséghez a „comitatus”-okhoz tartozó birtokokról beszél (excepto quod ad episcopatum pertinet et comitatum”).¹⁸ Kálmán I. 28. caputban, ha valaki megveri a bíró pristaldusát, a verekedőt „ad comitem comitatus” kell küldeni,¹⁹ ugyanennek a törvénynek 36. caputjában arról hallunk, hogy „quando rex vel dux in comitatum aliquem intraverit”, hadi lovat kell kiállítani.²⁰ Már ebben a fejezetben feltűnik az az elnevezés, amellyel Kálmán törvényeinek még tárgyalandó fejezeteiben találkozunk: a mega. A hadi ló ui. „megalis” legyen. Kálmán I. 12. c.-ban pedig a király és a herceg „mega”-járól hallunk azzal, hogy a „dux” minis-
 terei, akik a király megájában vannak, illetve a király ministerei, akik a dux megájában vannak, felett, ha előkelők a comes és a bíró, ha „kisebbek” a bíró ítélkezik.²¹ Kálmán I. 37. c. szerint, ha a király valamely comes „megájába” betér (megjegyezve itt, hogy esetleg a „civitas” megájáról van szó) két „megalis” bíró csatlakozzék hozzá, akik a nép (populi) egyenlenségeiben döntsenek, s ha a nép zajongani talál az ítéleteket végső elbírálásra a nádoripsán elé vigyék.²² László III. törvényének 16. fejezetében tűnik

¹⁸ István II. C. 2. (Závodszy 153. l.)

... excepto quod ad episcopatum pertinet et comitatum

¹⁹ Kálmán I. C. 28. (Závodszy 187. l.)

Si pristaldus iudicis pro causa diiudicata ab aliquo verberabitur, ad hunc a comite comitatus mittatur et quicquid deliberatum est, totum auferatur vi.

²⁰ Kálmán I. C. 36. (M. T. T. 106. l.)

Quando rex vel dux in comitatum aliquem intraverit, tunc regalis (megj. JC-ben megalis) Závodszyknál (188. l.) „megalis”) equus exercitualis praestitur.

§ 1. Qui si casu aliquo mortuus fuerit, quindecim pensae domino equi donentur, . . .

§ 2. Si magna fama marchiam intraverit, comes nuncios duos equis exercitualibus quatuor ad regem dirigat . . .

²¹ Kálmán I. C. 12. (Závodszy 185. l.)

Ducis ministri, qui in mega regis sunt, et regis, qui in mega sunt ducis, ante comitem et iudicem, minores vero ante iudicem delitigent.

²² Kálmán I. C. 37. (Závodszy 188. l.)

In quacunque civitatis megam rex digrediat, ibi iudices II. megalis cum eo commigrent, et qui contenciones populi illius discreto examine

fel először a „parochia” szó nem egyházi értelmezésben (Kálmán idején tartott esztergomi zsinat rendelkezései értelmében a „parochia” mint egyházi területi egység fordul elő, nem kizárólag „plébánia” azonban itt sem, mert „parochiani episcopi”-ről tesznek említést.)²³ A „parochia”, mint nem egyházi terület, több ízben előfordul még a Várad regestrumban is²⁴ és figyelemmel kell lennünk itt az Aranybulla fentebb idézett cikkelyére. Hajnik ebben a kérdésben, amely lényegében a bíraskodással függ össze, fölényesen és felületesen foglal állást, amikor László idejében arról beszél, hogy a királyi bírák nem az egész megye területén, hanem csak egyes *vidékeken* bíraskodhattak (a parochia szót, amely a törvényben szerepel, önkényesen a terminusszal helyettesíti), az Aranybulla 5. cikkének „comites parochiani”-járól pedig egyszerűen, mint megyei ispánokról beszél.²⁵ A „parochia”, a „comitatus”, a „mega” mint a „megye” szinonimáinak megvizsgálása későbbi feladat. Történetírásunk, amely kizárólag jogi szempontból vizsgálta a megyeszervezetet,

dirimant, et ipsi, cum clamor populi ingravescat, a comite palatino diiudicentur.

²³ Kálmán esztergomi zsinat C. 16. (Závodszyky 199. l.)

... unaquecunque ecclesia circa se in proximo habeat parochiam suam ...

(61) (Endlicher 357.) tizedadásra az egyháznak csak „excepta quarta parte *parochiani presbiteri*”

(68) nullus clericus, nullus comes quemlibet clericum suscipiat ad divinum officium tenendum nisi per manu *parochiani episcopi*

²⁴ 1226. Várad reg. (357 sz. 290 l.) »in parochia Bichoriensi«, »in parochia Behesi« (kilenc fő »szolgároló« van szó).

²⁵ Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházbeli királyok alatt.* (Bp. 1899) 4. l.

Külön bíraskodási közegeket a vidéken Szent László létesített. Ő az egyes megyékbe ún. királybírákat (judices regii) küldött, vagyis királyi billogokat (bilochi, biloti regales), így nevezve a pecsétről, amellyel idéztek. E királyi billogok nem az egész megye területére, hanem annak *csak egyes vidékére terminus* (?) voltak kirendelve, tehát egy megyében többek voltak, mindenik közülük csak illetékes területén ítéltetett. (5. l.)

Az aranybulla V. cikkelye szigorúan meghagyja, hogy a *megyei ispánok* a pénz és tized ügyén kívül egyebekben, különösen pedig birtokügyekben a nemességét ne ítélhessék. (Kiemelések tőlem. — L. E. (8. l.)

általában nagyvonalúan egyenlőségjelet tett a különböző terminusok közé, ami által azonban a megyeszervezet bonyolultsága távolról sem vált egyszerűbbé.

2. Miképpen szerepel a curia, curtis (dvor) legkorábbi forrásainkban? Történetírásunkban ennek a fogalomnak értelmezése általában nem okozott problémát. Erdélyi kételyeire az előbbieken rámutattunk, ezek eléggé bizonytalanok, inkább csak utalásszerűek. Molnár Erik a szláv „udvari gazdaság”-ról beszél, és ezzel felhívja a figyelmet ennek a fogalomnak a tisztázására. E kivételektől eltekintve történezeink a királyi udvarról beszélnek, s főképpen ennek jogi vonatkozásait emelik ki. Valójában azonban egykorú forrásainkban a curia kétféle értelmével találkozunk. Az egyik értelem történetírásunkban általában ismert, amelynek klasszikus megfogalmazása László III. törvényének 2. fejezete, amely szerint, ha a nádorispán elhagyja a királyi udvart és hazamegy, hagyja a királyi pecsétet helyettesénél, mert „sicut regis una est curia et ita unum sigillum persistat”. Ugyanekkor már ennek a fejezetnek alparagrafusában elgondolkoztató, hogy a nádor „otthon” is ítélezhet, mégpedig az „udvornikok” felett is, akik ítélethozatal végett őt otthonában felkeresik.²⁶ Hasonló értelemben van szó a curiáról László I. törvénye 41. fejezetében, ahol a comesek, nobilizek és milesek feletti ítélezésről van szó, ahol azonban az ilyen értelmezésű curia szinonimájaként a „regale palatium” jelentkezik.²⁷ A nádorispán = comes palatinus nevében is

²⁶ László III. C. 3. (Závodszy 174. 1.)

Placuit etiam, ut si aliquando palatinus comes domum ierit, regis et curie sigillum, qui in vice eius remanserit, illi dimittat, ut sicut regis una est curia, et ita unum sigillum persistat. Domi vero comes idem quamdiu manserit, super neminem sigillum mittat, nisi super eos dumtaxat, qui vocantur udornic et qui spontanea voluntate iverint ad eum, illi ei liceat iudicare.

²⁷ László I. C. 41. (Závodszy 165. 1.)

Si quis vero nobilium vel comitum in curiam causa litium veniens ad regale palatium cum suo litigatore non steterit et regio nuncio vocatus sine regis licentia domum perrexerit, rationem perdat et insuper, si quid ab eo abstulerit, dupliciter reddat.

megtaláljuk a palatiumnak, mint a királyi udvarnak értelmezését, és ekként beszél Hartvik az István legendában a királyt orvul megtámadó négy előkelő úrról, mint „quatuor nobilissimi palatinorum”-ról és másutt „episcopis et primis palatii”-ról.²⁸ Természetesen a curia, mint legfőbb ítélkező hely Kálmán törvényében is előfordul, az éppen ő általa létrehozott zsinati bíraskodás mellett, hiszen az igazságtalanul ítélő bírót pecséttel a királyi curiába kell idézni, hogy felette bíraskodjanak.²⁹

Ugyanekkor a „királyi curiának” egészen más értelmezésével is találkozunk forrásainkban. Már beszéltünk Lampert comes 1135-i végrendeletében szereplő királyi curiáról. Ezt a helyet itt most szeretném idézni: „a kilencedik (predium, amelyet Lampert adományoz a csatári kolostornak) Paztuh, ahol királyi curia volt (ubi erat regalis curia), amelyet László király adományozott Lampert comes nővérével, „akit neki feleségül adott”.³⁰ A pannonhalmi alapítólevélben, amelynek rendelkező része, ha nem is István, de Kálmán idejére hitelesnek tekinthető „curtem que vocatur Cortou cum hominibus eidem pertinentibus” adományoztak a pannonhalmi apátságnak,³¹ugyancsak ilyen királyi „curia”

C. 42. Si quis autem regis sigillum super aliquem proiciens et ipse in curiam venire neglexerit, rationem perdat et quinque pensas persolvat et quotienscumque renovaverit, totiens quinque pensas solvat.

Si vero iudicis sigillum proiciens non venerit centum nummos solvat.

(M. T. T. I. 64. l.) nobilium után: „seu militum, seu comitum”

²⁸ Hartvik legendából (SRH. II. 430. l.)

„Videntes autem quatuor nobilissimi palatinorum”

„episcopis et primis palatii” (431. l.)

²⁹ Kálmán I. C. 23. (Závodszy 186. l.)

Judex iniuste causas discutiens ad curiam regis cum sigillo cogatur, sed sine sigillo ad synodum . . .

³⁰ 1135. Lampert comes végrendeletéből. (CD. II. 84. l.)

Nonum vero (predium) Paztuh ubi erat regalis Curia, dedit Rex Ladislaus Comiti Lamperto cum sorore sua, quam dederat ei in vxorem, cum omnibus appendiciis predii.

³¹ A pannonhalmi alapítólevélből. (Fejérpataky: A pannonhalmi apátság alapítólevele Bp. 1878. 23/24. l.)

adományozásáról hallunk az 1075-i garamszentbenedeki alapítólevél hitelesnek tekinthető részében.³² Ismét a Hartvik-legendában arról van szó, hogy István a püspökségeknek és az apátságoknak „prediumokat és curiakat” adományozott (prediis et curiis, familiis et redditibus regaliter disposuit).³³ S így sokkal érthetőbbé válik annak a servusnak a szerepe, akit István I. törvényének híres 50. fejezete (amely Závodszkynál II. tv. 16. fejezeteként szerepel, de szövegét félre-magyarázza) értelmében egy „curia” vagy más változatban „curtis” regalis-nak az élére helyeztek. Ezeket a curiakon vagy curtisokon ugyanis nem érthetünk mást, mint valami olyan udvarhelyet, udvarházat, amelyek egy-egy magánbirtok középpontjában is állottak, és amelyek ekként a királyi birtokokon is különböző helyeken a királyi udvari gazdálkodás középpontját képezték. Hogy a magánbirtok ilyen központi curiáit már István utáni időkben, még a feudalizmus teljes kibontakozása előtt ismerték, igazolja a László-féle III. törvény 12. fejezete, amely a nobilisek curiájában elkövetett lopásról szól, és hogy mit kell cselekednie ilyenkor a „dominus curiae”-nek.³⁴ Forrásaink legkorábbi

Et ne adhuc ecclesia sancti Michahelis uacua esse uideretur, uel episcopus parochianus iniurias querimoniasue in collectione decimationis pateretur ei curtem que uocatur Cortou cum hominibus eidem pertinentibus tradidi.

³² 1075. Garamszentbenedeki oklevélből. (Kn. I. 54/55. l.)

Hudwordiensium — aliam terram ad quadraginta aratra et XX domus servorum super mercatum quorum seruitus prout placuerit abbati sit ubi et curiam meam, nec non et capellam, que in honore sancti martini est, dedi.

³³ Hartvik legendából. (SRH. II. 415/416. l.)

Ipsa vero rex episcopia nuper incepta, tam uidelicet ipsam archiepiscopalem, quam omnes ecclesias episcopales, amplissimam singulis assignans diocesim et unicuique semper preficiens idoneum presulem, simul et abbatias prediis et curiis, familiis et redditibus regaliter disposuit . . .

³⁴ István II. C. 16. (Závodszky 155. l. M. T. T. I. 40. l.)

Si quis servorum curiae regali curti regali (I. C.) vel comitis (I. C. aut civitatis) praeficitur, ejus testimonium inter comites recipiatur, item si servus seniore (I. C. si miles) vel serviens suum comitem interfecerit. Závodszky ezt a cikkelyt István II. 16. c.-nak számítva, teljesen félreérti.

utalásaiból tehát a királyi „dominiumok” — hogy a polgári történetírás terminusát használjuk — kétféle összetevőjére következtethetünk: 1. a vár (castrum, civitas), 2. curia, curtis (udvarhely, udvarház) körül kialakult szervezetre.

Ekként magyarázatot találtunk a királyi birtok népeinek kétféle szervezetére, aminek meg nem értése eddig a korai feudális társadalom történetének megírásánál az egyik legnagyobb kerékkötő volt.

A régi szláv „dvor” (udvar) = curia, curtis megfelelőjének tehát nem a központi királyi udvartartást kell a kibontakozó feudális államszervezetben tekintenünk, hanem az ország különböző területein, különböző királyi birtokokon létező curiákat, curtisokat. Ezek körül a curtisok körül helyezkedtek el nyilván a királyi gazdaságokat ellátó különböző elnevezésű népeknek földjei, falvai. Ezt látszanak igazolni a csehszlovákiai ásatások Levy Hradecben, ahol egy ilyen udvarhelyet már a IX. században találtak.^{34a} Az „udvornik” mellett a tavarnik, poharnik stb. elnevezések ekként megőrizték szláv eredetüket, és ezt az elnevezést kiterjesztették a királyi birtok elterjedésével már nemcsak a szláv eredetű lakosságra is, ha az hasonló szolgálatok teljesítésére volt kötelezett. A másik szervezet a castrum, civitas a vár ellátását szolgálta; civis, castrensis elnevezése sűrűbben fordul elő törvényeinkben, mint az udvornikoké, amit könnyen magyarázhatunk a politikai tekintetben fontosabb szereppel, amelyet a vár védelmét is szolgáltató, elsősorban katonáskodó réteg játszott korai történelmünkben.

Servus helyett „seniort” ír, mert nem tudja elhinni, hogy itt „servus” szerepelhet.

László III. C. 12. (Závodszy 176/177. 1.)

Si quis in curia nobilium furtum fecerit, nunciatur vel eiusdem curie domino vel pristaldo eius.

Et si forte contigerit, quod neuter domi sit, expectent per X dies; si in undecimo neuter illorum venerit, ante iudicem statuatur, et secundum legem tractetur.

^{34a} I. Borovsky: Starocesky udvorec ad Levem Hradci (Archeologicke rozhledy V. 1953) 521—624, 636—646. l. id. P. Ratkos: A feudalizmus kezdetei Szlovákiában c. munkájában. (Hist. Casopis 1954. 252—276. l.)

Távolról sem oldottuk meg azonban ezzel a két legbonyolódottabb problémát: 1. e „népek” eredetének, összetételének és szervezeti felépítésének problémáját, 2. és a még ennél is zavarosabb, fő kérdésnek tekinthető problémát: nem világítottuk meg a királyi megye gazdasági és jogi szerepét, amelyet eddig a polgári és a marxista történetírás egyaránt homályosan tárgyalt, elködösített. Valójában még sehol sem mutattak rá arra, hogy mi a királyi megye lényege: közjogi vagy gazdasági szervezet-e? Polgári történetírásunk inkább az első, marxista történetírásunk inkább a második szempontot állította előtérbe. Ilyen módon elsikadt a lényeg: mi volt a megye, a királyi megye szervezetének helye a korai feudalizmus *gazdasági és politikai* alakulásában, *csak* államszervezeti vagy gazdasági jelentősége van-e; s ezek közül melyik az elsődleges. A két probléma, tehát a megyeszervezet és az egyes rétegek, „népek” alakulásának, fejlődésének kérdése lényegében csak együttesen vizsgálható, s tárgyalásaink korábbi során arra törekedtünk, hogy a két problémát összefüggéseiben tisztázzuk, ugyanakkor — ahol lehetséges — az egyes részletkérdéseket külön is megvilágítsuk.

Az előbbieken XI. századi törvényeink s egyéb forrásaink alapján igyekeztünk megállapítani, hogy a castrum, civitas = vár, illetőleg *központi* vár, amelyhez egy terület (pagus, parochia stb.) tartozik, de azt is, hogy ez a várhoz tartozó terület máskor a „comitatus” elnevezése alatt fordul elő. Nem derült ki azonban a források adataiból, hogy a nyilvánvalóan ugyancsak a királyi birtok középpontjait (mint véljük bizonyos gazdasági összefogóit) képező curiák, curtisok beletartoznak-e a „területbe” (parochia, comitatus).

Annak a felfogásnak a szempontjából, amely a „curiá”-n a központi királyi udvartartást értette, s amely ennél fogva az ez alá tartozó néprétegekről beszélt, e kérdés nem is kerülhet megvitatásra. Eldöntött probléma volt számukra, hogy a különböző királyi népek szervezetenként a központi királyi „udvar” alá tartoznak, s így az is, hogy a megye szervezetébe nem tartoznak bele. Ezt a felfogást alátámaszt-

ják forrásadataink, amelyek az udvarnokok, tárnokok stb. szervezetének ispánjairól, comeseiről beszélnek, amely méltóságok viselői közül egyesek, különösen később és ekkor rendszerint „magister” (magister tavarnicorum) néven az országos főméltóságok között, tehát a központi udvartartásban foglaltak helyet. Így szerintük a királyi birtokok zöme kívül maradt a megyeszervezeten, amelyhez csak a „castrumok”, a várak földjei és az ezeken élő népek tartoztak volna, a comeseknek, a „megyeispánnak” joghatósága alatt. A kérdést teljes egészében megoldani majdnem lehetetlen. Ennek fő oka a bizonyító anyag hézagos volta. Amíg a királyi megyeszervezet kialakulásának szakaszáról, ha nem is elégséges, de mégis jelentős forrásanyag (elsősorban XI. századi törvényeink) áll rendelkezésre, s amíg a megyeszervezet kezdődő bomlását a XIII. század legelején aránylag bő okleveles anyag világítja meg, a két időszak közti évszázadról, éppen a királyi megyeszervezet virágkoráról, úgyszólván semmi forrásanyagunk nincs. A XIII. század elejétől bőségesen rendelkezésünkre álló forrásanyag ugyanis nem adhat teljesen világos képet a feudalizmus teljes kibontakozása idején, a XII. század elején fennálló helyzetről, a megyeszervezet rövid virágzásának időszakáról. A bomlási időszak anyagából csak visszakövetkeztetni lehet, és az ilyen visszakövetkeztetésekben mindig sok a labilis, nem szilárd elem. Az előzőekben arra utaltunk, hogy a megyeszervezet és az ún. népek szervezetének vizsgálata szorosan összefonódik, s ezek együttes tárgyalása szükségszerű. Úgy véljük azonban, a megye *területének* vizsgálatánál meg kell kísérelni a két kérdés elkülönítését. Mint a következőkből kiderül, ez az elkülönítés csak bizonyos fokig áll fenn, hiszen magának a területnek vizsgálatánál is újra meg újra előbukkan a területen élő *embereknek* hovátartozása.

Hogyan tűnik fel a megye területe XIII. század eleji forrásainkban? Vár és várhoz tartozó területekről hallunk-e ezekben? II. Endre híres 1218-i oklevele arengájában kiemeli, hogy „várakat (castra), megyéket (comitatus), földeket, birtokokat (terras) és egész gazdag Magyarország más jövedel-

meit adtuk báróinknak és vitézeinknek örök birtokul”.³⁵ 1230-ban viszont II. Endre arról beszél, hogy bőséges adományával „a legtöbb comitatus jogait” csorbította meg. Ugyanebben az adománylevélben, amelyben bőségesen adományoz a „comitatusok” területéből, a felsorolás elsejében öt falvat „in *Parochia Cenadiensi*” adományoz Miklós mesternek. Ugyanebben az oklevélben a többi adománybirtokok „in comitatu Orodieni, Temus, Albensi”, sőt később „in comitatu Suprunensi” soroltatnak fel.³⁶ Azonos-e tehát a comitatus és a parochia? Sajnos, a legrégebbi adat III. Bélának egy teljesen megbízhatatlan, 1394-ben átírt oklevelében fordul elő, amely szerint egy adománybirtok „in Parrochia Baach” terül el.³⁷ Az időrendben következő adat már sokkal érdekesebb. II. Endre 1212-i adománylevelében egy ekealja földet „in Parochia Pisoniensi existentem a Castro etiam Nitriensi exemptam” adományoz.³⁸ Csak 1235-ben

³⁵ 1218. II. Endre oklevele. (Kn. I. 216. 1.)

... et ecclesia memorata donacionem factam sibi legitime, per omnia regni nostri tempora, usque dum quorundam nostrorum principum consilio terre nostre statum, ab antiquis illibate conservatum, alterantes, *Castra, comitatus, terras et ceteros* tocuis opulentis Hungarie prouentus, in perpetuas hereditates nostris baronibus et militibus distribuimus...

³⁶ 1230. II. Endre okleveléből. (CD. III/2. 205. 1.)

... quod cum per inofficiosas munificentias, et liberalitates immensas, a nobis factas *iura comitatum plurium destituta intellexissemus*...

He sunt autem, quas recepit in *Parochia Cenadiensi*: villam Besseneu, Pony, Geneu, Teluky et Chunej. In *comitatu Orodieni*: villam Anha, Zehund, et Hude. In *comitatu Temus*: villam Zanad; in *comitatu Zarand*: Alba, Cracou, et Scerbeth: in *comitatu Albensi*; Timod, Soboca, Boinka, Zuld et Dad. Reliquit autem eidem in *comitatu Chenadiensi*: terram Ekud, Inad, Sceuleus et quod dicitur Hunyfalu. In *comitatu Orodieni*: Alsu, Woyla. In *comitatu Zarand*: Waro et Wary. In *comitatu vero Albensi*: Bodock et Welg. In *comitatu Supruniensi*: Petlend; et in supra dicto comitatu Chendiensi: villam Baatur...

³⁷ 1173—1196. III. Béla. (W. XI. 61. 1.) 1394-es átíratban van csak meg.)

... Secunda terra est in Parrochia Baach Zund nomine...

³⁸ 1212. II. Endre adománylevele Sebus comesnek. (CD. III/1. 124. 1.)

... nos etiam in remunerationem sui seruitii terram Raxovag ad duo aratra, a Castro Trencinensi exemptam, item terram *Miley ad vnum*

találkozunk a parochiával, ugyancsak II. Endre egy adománylevelében. Itt öt ekealja földet adományoz „*in Parochia Castri de Kamarun*” Endre comesnek³⁹ Az Aranybulla már többször idézett 5. cikkében „*comites parochiani*” és „*comites curie parochiani*”-ről beszél, vajon feltehetjük-e, hogy a „*comitatus*” és a „*parochia*” azonos ebben az időben, s még inkább vonhatunk-e ebből következtetést a megelőző időszakra? A későbbi adománylevelekben gyakran találkozunk azzal a kitételrel, hogy valamely birtok egy *várhoz* (*castrum*-hoz) tartozva valamilyen másik megyében (*comitatus*) terül el. Erre utalt az előző adat is, ahol a nyitrai „*castrum*”-hoz tartozó földterület a pozsonyi „*parochiában*” található. IV. Béla 1236-i birtokmegegerősítő levelében Detre comesnek egy birtokot „*in Comitatu Nougrad*”, egy másikat Borsodban adományoz, amelyek „*ad castrum Hunt*” tartoznak,⁴⁰ az 1237-i bélakúti adománylevelében pedig azt halljuk, hogy három falvat *in Comitatu Bachyensi*, amelyek a bodrogi „*castrum*hoz tartoznak, de amelyek a hely távolsága miatt ennek a számára úgyszólván használhatatlanok”, adományozza IV. Béla a bélakúti monostornak.⁴¹ Ha tovább vizsgál-

aratum in Parochia Psoniensi existentem, a Castro etiam Nitriensi exemptam terram Grad ad quatuor aratra, a Castro Temensiensi exemptam, . . . certis metis dictas terras assignatas

³⁹ 1235. II. Endre adományleveléből Endre comes számára. (W. VI. 567. l.)

„. . . *quandam terram nomine Chonuk sitam in Parochia Castri de Kamarun ad culturam quinque aratorum sufficientem que olim preconum domine Regine fuerat . . .*”

⁴⁰ 1236. IV. Béla birtokmegegerősítő oklevele Detre comes számára. (W. II. 36. l.)

„. . . *Stracin in Comitatu Nougrad, Cherne in Borsod, que ad castrum Hunt pertinet, et in Zachara septem aratra terre, cuius medietas ad Nougrad medietas uero ad castrum Hunt pertinebat . . .*”

⁴¹ 1237. IV. Béla alapítólevele a bélakúti apátság részére. (W. VII. 29/30. l.)

Item contulimus eidem Ecclesie tres villas in Comitatu Bachyensi constitutas, sed ad castrum Budrugiense pertinentes, que propter locorum distanciam eidem quasi inutiles habebantur; quarum una vocatur Oronati, alia Coochka, tertia Pyros cum omnibus terris earum, quarum habitatores

juk az ebből az időből származó adományleveleket, olyannal is találkozunk, hogy egy kis földterületet (22 jugera és három szőlő), amely egy „burhodo Hercego” nevű királyi szolgálé volt, aki rokonok nélkül halt el, s amely szabad föld „Zamard faluban in comitatu Sumugiensi feküdt” adományoz el 1231-ben II. Endre.⁴² 1237-ben „in comitatu Symigiensi”,⁴³ 1249-ben „in comitatu Strigoniensi” fekvő falvakban élő különböző „conditioju” népeket adományoz el IV. Béla.⁴⁴ 1239-ben több „comitatus”-ban adományoz ilyen népeket.⁴⁵ A népek és „conditiojuk” kérdésére még vissza kell térnünk. Egyelőre azt szeretnők tisztázni, mi is tehát a „comitatus”,

ab Ecclesie subieccione non possunt recedere, nec Ecclesia valet eos vltra consuetum debitum aggrauare, omni autem anno quelibet mansio tenetur dare octo acones puri frumenti, et quelibet aco continet quinque cubulos Syrmien-ses, dummodo fames valida non contingat; insuper et vnam gallinam et vnam scutellam, et duos denarios; et hec omnia tenentur portare in Warod in clycium Ecclesie, sed non tenentur transire Danubium.

⁴² 1231. II. Endre adománylevele Izsák comesnek. (W. VI. 497. I.)

... terram cuiusdam serui nostri, qui uulgo dicitur burhodo Hercego nomine de uilla Zamard, qui sine herede decessit, et cognatis caruit, in Comitatu Sumugiensi sitam et liberam, super qua ipsum nullus legitime molestare poterat, ad viginti duo jugera, cum tribus uineis, quarum due site sunt in monte iuxta uineas Nicholay Comitis fratris Vgrini, tertia uero in ualle sita est, prope uillam Zamard...

⁴³ 1237. (Kn. I. 322. I.)

... quosdam homines, in comitatu Symigiensi constitutos, quorum nomina subscriberunt, cum terris, vineis et omnibus bonis suis Archiepiscopatu Strigon. contulisse; Ita ut ijdem homines annis singulis de singulis mansionibus Quinquaginta Cubulos vini archiepiscopo Strigon. dare teneantur, sicut eciam prius, quam ecclesie essent collati, ad usum regium tantundem consueuerunt ministrare.

⁴⁴ 1249. IV. Béla birtokot cserél az esztergomi érsekkel és a különbözetet az esztergomi egyháznak adományozza. (Kn. I. 377. I.)

... in villa nostra Vrs, constituta in comitatu Strigon...

⁴⁵ 1239. IV. Béla adománylevele az esztergomi érseknek. (Kn. I. 329. I.)

Item donauimus et tradidimus eidem ecclesie et archiepiscopatu Strigon... terras seu possessiones nostras, cum suis seruatoribus conditionarijs, retiferis scilicet et falconarijs, perpetuo et irrevocabiliter Archiepiscopo et Archiepiscopatu Strigon., uidelicet Puonh, iuxta uillam Chethen in comitatu Nitriensi; Item fedemus iuxta harsan in Comitatu Kamariensi, et terram nostram, Oluar uocatam in Comitatu Borsiensi...

illetve a „parochia”, mint terület. Annyi, úgy látszik, már az eddigi adatokból is világos, hogy a várhoz, castrumhoz tartozó föld és a „comitatus” nem azonosak, legalábbis a XIII. század elején. A vár fenntartására szolgáló föld, mint több adatból is kitűnik, más „comitatus” területén is lehet, sőt olyan távolságra, hogy erre a célra haszontalan. A comitatus területén kis szabad földbirtokosok és különböző kondíciójú népek élnek. A comitatus tehát területileg nem a vár körüli vagy a várhoz tartozó birtok, hanem különböző birtokok összessége, még egyszer hangsúlyozva, hogy a XIII. század 30-as éveiben, tehát már a királyi megye bomlásának előrehaladt stádiumában. A „comitatus” területén elterülő birtokokra felvilágosítást kapunk II. Endre Gorra „comitatus” 1211-ben a topuszkói apátságnak és IV. Béla „Luchman comitatus” Lőrinc mesternek 1263-ban eladományozó okleveleiből. A topuszkói oklevél szerint az eladományozás nem vonatkozik a templomosoknak „in eodem comitatu” létező birtokaira és nem érinti a hat szabad „generatio”-nak ugyanitt található birtokrészeit.⁴⁶ A locsmándi eladományozásnál kifejezetten kiemelik, hogy az eladományozás nem vonatkozik a „nobilis”-ek (akiken 1263-ban már nyilván a „serviens regis”-t, az ún. köznemest értik!) „örökös, vásárolt, avagy adományozott” birtokaira, sem a „nemes várjobbágyok” birtokaira, amelyek „in terra dicti Comitatus” léteznek

⁴⁶ 1211. A topuszkói apátság kiváltságleveléből. (Smiciklas 103. l.)

Dedimus autem eidem monasterio in dotem, totum videlicet comitatum de Gorra cum omnibus pertinenciis suis, preter pertinencias Templariorum in eodem Comitatu contentas et preter sex generationes cum tenuementis earum, quas ad iuridicionem volumus pertinere. Statuimus ergo, quod memorata ecclesia beate Marie de Toplica omnia iura predicta comitatus de Gorra, alia ab his que paulo ante excepimus, libere et integre perpetuoque possideat sub eius libertatis integritatisque tenore, quo duces Sclavonie seu Comites de Gorra eadem antea possederunt, sive ea sint in terris sive in pratis, sive in villis, sive in silvis, sive in foris et venacionibus, sive in aquis et portubus, molendinis et piscacionibus, sive in servis iobagionibus; sive castrensibus cum integris eorum serviciis et redditibus, quibus duci vel comiti servire consueverant, sive in aliis possessionibus quocumque nomine censeantur.

(*existentibus*). Külön kiemeli Bezre fia, István összes birtokait, amelyek a *megyében vannak* és nem eladományozhatók. Viszont nagyon érdekes, hogy eladományozza azoknak a várjobbágyoknak földjét, akik újonnan emeltettek ki (nyilván a várnépek soraiból).⁴⁷

Ezekből az adatokból tehát csupán a XIII. század eleji királyi megye területi viszonyaira kaptunk tájékoztatást; ebből kiderült, hogy a megyék eladományozása előtt a megye (amennyiben ezt a comitatus-szal azonosítjuk, s azt hiszem ezt nyugodtan megtehetjük) „földjébe”, területébe beleszámítottak a várföldeken kívül az itt létező összes világi és egyházi birtokok, Szlavoniában „a szabad generatiok” földje is. A várföldek, a királyi várak eltartására szolgáló földek ugyancsak a megye területén vannak, de mint az előbbiekből kiderül, nem feltétlenül annak a várnak a körzetében, amelynek eltartására szolgálnak.

Kérdés, hogy miképpen hozhatók összhangba XI. századi, zömmel a törvényekben fennmaradt emlékeink, amelyek az *alakuló* megyeszervezet képét tárják eléink, XIII. századi adatainkkal, amelyek már ennek a szervezetnek bomlásáról adnak számot. Első pillantásra erős ellentmondások mutatkoznak a két időszak adatai között. Igyekeztünk rámutatni arra, hogy XI. századi forrásaink tükrében a királyi birtoknak kétféle szervezete tűnik eléink: I. a cast-

⁴⁷ 1263. IV. Béla oklevele. (W. VIII. 50. 1.)

(a tatárok ellen) „confinia Regni nostri, cum esset Comes de Suprunio laudabiliter gubernavit . . .

(51/52. 1.) „Comitatum de Luchman cum omnibus possessionibus pertinentibus, predijs ac terris illorum, qui in numerum jobagionum Castri de nouo sunt computati; et castrum Lanser; que antea Nicolao filio Baroch concessione Regia collata fuerant, sed eo demum decedente sine liberis, ad manus Regias sunt redacta, et ideo semper non tanquam dignitas vel dominium ad proprietatem Regiam, sed quasi quedam possessio excaderitialis (így) ad donacionem Regiam pertinere dinoscuntur; *exceptis possessionibus nobilium hereditarijs empticijs atque donatiuis, saluis nihilominus terris nobilium jobagionum Castri in terra dicti Comitatus existentibus; et excepta terra hereditaria Stephani filij Beze ac terris eiusdem donatiuis, que sunt in dicto Comitatu . . .*

rumhoz, civitashoz tartozó, 2. a curia, curtishoz tartozó birtokoké és hogy ennek megfelelően kétféle „népek”-et, szolgáltató rétegeket különböztethetünk meg, összefoglalóan : a várnépet (civis, castrensis) és az udvornik (tavarnik, poharnik stb.) rétegeket. Nem adnak azonban XI. századi forrásaink felvilágosítást arra, hogy a királyi birtokok, illetve szolgáltató népek szervezetenként miképpen tartoznak össze, illetve miképpen különültek el; magyarul, hogy az általunk „megye” szervezetnek nevezett szervezetbe mely népek, birtokok, területek tartoztak bele. XI. századi törvényeinkben az udvornikokról mindössze két ízben történik említés. Első ízben István II. 21. c.-jában, amely szerint az udvornikok, ha lopást követnek el, a szabadok törvénye szerint ítéltessenek el, tanúvallomásukat azonban ne fogadják el a szabadok vallomása között,⁴⁸ másodízben László III. 3. c.-ban, ahol arról van szó, hogy a nádor, a királyi curián kívül otthonában is ítélkezik az udvornikok felett. (l. 23. j.) Ezzel szemben mind a László, illetve Lászlónak tulajdonított törvények, mind Kálmán törvényeinek számtalan helyén van szó a civisek, civilisek, castrensisekről, akiknek szolgáltatásáról, helyzetéről intézkednek. Ezek a népek a „civitashoz”, de különösen a későbbi adatokban, mint a comitatushoz tartozó népek tűnnek fel. Szervezetükről, centurióikról, decurióikról is több ízben történik említés, mindig a comitatus, illetve civitas keretei között. Ezzel szemben — mint már említettük — különösen XIII. század eleji adataink, az udvornokok és egyéb népek külön centurióiról, comeseiről stb. számolnak be. Így a legegyszerűbb logikával arra a következtetésre juthatunk : a XI. századi „megyeszervezet”-be tartoznak a várnépek, ezzel szemben áll a királyi birtokok másik szervezete, és ezek egymástól függetlenül működnek. Így tehát a XI. századi megye területileg nem lehet azonos a XIII. századival, hiszen ebbe különböző „conditiojú” népek, a leg-

⁴⁸ *István II. C. 21. (Závodszy 156. 1.)*

udvornic . . . Si quis illorum, qui vulgo udvornic vocantur, furtum commiserit, lege liberorum diiudicentur, testimonium autem eorum inter liberos non recipiatur.

különbözőbb birtokok — és nemcsak királyiak tartoznak, mint ahogyan előző fejtegetéseinkből kiderül. Csakhogy a korai feudalizmus viszonyai között éppen az egyszerű logikai következtetések meglehetősen csalókák. Ez nemcsak a jogi terminusok bizonytalanságából — amire már rámutattunk — következik, hanem azoknak a bonyolult birtokviszonyoknak következménye, amelyek a feudális földtulajdon monopóliuma alapján kifejlődnek.

Az István-kori megye szervezete nyilván tükrözte a kialakuló feudalizmus gazdasági alapját, azt hogy ekkor még a feudális földtulajdon monopóliuma nem alakult ki, a feudális földtulajdon nem terjedt ki az ország egész területére. A fejedelmi, majd királyi birtok, amely a törzsi arisztokráciától megszerzett nagy földterületekkel bővült ki, ugyan nyilván feudális földtulajdon már, de az újonnan alakuló állam kezdetlegessége, a földtulajdon biztosításának szükségessége, a feudális kizsákmányolás módszerében való tapogatózó bizonytalanság jellemzi még ezt a birtokszervezetet.

Amikor polgári történetírásunk azt állítja, hogy István megszervezte a megyéket, felállította a megyerendszert és ezt valami stabilis jogi szervezetnek tekinti, amely lényegében magába foglalta a királyi megye minden későbbi ismervét, úgy véljük, súlyosan téved. A királyi birtokok a legfejlettebb területeken is, legfeljebb — hogy Erdélyi szavával éljünk — a „frank-szláv”, aránylag kezdetleges megyeszervezetbe illeszkedtek bele, amennyiben ezek túléltek a honfoglalást követő évszázad viszontagságait. Még sokkal kezdetlegesebbek lehettek a feltételek az újonnan megszervezett területeken, az itt létesülő megyékben. S ha István törvényeinek megfogalmazói, a nyugati származású papok, saját országaik fejlett feudalizmusának szakkifejezéseit használják, sőt olykor elképzelt, de a valóságban még nem létező viszonyokról számolnak be, lényegesen nem változtathatják meg a belső fejlődést. (Ezzel nem akarjuk kétségbevonni, hogy István törvényei, mint maga a kora feudális állam tehát a felépítmény, nem segítették a még gyenge feudális alap erősödését, csakhogy ez lassú folyamat volt, és eredményei

csak később jelentkeztek.) Forrásaink nem adnak módot arra, hogy a megye, illetve a királyi birtokok megszervezésének folyamatát nyomon tudjuk követni. Annyit már az előzőkben megállapítottunk, hogy a királyi birtok távolról sem foglalta magába az ország egész területét. Rámutatunk az „ősi szállásbirtok” feudális földtulajdonná alakuló részére, az állam létének első pillanatától meglevő adománybirtokokra, főképpen az egyházaknak már István idején meglevő jelentős birtokaira. (Hadd utaljak itt ismét arra, hogy István II. törvényének 2. fejezete a „comitatus”-szal egyenrangúnak tünteti fel az „episcopatus” birtokait.) Ezekről forrásaink, bár hézagosan, de mégis beszámolnak. Amire azonban a források nem utalnak, vagy legfeljebb egyes megjegyzésekből következtethetünk, a szabad pásztorok vagy parasztok közös földterületei, amelyek még nyilvánvalóan tovább élnek és szívósan harcolnak fennmaradásukért, az egyre erősebb feudális földtulajdon nyomása ellenére. Az István halála utáni két nagy pogánylázadás mutatja a szabadok erejét még a kora feudális állam létrejötte után félévszázaddal is.

A királyi birtokok szervezete eszerint István idején még meglehetősen laza lehetett. A várak — nyilván részben a szláv időkből fennmaradt primitív földvárak — nem mindennütt képezhettek valamiféle szilárd központot. A szláv „udvari” gazdálkodás fennmaradására utal a II. törvény 6. fejezetének curia, curtis-a. A comes, mint a király kiküldött tisztségviselője, a korai germán és szláv államban nyilván megvolt, és ennek nyomai tűnnek fel az istváni törvényhozás comes-ei, comitatusaiban. Hogy a comes ilyen tisztségviselő, már István idején kiviláglik a II. törvény 8. caputjából, hogy a comes ne sikkassza el a király részét a jövedelemből.⁴⁹ De semmiféle következtetést sem tudunk levonni István törvényeiből, a királyi birtokok népeinek szervezetére; még egyáltalán nem látjuk a kétféle szervezet kettéválását és

⁴⁹ *István II. C. 8. (Závodszy 154. 1.)*

Si quis comitum partem regis defraudaverit, reddat fraudem et duplo componat.

egyáltalán nem tudjuk megállapítani, hogy kik tartoznak a „comitatus”-hoz, arról nem is szólva, hogy semmiféle vagy úgyszólván semmiféle támaszpontunk sincs a comitatusok *istvánkori* területére.

Az egyetlen hitelesnek tűnő adat az István-kori comitatus területére vonatkozólag a már idézett veszprémi alapítólevélben található, amely egyrészt civitasról mint a comitatus-szal megegyezőről beszél, másrészt a „comitatus Wsagradensis civitatis”-t említi. (Ugyanitt van szó a „civitas” pagusáról, compagusáról.) (l. 10. j.) A pannonhalmi alapítólevélnek nem feltétlenül István idejére hiteles részében. hallottunk a „curtis” eladományozásáról (l. 28. j.) Ezek az adatok vajmi kevés lehetőséget nyújtanak az István-kori „comitatus” területének megállapítására. Hogy a visegrádi „civitas”-hoz, amelyen itt nyilván várat kell értenünk, tartozó comitatus megye-e a későbbi értelemben nem dönthető el, hisz itt ugyanakkor más „civitas”-hoz tartozó vidékről, körzetről és nem comitatusról hallunk. Hogy a Pannónhalmának adományozott „curtis” — amennyiben az adatot István-korinak fogadjuk is el — beletartozott-e valamilyen comitatusba, nem állapítható meg. Úgy hiszem, hogy az István-kori comitatus területének meghatározhatatlansága — mint erre már utaltam — szorosan összefügg a birtokviszonyokkal, a feudális földtulajdon alakulásának kezdetével. Kétségtelen, ha ezt adatokkal nem is lehet bizonyítani, hogy a királyi birtokok területén, különösen a „lázadó vezérektől” elfoglalt földbirtokon nagy tömegekben élnek még a közösen gazdálkodó egykori nemzetségi szabadok, ezeknek közös gazdálkodása bizonyára még jelentős mértékben a pásztorzkodás volt. Valószínűnek kell tekintenünk, hogy ezeknek a szabadoknak csak kisebb része tért át a földművelésre, élt már faluközösségekben. Az istváni törvényeknek az a rendelkezése, hogy tíz falu építsen közös templomot, véleményem szerint ebben az időben inkább jámbor óhaj, mint megvalósítható követelés lehetett. Nem nagyon lehetett — kivéve a fejlett szláv területeken, elsősorban Dél-Dunántúlon — olyan egymás mellett élő tíz falu, amely már a meg-

telepedettségnek a törvény által megkívánt fokán állott volna. Ezeknek a szabadoknak a lesüllyesztése és beolvasztása a királyi birtokokba volt a fő feladata az Istvánkori államnak. Nyilvánvaló azonban, hogy ebben a központi hatalomnak már a kezdetek kezdetén is versenytársai voltak, nemcsak a megadományozott egyházak (amelyeknek birtokai, éppen az adományozás jellegétől függően, beékelődtek a királyi birtokokba) törekedtek a saját birtokaikon és azok határain élő szabadok jobbagysorba való lesüllyesztésére, hanem ilyen törekvések voltak az „ősi szállásbirtokkal” vagy új adománybirtokkal rendelkező világi nagybirtokosságnak is. István I. törvényének 7. fejezete — amelyben a királyi birtok királyi kézben való megmaradását szögezi le mint feladatot — nyilván erre a versenyre is vonatkozik.

A szabadok lesüllyesztésének folyamata nyilván nem ért véget rövid idő alatt. Ennek azonban fontos határköveit jelzik a pogánylázadások, az István halálát követő két és fél évtizedben. A szabadok, mint az ősközösségi társadalom maradványrétegei, még zömükben megőrizték fegyveres voltukat, még harcban szállhattak szembe a kialakuló feudális hatalommal, „ősi jogaik”, szabadságuk megvédéséért. Hogy a felszínen a harc a pogányság és a kereszténység között folyó „eszmei” harc, ennek oka a szoros összefüggés az államot szervező uralkodó osztály és a keresztény ideológiát terjesztő egyház között. Ezenfelül a szabadoktól is tizedet követelő egyháznak mint közvetlen kisajátítónak a szerepe volt a legjobban látható. A pogánylázadások leverése még távolról sem jelenti azt, hogy a szabadok földtulajdonainak elsajátítása véget ért, a feudális földtulajdon teljes monopóliuma kialakult volna. De jelenti azt, hogy most már van lehetőség az állam igazi megszervezésére, hogy az államnak most már módjában áll a területi szervezéssel a szabadok földjének beolvasztására, bizonyos látszatszabadság meghagyásával a fejlődés új irányának kialakítására. Ez a fejlődés pedig most már egyre gyorsuló ütemben a feudális földtulajdon monopóliumának kialakulása felé vezetett. Ezek után nem tekint-

hető véletlennek, hogy a megyének, legalábbis annak egy részének, mint világosabban körvonalazható szervezetnek megjelenése abban a törvényünkben található, amely közvetlenül az utolsó nagy pogánylázadás leverése utáni időben keletkezett: László III. törvényében. Ha a comitatus területét keressük, az még itt is nagyon bizonytalanul tűnik élénk. A törvény 1. fejezetében, amely olyan sok vitára adott alkalmat, hallunk a tolvajok kereséséről, illetve felkutatásáról. Jól tudjuk, hogy a pogánylázadások leverése után a szabadok kóboroltak, hogy meneküljenek a földreültetéstől, jobban mondva a földhözkötetéstől. Hogy kóborolva loptak is, az nyilvánvaló, de a lopás nemcsak a szabadok, hanem a már lesüllyedtek, de még a régi erkölcsökben élők számára sem lehetett bűn. Ezek még nem könnyen törődhetek bele az új erkölcsökbe, amelyeknek középpontjában a magántulajdon szentsége állott. S hogy maguk az urak, akiknek alárendelve élhettek ezek az újonnan „betört” emberek, sem tekintették a lopást égbekiáltó bűnnek, mutatja a fenti törvényfejezet 4. paragrafusa, amelynek értelmében „egész Magyarország előkelői szent esküt tettek, hogy tolvajt nem kímélnek és nem rejtegetnek. Ezt pedig meg is tették.”⁵⁰ De a király jár elől jó példával, elsősorban saját népei sorában rendel el nagy „razziát” a tolvajok után. S ebben a pontban hallunk valamit, ami utalás a megyeszervezetekre. A király nunciusa ui. „civitasról civitasra” járva összegyűjti az „Ewri”-nak nevezett népek centurióit és decurióit és ezek segítségével kutatja fel a tolvajokat.⁵¹ Civitasról a László III. törvényének

⁵⁰ *László III. C. 1. (Závodszy 173. 1.)*

Deinde nuncius regis de villa in villam vadat, sciscitando a villanis, ut ubi furem sciunt, monstrent. Notum etiam faciat, tocius Hungarie principes sacramentum fecisse, quod neque furi parcant, neque celant eum ipsi quoque similiter faciant. Et si rustici dixerint iusiurandum se velle observare, tunc ostendant fures, ubi sciunt. Sed si postea aliquis fures celasse eos accusaverit, et ita periuri inventi fuerint, pro commutatione lingue decem pensas solvant et canonicè peniteant.

⁵¹ *László III. C. 1. (Závodszy 172/173. 1.)*

Hoc decreverunt, hanc legem constituerunt: ut nuncius regis per omnes civitates dirigatur, qui congreget centuriones et decuriones eorum,

több más pontjában is szó van, mint erre már az előzőkben utaltunk. A szabadok lesüllyesztésének egyik nagyon hathatós módja volt a kóborlók összefogdosása. Az összegyűjtött kóborok és bitang jószágaik gyűjtőhelye a „civitas”, amelynek — mint hallottuk — „suburbiumaiban” készítenek istállót az ilyen állatok számára. Mint az előzőkben megállapítottuk, tehát a „civitas” vár értelmében használatos László III. törvénye többi fejezetében. Több mint valószínű, hogy itt sem érthetünk mást a kifejezésen. Az „ewri” nyilván a várak őrzését, de egyúttal a várakhoz tartozó földek megművelését ellátó népréteg, amelynek ugyan elsődleges foglalkozása még a katonáskodás, de amely a feudális földtulajdon alapján a „vár” földjéhez kötve szolgál a királyi hatalomnak. Lehet, hogy Erdélyinek igaza van és a szláv várakban már találtak a magyar honfoglaló urak ilyen szervezetet, de bizonyosnak tekinthetjük, hogy a XI. század harmadik harmadában, a László-féle III. törvény létrejöttének idején, a „várörök”, várnépek jelentős része a földjével a várbirtokokba olvasztott, lesüllyesztett szabad volt. Erre a kérdésre még későbben visszatérünk. Ezek szerint tehát a László III. törvényében szereplő civitas egyértelmű-e a megyével, ez jelenti-e a megyeszervezet alapját? Ha a megye területi kiterjedésének legrégebb formáját keressük, amiből fejtegetéseink elején kiindultunk, a László III. törvényében szereplő „civitas”-t semmiképpen sem tekinthetjük ennek. A Magyar Törvénytár fordítása, amely a civitast egyszerűen „vármegyének” fordítja, hivatkozva Paulerre és azt állítva, hogy „itt nem maga a vár, hanem annak egész megyéje értendő”, éppen abból a felületességből ered, amellyel ezt a

qui vulgo ewrii vocantur, cum omnibus sibi commissis, et precipiat eis, ut si quem furti culpabilem sciunt, ostendant; et qui pro culpabilibus ostensi fuerint, si quod non sint culpabiles, iudicium portare voluerint, iudicium detur illis. Quosque nominant ewrii, illi patiantur sub decenario numero, quorum unus pro X portet iudicium; si fuerit salvus, reliqui IX salvi fiant, sin autem IX portent iudicium, unusquisque pro se. Ille autem, qui pro IX iudicium portaverit, ipse etiam pro se portet, sed eque iudicium.

kérdést Hajniktól a legújabb történészekig kezelték. Bár többször hangsúlyoztuk, hogy a korai feudalizmus terminológiája rendkívül bizonytalan, de azért általában a teljes értelmetlenség nem jellemző még a koraközépkori szóhasználatra sem. Már az előzőkben több ízben leszögeztük, hogy a civitas László III. törvényének többi cikkelyében kifejezetten csak várat jelenthet, mert csak a vár „suburbiumában” és nem a „megye” suburbiumában lehet istállót építeni, és miután itt hallunk a „civitas” „provinciájáról”, amelynek nyilván a veszprémi oklevél „pagus”-a felel meg, a M. T. fordítója, aki előzőleg a civitast tette egyértelművé a vármegyével, most arról beszél, hogy a „*civitas provinciae*” a vármegye székhelye.⁵² A M. T. megjegyzései jellemzők egész történettudományunknak a megyeszervezettel szemben elfoglalt álláspontjára, a kényelmetlen és nem teljesen megmagyarázható kérdések felett könnyedén átsiklottunk. A László III. törvényében előforduló civitas tehát, véleményem szerint, „vár” és ekörül alakulhatott ki az a várszervezet, amely nyilvánvalóan a megyeszervezet legprimitívebb alapformájának tekinthető. Nem tekinthetjük ezt azonban a megyének. Nem lehet véletlen, hogy sem László III. törvényében, de a már valóban László uralkodása alatt keletkezett I. és II. törvényben sem találkozunk a „comitatus”-szal, csak olyan értelemben, mint a comes hivatala, méltósága, tehát hogy a comest a comitatustól meg lehet fosztani.

A comitatus-szal mint szervezettel csak Kálmán törvényeiben találkozunk. Ennek ellentmondani látszik, hogy a comitatus, határozottan szervezet értelmében — mint erre rámutattunk — előfordul István törvényében. Az ellentmondás azonban — véleményem szerint — csak látszólagos. Az István nevéhez fűződő törvényekről már elmondtuk, hogy szóhasználatukra az ezeket fogalmazó idegen papok

⁵² *László III. C. 13.* (Závodszy 177. 1.)

„ad civitatem eiusdem provincie congreget”. (Ugyanez a Magyar Törvénytár I. k. 82. 1. és a Törvénytár fordítójának megjegyzése: mai szójárással vármegyére = vármegye székhelyére.)

terminológiája jellemző, de a királyi hatalom és a magántulajdon megerősítésének vágya is. Valószínű ezenfelül, hogy a fejlettebb „frank—szláv” területeken a fejedelmi, majd királyi központ körül kiépült „comitatus”-ok szervezete — amely mintául szolgált volna a többi „comitatus”-nak — éppen a feudalizmus viszonylag előrehaladottabb állapotából következően, magába foglalta a feudális földtulajdon alapján álló királyi birtokokat, az ezeken feudális függésben élő népekkel együtt. Éppen az István halálát követő zavaros viszonyok, a szabadok ellenállása állít gátat a megyeszervezet fejlődésének további útjába, s mint ezt megállapítottuk, csak ennek az ellenállásnak letörése után kerülhetett sor a megyék valóságos megszervezésére.

Magának a szervezésnek lefolyásáról, egyes fázisairól forrásaink nem adnak és nem adhatnak felvilágosítást. A rabszolgákból jobbággyá váló s már régebben jobbágy-parasztként szolgáló rétegekkel — a királyi birtokon — csak felületesen foglalkoznak a törvények, amelyek a gazdasági szervezést nyilvánvalóan kevésbé tükrözik, mint a jogi, hatalmi szervezést. A vár és a várat ellátó földek, a várat „őrző” és a földeket megművelő nép szervezete az, amely László III. törvényéből élénk lép, és nyilvánvaló, hogy — mint ez későbbi adatainkból is kitűnik, de mint ahogyan ezt a magyar nyelv a „vármegye” szavában is fenntartotta — ez a szervezet központja a későbbi megyeszervezetnek. Ugyanakkor újból szeretnénk leszögezni, hogy a „megye” területének leszűkítése a „vár” megyéjére nem helytálló, és éppen ennek a kérdésnek a vizsgálata a legbonyolultabb.

XIII. század eleji adataink világosan tükrözik a „comitatus” területének széles kiterjedését; elképzelhető-e, hogy ez a széles kiterjedés egyedül a királyi megye bomlási terméke volna? Nyilvánvalóan nem. Mint erre már számtalanszor rámutattunk, a megye területének problémája — amennyire ezt egyáltalán meg tudjuk közelíteni — Kálmán törvényeiben tűnik fel. A feudális földtulajdon monopóliumának kialakulása szükségessé teszi a király birtokainak elkülönítését, de ugyanakkor — mint erre más helyen rámutattunk — a

királyi hatalom olyan törekvését is, hogy az ország földterületének jelentős részét kitevő nagybirtok felett is fennhatóságot gyakoroljon. Ebből következik az a belső ellentmondás, amely a királyi megye egész szervezetét — nyilván rövid virágzásának időszakában, a XII. század első két harmadában is — jellemzi. A királyi birtok hegemóniája, túlsúlya csak az éppen kialakuló feudalizmus idejére jellemző, s minthogy nálunk ez a szakasz aránylag rövid volt, a királyi megye teljes kialakulása már együttjárt a feudális nagybirtoknak és így saját sírásójának erősödésével. Ez a jellemző sajátosság — úgy hiszem — már a Kálmán-kori megyeszervezetre is érvényes. S hangsúlyozni kívánom, hogy az egész kérdést itt és most a megye *területe* szempontjából vizsgálom, az egyes szolgáltató népek szervezetének problémáját nem érintve. Ilyen szempontból kell megvizsgálnunk a Kálmáni törvényeknek a megyére vonatkozó kitételeit, amelyeket az előzőkben már felsoroltunk. Kálmán törvényében három kifejezés értelmezhető a megyére: comitatus, parochia és mega. Ezek közül az utóbbi ilyen értelemben itt fordul elő először, de később sem nagyon találkozunk a „mega” szó olyan említésével, amely a Kálmáni törvény értelmével egyező volna. S éppen ez a „mega” a legelgondolkoztatóbb a három kitétel közül. Ahogyan történetírásunk egyenlőségi jelet tett minden a megyeszervezetet érintő terminus: civitas, comitatus, parochia, sőt provincia közt is, akként tett egyenlőségjelet a „mega” és mindezen előbb felsorolt terminus közé is. Pedig ha a megye *területének* kérdését vizsgáljuk, ezeket a terminusokat egymástól függetlenül kell szemügyre vennünk.

A „megye” szónak tudományos nyelvészetünk megállapítása szerint és a népi, ma is élő szóhasználatban egyaránt két értelmét ismerjük: a határt és a „comitatus”-t, a vármegyét. Páriz-Pápai nagyszótárában azonban a két értelem mellett még két másikat is felsorol: districtus, circuitus. Páriz-Pápai nemcsak korának egyik legkiválóbb tudósa volt, de nyilván még sok olyan szóértelmezést ismert, amely a későbbi magyar nyelvből kiveszett. S ő a középkori

latinság szavai közt a „parochia” értelmezésében a plébánia mellett: környék, vidék szavakat sorolja fel. Districtus, circuitus, környék, vidék értelmi egyezésére nem kell bővebben rámutatnunk. Páriz-Pápai szerint tehát a középkorban a megye egyik értelmezése egyenlő a parochia egyik értelmezésével. Ha erről az oldalról kíséreljük megközelíteni a kálmáni „mega” kifejezést, úgy hiszem, közelebb jutunk annak valódi értelméhez. Nyilvánvalóvá válik, úgy hiszem, hogy a „mega”, de a „parochia” sem egyenlő a „civitas”-szal, de nem teljesen egyenlő a „comitatus”-szal sem. Amikor Kálmán törvényének 12. caputjában a „dux mega”-járól és a „rex mega”-járól hallunk, ezt semmiképpen sem értelmezhetjük a „comitatus” értelmében. Nem a rex és a dux „megáiról”, hanem egyes számban „mega”-ról van szó, tehát arról a *területről*, amelyre a dux, illetve a rex hatásköre kiterjedt, és amikor bírászkodásról beszél a dux és rex, „nagyobb ministerei” közt a „comes parochianus”-t jelöli meg, aki tehát a saját „területén” és nem egyszerűen „comitatusában” hivatott bírászkodni (I. 14. és 18. jegyzetek). Ekként új fényt vethetünk a László III. törvénye 16. fejezetében szereplő királyi bíróra is, aki saját parochiájában bírászkodik. A kálmáni törvény 37. c.-jában előforduló „mega”, akár a M. T. hivatalos szövege szerint „comitis mega”-jának, akár a T. C. szerint „civitatis mega”-nak értelmezzük, azt a területet jelenti, amely akár a várhoz tartozott, akár a comes fennhatósága alatt állott is a két territoriális (megales) bírónak a király személyes bírászkodásához való csatlakozása, szerintem így értelmezendő (I. 19. jegyzet). Magával a „comitatus”-szal csak két esetben találkozunk Kálmán törvényében. (I. 28. és I. 36. c.) Valószínűnek tűnik ebben a két esetben, hogy *itt* a comitatus szélesebb értelemben a parochiával, a megával egyenlőnek tekinthetjük. Az egyik esetben a „comes comitatus”-áról van szó, vagyis arról, hogy a verekedőt az illető comitatus comese elé idézik, ahol az eset történt (16. j.), a másik esetben a királynak valamely comitatus-ba való utazásáról (I. 17. j.). Ekként a Kálmáni törvénykezésben szereplő „megye” területileg távolról sem szűkül le a „vár-

földekre” és nem tekinthetjük azt *kizárólag* a várnépi szervezet összefogó egységének. Nem szándékom itt most kitérni a comes ún. joghatóságának kérdésére, de azt meg kell jegyezni, hogy a comes-ek szerepe, a „várispán” értelmében nem magyarázható a comesnek azzal a feladatával, amelyet az I. törvény 79. c.-ja ír elő, hogy „per universis Hungarie parte” gyűjtsék össze a király jövedelmeit, hanem összefügg Kálmánnak azzal a törekvésével, amelyre az előző fejezetben, de mostani fejtegetéseimben is rámutattam, hogy ui. egyrészt a királyi birtokot gondosan megőrizve, a királyi hatalmat lehetőség szerint a többi birtokosra is kiterjessze.⁵³ Eszerint tehát a királyi megyét mint szervezetet minél nagyobb területre igyekezett kiterjeszteni, s így a XIII. század eleji helyzet, amelyre az előzőkben utaltunk, s amely szerint a királyi megye területén a legkülönbözőbb birtokok és birtokosok voltak, nem tekinthető a királyi megye bomlási termékének. Helyesebben a megye egész szervezete mutatja azt az ellentmondásosságot, amely végleges megszervezésének időpontjában a feudális földtulajdon monopóliumának kialakulása és a királyi birtok még részben fennálló túlsúlya következtében állott elő. II. Endre 1211-ben a kis szlavoniai Gorra comitatust adományozó oklevelében (Gorrát nyilván nem tekinthetjük tipikus megyének, de szervezetenként alapvetőleg nem különbözhetett a többi megyétől) nem az ő uralkodása alatt előállott valamiféle új helyzetről számol be. Annyival kevésbé, minthogy az oklevéllel bizonyított adományozás már Endre uralkodásának második évére esett.^{53a} Itt pedig arról hallunk,

⁵³ Kálmán I. C. 79. (Závodszky 193. 1.)

Singuli comites per quemcumque suorum voluerint denarios, qui per universas Hungarie partes colliguntur, quantum super unoquoque centurionatu fuerit collectum, nominatim sub certo scribentes numero Strigonium usque ad festum sancti Michaelis mittant. Neque prius regii comites vel centuriones partem accipiant, sed in eodem loco videlicet Strigonii, fiat omnium partium divisio. Si quis autem usque ad tempus presignatum nummos illos, sum pleno illuc numero non attullevit, dupliciter reddat.

^{53a} *Szentpétery Imre*: A topuszkói apátság oklevelei. (Fejérpataky emlékkönyv 48. 1.)

hogy „a különböző más földek összevegyülése (propter... intermixonem) következtében nagy fáradság nélkül nem lehet a pontos határokat kijelölni és ezért a megyének a *toplicai monostor részére eladományozott* fő részeinek nevét kívánjuk a jelen írásba feljegyeztetni.”⁵⁴ Összefoglalóan: a megye területe Kálmán idején történt végleges megszervezése óta szélesan értelmezendő; a mega vagy parochia kiterjedt nemcsak a királyi birtokokra, de „intermixtim” itt terültek el az összes örökös adomány- és egyéb birtokok, ahogyan erre IV. Béla Locsmánd megye adományozásánál rámutat. Itt szeretnénk utalni arra a vitára, amelyet a múlt század 70-es, 80-as éveiben a vármegye, mint terület és főképpen *közigazgatási kerület* kérdésében Botka Tivadar, Pesty Frigyes és Pauler Gyula közt lefolyt.^{54a} A vitában sok kérdést felvetettek, de megnyugtatóan megoldani egyiket sem sikerült, ugyanazon okoknál fogva, mint ahogyan 50 évvel később Erdélyinek és Tagányinak sem sikerült a kérdések tisztázása. Ez pedig a feudális földtulajdon lényegének fel nem ismerése.

A további kérdés, amely a megye *szervezetét* illeti, már a legszorosabban összefügg a királyi birtokok szolgáltató népeinek szervezetével, és így külön egyáltalán nem tárgyalható.

S itt, mint fő kérdés kerül előtérbe: a vár (*civitas castrum*) és az udvar (*curia*) mint a királyi birtokok két alkotó elemének kérdése. Amikor Tagányi arról beszél, hogy „*megyék=uradalmak* gazdasági munkát végző legalsóbb, szolgarendű népei, vagyis a későbbi *várszolgák*” (l. 97. l.) az itt talált és leigázott szlávokból kerültek ki, a megye és urada-

⁵⁴ *A topuszkói apátság alapítóleveléből.* (Smiciklas 104. l.)

... Et quia propter quarundam aliarum terrarum intermixonem non sine magno dispendio possent omnes mete terrarum predicti monasterii distinctis limitibus comprehendendi, nos pro metis nomina principalium eiusdem comitatus parcium ad idem monasterium de Toplica pertinencium presentis scripto fecimus annotari...

^{54a} *Botka Tivadar:* A megyék első alakulása és őskori szervezete (Századok 1870. 199. és kk. l.) *Pesty Frigyes:* Eltűnt régi vármegyék. *Pauler Gyula:* Megye? Várispánság? (Századok 1882.)

lom szervezetét azonosítva, a civist (castrensis) teszi meg a királyi birtok *egyedüli* szolgáltató népévé. Persze fejtegetései során ezzel önmaga is ellentétbe kerül, mert az udvarnokokat és egyéb szolgáltató népeket nem tudja kizárni. De amikor a megye és az uradalom egységes voltát a várral azonosítja, olyan ellentmondásba kerül, amelyet nem tud megoldani. Mint erre már rámutattunk, ezen a téren Erdélyi — minden felemás, sokszor gyermeki — megoldása ellenére is előbbre jut.

A megyeszervezés problémája tehát szorosan összefonódva a feudális földtulajdon terjeszkedésével, a szabadok széles tömegeinek lesüllyedését hozta magával, és az István halálát követő félévszázadban e téren nagy előrehaladás történt. Mégis úgy hisszük, hogy még a Lászlónak tulajdonított ún. III. törvény időpontjában, tehát a XI. század 70-es éveinek elején még szabadokról vagy részben szabadokról hallunk nemcsak mint kóborokról, hanem azokban a „villák”-ban, ahová a király nunciusa kimegy a tolvajok felkutatására. Ezek a várkörüli szervezettel szemben, mint különálló egységek tűnnek fel. Részben szabadokról azért beszélhetünk, mert nyilván Magyarországnak azok az előkelői, akiktől esküt vettek ki, hogy nem rejtegetik a tolvajokat, már fenntartóságot gyakoroltak nem egy falu fölött.

A szabadok lesüllyesztésének folyamata és a királyi birtok végleges megszervezése nagyjából Kálmán idején fejeződött be.

Kálmán törvényeiben a liber, mint a király „liber”-e (C. 45.), a comes „liber”-e (C. 40.) vagy az egyházak „liber”-e (Syn. Strig. 29.) tűnik fel. (Hallunk még a comes „populus”-áról is, ami véleményem szerint semmiképpen sem egyenlő a várnépekkel.) (C. 43.)⁵⁵ Mindamellettt úgy vélem, még

⁵⁵ Kálmán I. C. 13. (Závodszy 185. l.)

Si comes cum comite contenderit, vel populus eius seu synodica discretio seu vicinus comes causas eorum discutiat.

C. 40. comites . . . in villis suis liberos habuerint (188. l.)

Kálmán (esztergomi zsinat C. 29.) (Endlicher 353. l.)

. . . Si uero clericus seruus ecclesie fuerit, filii eius ad pristinam seruitutem non redeant, sed inter liberos ecclesie habeantur.

mindig vannak a szabadoknak falvaik, s ezekre vonatkoznak a törvénynek 62. és 63. fejezetei, a falvakban ellopott lovakról.⁵⁶ A kálmáni törvények a királyi birtok szervezetében élő népekről, mint civisekről, hospesekről és liberekről emlékeznek meg. A civis, a várhoz tartozó nép — nyilván azonos a László III. C. 1-ben szereplő ewri-vel — (szemben Tagányi megállapításaival) elsősorban katonai szolgálatra kötelezett, a vár földjéhez kötött nem szabad népréteg, amely tehát nem rendelkezik a szabad költözés jogával. A katonáskodáson kívül szolgáltatására nem történik utalás, szemben a királyi szabadokkal, akik kb. annak megfelelően szolgáltatnak, mint az előző fejezetben tárgyalt, a magánnagybirtok kötelékében élő, „servi cum equis suis”, tehát a lovas szolgák. Emellett a király ezektől is, mint többi népeitől bizonyos pénzbeli szolgáltatást követel. A szabadok lesüllyesztésének folyamatára a várkörüli szervezet kialakulásában már rámutattam; ha ezt okleveles anyaggal nem is lehet bizonyítani, minden kétségen felül áll, hogy a szabadok, akiknek bizonyos fokú harci készségük még a pogánylázadások után is fennmaradt, de nyilván ezelőtt még bomlatlanabb volt, a királyi várak körül, mint katonák, vagy legalábbis részben katonáskodó elemek, földjeikkel, amelyeket a király, illetve a vár földjeibe olvasztottak, kerültek jobbagysorba. (Erdélyinek nyilván igaza van, hogy az első, leginkább szlávok által lakott területeken, a várszervezet mintájául szolgáló várakban a magyar állam már szláv várkatonaságot talált és használt fel. De véleményem szerint a később szervezett várakba nagyrészt nem szlávok, hanem lesüllyesztett szabad magyarok kerültek, mint várnépek, várkatonák (castrensis). S a Kálmán törvényeiben feltűnő királyi „szabad” lovakkal való szolgálata is erre mutat. A királyi „szabad” átmeneti réteg a castrensis mellett, bár mint ilyenek nyomai még sokkal később is

⁵⁶ Kálmán I. C. 62. (Závodszy 191. 1.)

Si in villa, qua rex fuerit, equus perdat, nullus de villa illa emendet : sed si circa partes illas latronum villa fuerit, hij ligentur.

C. 63. Si equites viatores in villa iacuerint, et equos perdiderint, a villanis hec emendentur ; si vere extra villam, nullus de villa persolvat.

megvannak.⁵⁷ A váradi regestrumban egy 1219-ből való feljegyzés szerint „nyírfalubeliek, akik a szolnoki vár pékei” megvádolnak „szabad embereket”, hogy földnélküliek. Ezek azt válaszolják, hogy „nemzetségük első foglalása óta földjük közös a castrensisekével” (de ők szabadok); a tüzes vas a castrensiseknek ad igazat.⁵⁸ Szabad parasztok tehát — nyilván kötelezettség teljesítés nélkül — akarják használni földjeiket, amelyet azonban, miután a várföldbe olvadt, csak akkor használhatnak, ha teljesítik a várnak, vagyis a királynak járó szolgálatot. Persze ez a várnépi réteg úgy érzi, a vár földje saját földje és ragaszkodik ehhez, ha el akarják venni tőle. Egy ugyancsak 1219-i perben, amelyet a váradi regestrumban jegyzett fel, bizonyos Pelenka falubéliek

⁵⁷ Kálmán törvényeinek intézkedése a civis, civilis, castrensisekről. (Závodszy)

C. 35. Si quis hospitum accola terram civium cohabitavit, aut iuxta medietatem substantie civilium expeditionem faciat, aut VIII denarios solvat (187/188. l.)

C. 38. Si rex forte cuiquam comiti vel ministro aliquem de civibus dimiserit, solus in expeditionem pergat; sin autem ad populum, unde exiit, revertatur (188 l.)

C. 39. Omnibus interdicitur tenere quemquam de civibus ad fugam facientem absque regis licentia; at si quis tenuerit, quasi legis fracturam emendet. (188. l.)

C. 45. ... De civilibus ebdomadariis octo denarios precipimus colligi, inter quos scilicet, si quis liber non a rege, sed ab ipsis civibus. Si autem liberi, qui regi per fines eorum transmigranti equos, currus subductorios et servitia stipendiaria suppeditabant, IIII denarios persolvant. Et similiter liberos, qui cum eis cohabitare consenserint, aut exeant. (189. l.)

C. 81. De castellanis autem tam pro opere, quam pro libertate denarii accipiantur (194. l.)

Esztergomi zsinat C. 65. (Endlicher 357. l.)

... uel quemlibet de civili populo literas docuerit, seu clericum fecerit, absque conscientia et confessione domini sui, ipsum redimat et insuper quinquaginta pensas persoluat.

⁵⁸ 1219. Váradi reg. 220. sz. 235. l.

Villani de Nyr, qui sunt pistoris castris Zolnuk, impetierunt quosdam liberos homines eiusdem villae, scilicet Fecieten, Agya, Michaellem et alios eiusdem generis, dicentes eos extorres. Illi autem e contra dixerunt, se habere terram communem cum castrensibus a prima occupatione sui generis... Homo castrensius, portato ferro, iustificatus est.

kijelentik, hogy egy bizonyos földrész „a vár földje, tehát saját földjük.”⁵⁹ Nem férhet kétség ahhoz, hogy a várbirtokba olvasztott szabad földek földközösségi földek voltak. Ugyanakkor nem dönthető el, hogy mennyiben beszélhetünk itt még *nemzetségi* (vérségi) alapon álló földközösségről. Csak elképzelés, valószínűség minden erre vonatkozó megjegyzés. Valószínűnek tűnik azonban, hogy a pásztorkodó szabadoknak a pogánylázadások körüli időben beolvasztott földjei még inkább lehettek valóban nemzetségi földek, mint a később lesüllyesztett vagy már földművelő szabadok földjei. A királyi népek földközösségei azonban nem szorítkoznak a „castrensis”-ek földközösségeire. Nyilván — s ezt a későbbiekben adatszerűen igazolni kívánom — nemcsak a várhoz, castrumhoz, hanem a curiához, udvarhoz tartozó szolgáltató népek is földközösségekben élnek még a XII. század folyamán is. Ugyanakkor bizonyos az, hogy a szlávok faluközösségei nem lehettek teljesen azonosak a pásztorkodó szabad magyarok földközösségével. S mégis a XIII. században a különböző királyi s egyéb népeket *együttes* földközösségekben találjuk. Tagányi írja a földközösségről szóló munkájában: „De egyáltalán az egész XIII. században úgyszólván az egész nemzetet az ország legkülönbözőbb rendű és rangú osztályait a földközösség alapján álló községek köteléke közt egymással összevissza keveredve találjuk.”⁶⁰ S ha Tagányinak természetesen nincs is igaza, amikor „főrangúak” és a királyi udvar népei, várak „nemesei”, várjobbágyok és várszolgák közti földközösségekről beszél, mert az általa felhozott adatok gyakran csak osztatlan nemesi birtokra és nem valódi földközösségre mutatnak,

⁵⁹ 1219. Váradi reg. 227. sz. 238. l.

Villani Kenesy, scilicet: Kerew, Uruz, Micus et omnes alii de provincia Doboka litigaverunt coram Turdemetz, curiali comite de Canar, cum villanis Peleka, scilicet: Turuzo, Jolegven, Gyok et aliis pro terra ad duo aratra, et ducentis capetiis frugum, dicentes, quod illam terram violenter occupantes coluissent; villani vero de Pelenka responderunt: quid terra castrí et propria terra eorum esset.

⁶⁰ A földközösség története Magyarországon. Budapest, é. n. 61—62. l.

de nagyon sok XIII. századi (főképpen annak második feléből származó) adata utal a királyi birtok különböző kategóriájú népei közti földközösségre.

Nem akarunk Tagányi késői adataiból következtéseket levonni, hanem arra törekszünk, hogy a XI. századból folyamatosan rendelkezésünkre álló adatok tükrében tekintsük át a különböző kategóriájú néprétegek együttes, illetve egymás mellett élését és — amennyire ezt meg tudjuk állapítani — földközösségüket.

A szekszárdi apátság gyanús alapítólevelében, amely állítólag 1061 körül Í. Bélától származik, különböző királyi népeket egy faluban adományoz az apátságnak.⁶¹ Ennél sokkal biztosabb, bár valamivel későbbi adatokra bukkanunk az 1113. évi zabori oklevélben. Eszerint a galgóczi „castellanusok” egy faluban (erdőben és földben) ugyanannyival rendelkeznek, mint a zabori egyház, egy másik faluban ugyancsak fele-fele az arány. A zabori egyház egy erdeje a nyitrai „civitas”-szal, egy falu földje a győri várnépekkel közös. (Az egyik faluban a zabori monostor „közös földdel bír a (falubeli) többi parasztokkal” (cum ceteris rusticis).⁶² A veszprémvölgyi alapítólevél 1109-i átiratában — bár a közös föld használatáról itt is több faluban szó van — nem hallunk várnépekkel közös földről. Erre a kérdésre még vissza kell térnünk az eladományozott földek és népek vizsgálatánál. Rendkívül érdekes a földközösség szempontjából az 1109-i veszprémvölgyi oklevélnek a négy falura

⁶¹ *Fraknói Vilmos*: A szekszárdi apátság története. 61. l. (Bpest 1879.)

⁶² 1113. Zabori okl. (*Fejérvataky*: Kálmán király oklevelei 55—62. l.)

De villa Boenza sive in silva in terra quantum habent castellani Golgocienses, tantum habent sanctus Ypolitus. In eadem villa media pars terre est sancti Ypoliti, media pars est castellensium. (57. l.)

De villa Moroua est terminus silve sancti Ypoliti quercus et de stabulo eorum silva, que vocatur Trebisc; media pars est sancti Ypoliti et altera civitatis Nitrie. (60. l.) In villa Pogran sanctus Ypolitus habet communem terram et vineas cum ceteris rusticis. (60. l.)

In villa Wochoi quantum habent terre Gewrienses, tantum habent servientes sancti Ypoliti. Monasterium sancti Ypoliti terminum habet usque ad fontem, qui vocatur Narath cum castrensibus... (61. l.)

(Mamej, Condur, Kinessa, Citun) vonatkozó rendelkezése : ezeknek a földje nem közös és itt nem lakhat más, mint akinek az apátnő megengedi.⁶³ Rendkívül érdekes a most tárgyalt szempontból az az 1152-ből származó feljegyzés, amely II. Géza egy nagyon rongált oklevelében maradt ránk, amely szerint ebben az időben a „királyi szolgák az egyházak és a nemesek emberei közül sokakat maguk közé, mint társakat el akarnak vonni”. (Socios sibi vindicare volentes). Ezért vizsgálat indult Belos nádor és Henricus *curialis comes* vezetésével. A töredékből megállapítható, hogy különböző somogyi falvakban egyeseket a veszprémi egyháznak visszaadnak.⁶⁴ Ilyen hasonló esettel 1201-ben is találkozunk, amikor a „vosian”-i udvarnokok a pannonhalmi kolostor 5 szolgáját követelik azzal, hogy „de societate eorum essent”. Az udvarnokok itt sem érnek el sikert, az 5 embert az egyháznak ítélik.⁶⁵ Az 1211-es tihanyi összeírásban azt

⁶³ 1109. *A veszprémvölgyi latin okl. (Fejérvataky: Kálmán király oklevelei. 34. l.)*

In istis III^{or} villis : Mama, Scundur, Kinessa, Citun, *non est terra communis, nec licet alicui habitare, nisi quem abatissa admiserit.*

⁶⁴ 1152. (Kritikai jegyzék . 128. l.)

Anno dominice incarnationis MCLII regnante victoriosissimo rege Geysa secundi Bele regis filio contigit forte ut servi regis ex multarum ecclesiarum atque nobilium huius terre hominibus socios sibi vindicare volentes causam suam regi manifestaverint. Eadem causa iudicio Beli palatini comitis et Hendrici curialis comitis et Johannis comitis et Stephani comitis atque Iheronimi comitis a rege commissa est. . . . Az oklevél szövege rendkívül hiányos, csak annyi érthető, hogy „Mezeusumlu”-n ítéleteket hoztak . . . Hec ab his iudicibus illata sententia communiter omnibus . . . servorum regis displicuit . . . hogy itt közben mi van, az teljesen érthetetlen . . . Sed ne tante rei dilatio fieret precepto regis episcopus Izbeg de hac re causantes ibidem in ecclesia sancti Henrici . . . iurare (?) fecit . . . sic quisque proprium ius optinuit. Fuerunt enim de canonicis Vesprimiensibus qui iuraverunt, Brigido, Hertivuidus, Keso. Ad quod confirman . . . masa datus est eis pristaldus, qui homines Sumigienses in villa Copuliensis scilicet Halaldi . . . Vosod . . . filii suis scilicet . . . Zegen . . . in villa Tat Zahudi et Vosos in villa Clech Both, Micha . . . quos servi regis iniuste requirebant, ecclesie sancti Michaelis manciparet . . .

⁶⁵ 1201. (*W. I. 90—91. l.*)

Sciunt ergo presentes ac posteris, quod tempore Johannis Abbatis uduornici de Uosian (Varsanyi) istos V fratres Paulum, Euchca, Cese, Eliam,

látjuk, hogy két faluban az „udvornic”-ok közösen művelik a földet a falusiakkal, az egyik helyen egyenlő részüik van az erdőkben, rétekben és nádasokban. Arról még külön kell beszélnünk, hogy az udvornic-rétegeknek milyen szerep jutott az egyházi birtokokon.⁶⁶ 1221-ben a váradi regestrum egy feljegyzése alapján a bihari várföldek visszaszerzésével kapcsolatban a bihari „civisek” egyeseket a tordai egyház jobbágysai közül a maguk társainak vallanak. Nyilván itt is az egykori földközösség nyomai mutathatók ki.⁶⁷ A pannonhalmi apátság

Sciga in presentia Abbatis et super his impecierunt, quod de societate eorum interessent, et eodem debito, quo Ecclesie Sancti Martini seruire tenebantur, illi similiter tenerentur. Hoc audito Abbas vir discretus terminum discutiendi causam istam utrique parti certum praeficit, die Jouis videlicet instante post Pascha anno ab Incarnatione Domini M^o. CC^o I^o., ad quem terminum utraque pars, videlicet quinque fratres predicti, et uduornici de Uosian in presentia Abbatis iudicis omnes in simul comparaverunt (így); et ibidem uduornici prefati V fratres illos de societate eorum esse, vel fuisse, vel aliquo seruicio cum eis astringi coram Abbate communiter negauerunt et coram iobagionibus qui inter fuerunt, quorum hec sunt nomina: Johannes, Comes Cib, tunc temporis factus comes curialis, Comes Vuosus, prestaldus Alexius filius Gude; et idem quatuor huius rei testes assignantur.

⁶⁶ *A 1211-es tihanyi összeírásból.* (RT. X.)

In villa Zeuleus hii sunt udvornici . . . et hii omnes habent terram communem cum villanis et silvam, et exceptis hiiis ecclesia habet terram ad V (quinque) aratra. (506. l.) (udvornici de Mortus) Et hii colunt terram communiter cum villanis Bychachi et sunt equaliter participes tam in arvis, quam in silvis seu in arundinetis (512. l.)

⁶⁷ *1221. Váradi reg. 315. sz. 272. l.*

Cum esset edictum a rege Andrea, quod castrenses dispersos castris recolligerent Bichoriensis cum iobagionibus eorum scilicet: Luca, Paulo, Fita et aliis impetierunt quosdam inseparabiles iobagiones ecclesiae Tdan (sic) scilicet: Bellum, Fib et Boguan de villa Apathi dicentes: quod cives essent Bichorienses. Abbas autem de supradicta ecclesia et Wilc, patronus ecclesiae eiusdem, cum Petro, cognato Vilc, dixerunt, quod iobagiones essent monasterii Tordensis inseparabiles. Quos Tiburtius, Gyula et Helias comites, auctoritate regis huiusmodi causas iudicantes, posuere super iuramentum memorati abbatis et praedicti patroni cum praedicto cognato suo. Qui venientes coram pristaldo eorum Dominico, de genere Rusd, iuraverunt super sepulchrum sancti Ladislai regis et sic probaverunt, quod essent iobagiones praenominati de iure ecclesiae praedictae.

1229-i összeírásában hallunk az „vduonici regis” szel közös erdőkről,⁶⁸ 1240-ben pedig egy pannonhalmi birtokon (Inecen) arról hallunk, hogy az itt élő lovas szolgák (servientes equestres)-nek közös a földje a fehérvári egyház népeivel, az „udvornikokkal” és a „civilis”-ekkel, „közös megegyezés szerint” (secundum communem considerationem).⁶⁹ Nagyon érdekes dokumentum egy 1237-ből származó adásvételi szerződés, amelyben egy „clericus” (veszprémi) hozzátartozói eladnak egy „locum curie”-t és ebbe „omnes populos diversorum conditionum in Wesprimio existentes”, mégpedig „Jobagiones castri et populos Regine . . . populos Castri . . . et udvornicos . . . et populos qui Baccinia ferentes dicuntur” hozzájárulása volt szükséges.⁷⁰ A későbbi adatok közül, amelyeket különben Tagányi is idéz az előbb említett helyen, kiemelkedik az előbbieken már más vonatkozásban felhasznált 1249-i oklevél, amelyben IV. Béla az esztergomi comitatusban levő Urs falut népeivel és különböző (tam petrosa quam silvosa ac etiam arabilis!) földjével az esztergomi érsekségnek adományozza. Az itt élő népek pedig 6

⁶⁸ 1229. II. *Endre oklevele a pannonhalmi apátságnak.* (CD. III. 2 175. l.)

In villa Azalár viginti nouem mansiones, exceptis paruulis et iuenibus terram ad viginti aratra, fenetum in viginti locis; vineas quindecim cultas, incultas viginti; siluam quasi ducenta iugera praeter communes siluas, quas habent cum vduornicis regis . . .

⁶⁹ 1240. *pannonhalmi oklevélből.* (RT. I. 778. l.)

In predio Ynev hec sunt nomina servientum equestrium Vnuka, Gregor, Vska . . . et habent terram communem cum populis Albensis ecclesie et vdvornicis ac civilibus secundum communem considerationem sufficientem ad sex aratra . . .

⁷⁰ 1237. (*H. O. V. 17. l.*)

. . . relicta Clerici Blasii filii Mykxe Wesprimiensis et filius eiusdem vendiderunt locum Curie quem habebant iuxta Campum sancti Thome prope ortum suum fructiferum magistro Fawo Archidiacono Wesprimiensis pro tribus marcis argenti, minus vno fertone . . . (ezt a szerződést . . . omnes populos diversorum condicionum in Wesprimio existentes celebrationi eiusdem contraccioni fecit . . . videlicet dictos Jobagiones Castri, et populos Regine scilicet Tekes Geus Syk et populos Castri scilicet Pousa Warou et vduornicos omnes scilicet Segen Zahud Sanctum et populos ducis qui Baccinia ferentes dicuntur . . .

boradó, 7 udvornik, 4 a királyi istálló számára takarmányt szolgáltatató. (Itt szeretném megjegyezni, hogy a „vinidator”-ok eszerint a castrensisek sorában szerepelnek.) (l. 41. jegyzet.) Talán a legérdekesebb most érintett szempontunkból a nagyon késői, 1285-ből származó adat, amely szerint IV. László egy Zakalus nevű földet udvornokokkal, castrensisekkel és királyi lovászokkal az esztergomi érsekségnek adja tartozása fejében.⁷¹ De nem hagyhatjuk szó nélkül IV. Béla 1264-i, a csuti kolostort alapító oklevelét sem. Ebben ugyan már nagyon fejlett viszonyokról van szó, „curiák”-ról kimondottan jobbágytelek értelmében és az esztergomi „civisek” itt már a város polgáraiként tűnnek fel. De régebbi viszonyokra utal az oklevélnek az a megjegyzése, hogy az eladományozott esztergomi udvornikok „mixtim resident inter alios cives” és éppen ezért nem lehet az egyes telkeket elkülöníteni.⁷² Ugyancsak nagyon késői adat, de nem hagyható figyelmen kívül, Erzsébet királyné 1279-i adománylevele Miklós comesnek, amelyben egy királynéi földet, amelyen királynéi népek élnek, adományoz el, hangsúlyozva, hogy ez a föld „királyi népek tárnokok, udvornikok és szolgálgyőri castrensisekkel

⁷¹ 1285. (Kn. II. 206. l.)

... Quondam terram nostram trium condicionarium, Wduornicorum uidelicet, Castrensiem et agasonum Regalium, Zakalus uocatam, in comitatu kamarun inter fluuios Waag et Dudwag existentem, cum omnibus utilitatibus suis, piscinis scilicet pratis, fenetis, ac alijs pertinentijs vniuersis, pro debito quadringentarum marcarum, in quo seipsam pro nobis et nostris Baronibus ecclesie Strigon. et archiepiscopo obligaret...

⁷² 1264. (Kn. I. 511. l.)

Preterea contulimus dicto Monasterio sancti leustachij terram wdwornicorum nostrorum, sitam in Strigonio, intra fossatum et extra, circa ecclesiam beati Laurencij martiris et eciam in vico fabrorum, que possunt in se continere Septuaginta Curias, cum omnibus terris ad easdem pertinentibus, sub eisdem antiquis metis, quibus ijdem wdwarnicij possidebant, et de Curijs hijs, que intra fossatum sunt, non fuit opus, vt per metas distinguantur, tam propter Id, quia mixtim resident inter alios Cives, intra fossatum existentes, tam eciam propter id, quia Curie magis note sunt, et per nullius indebitam molestacionem possunt retractari; extra vero fossatum mete terre non sunt erecte, Sed Curiarum distinciones pro metis fieri ordinauimus...

„mixtim adiacet”⁷³ Ezek a forrásadatok arra mutatnak, hogy a földközösség a feudalizmus kibontakozásának kezdetétől fogva a királyi birtokon folyamatos volt és az egyházaknak tett korai adományok következtében az egyházi birtokok és a királyi birtokok közt a földközösség nagyon sok esetben tovább fennállott. A XIII. század elejéről származó sok forrás utal a várföldek és egyéb királyi népek, de magánbirtokosok népei közt fennálló földközösségre. Így, amikor II. Endre 1210-ben Poth nádornak adományoz két aratrumot a „civilisek” várhoz tartozó földjéből, azt a megjegyzést fűzi hozzá, hogy ehhez „a halászatból, nádasból és a szénakaszálóból annyi „sors” illeti meg”, amennyi a két aratrumhoz jár.⁷⁴ Ugyancsak II. Endre 1232-ben, amikor Miklós comesnek visszaadja a tőle elvett várföldeket „Tymar és Zabaca” földekre vonatkozóan arra utal, hogy ezeket nem tudja pontosan elhatárolni, mert „határaik a kereszte-

⁷³ 1279. (Kn. II. 116. l.)

... quendam particulam terre nostre Regialem Raab uocata, ad usum unius aratri sufficientem, super qua tres mansiones populorum nostrorum condicionalium, datores uidelicet serici, resident, que quidem terra cum terris populorum Regalium, Tawarnicorum uidelicet, wduornicorum et castrensiump Zulgageuriensium, ac cuiusdam nobilis wyda uocati, sine herede decedentis, mixtim adiacet et metis earundem terrarum Regalium circumdatur et clauditur, sicut per litteras Capituli Strigoniensis, fidelium nostrorum, quorum inquisitionis factum ipsius terre comittendum duxeramus, nobis constitit, cum omnibus utilitatibus suis et pertinencijs uniuersis, eidem comiti Nicolao, filio Zerechmerij, et per eum suis Heredibus, Heredumque suorum successoribus consequenter, eo quod terris Regalibus predictis, que ob exhimiamp fidelitatem suam eidem comiti Nicolao per dominum Ladislaum illustrem Regem Hungarie, karissimum consortem nostrum, contulimus et tradidimus, iure perpetuo, pacifice et quiete possidendam, et eundem comitem Nicolaum in corporalem possessionem ipsius p(refate) terre, Raab uocate, per Andream comitem Tawarnicorum nostrorum, sub testimonio Capituli Strigoniensis, fidelium nostrorum, fecimus introduci.

⁷⁴ 1210. II. Endre adományleveléből Poth nádor számára. (W. VI. 342.)1.

Contulimus insuper dicto Poth Palatino et Mussuniensi Comiti de terra ciuilium predicti castri, uidelicet de terra Rethi terram ad culturam duum (így!) aratorum sufficientem; dantes ei partem tam de Stagno, quam de arundineto et de prato, ubi fenam secatur, ad sortes duum aratorum pertinentem.

sekkel és másokkal köröskörül közösek és mindegyik saját sorshúzásával részesedik benne (et quilibet suam per sortem possidet porcionem)”, tehát Miklósnak az a rész jut, amely „sorshúzással a mi időnkben erre a várföldrészre esett.”⁷⁵ Rendkívül érdekes és már az átmeneti viszonyokra mutat, hogy ugyanebben az oklevélben II. Endre „6 mansio várhoz tartozó halászlól” beszél (a váradi püspöknek adományozza őket), akiknek „nincs földjük még annyi sem, amelyet curiajuk vagy házuk elfoglalhat.” (Hogy curia alatt itt jobbagytelket, belsőséget vagy valami hasonlót kell értenünk, még eldöntésre szorul.)⁷⁶ A váradi regestrumnak számtalan, a földközösségre utaló adata közül csak néhányat — amelyek részben a különböző kategóriájú népek egymás mellett élésére, részben a földközösség különlegesebb formáira utalnak — szeretnék felsorolni. Ezek közül egyik legérdekesebb 1215-ben a két „Boian” falu egymással való harca. A két falu közül az egyikben bihari castrensisek éltek, a másikban meg nem határozható „falusiak”. A harc a nádas és a halászhelyek közös használatáért folyt, a megegyezésben érdekes, hogy idegenek számára a nádas használatát csak a falvak közösen engedélyezhetik.⁷⁷ Nagyon érdekes a vasvári

⁷⁵ 1232. II. Endre adományleveléből Miklós comestől elvett várföldek visszaadására. (W. VI. 503. 1.)

Metas uero terrarum Tymar et Zabaca ad distincionem parcium describere non possumus eo quod cum Cruciferis et aliis habent metas circumquaque communes, et quilibet suam per sortem possidet porcionem, scilicet eadem sorte, qua ad predictum castrum (Albensis) tempore nostro pertinebant . . .

⁷⁶ 1232. II. Endre adományleveléből Miklós comestől elvett várföldek visszaadására. (W. VI. 505. 1.)

. . . Et super eandem terram sunt sex mansiones piscatorum castri, quos contulimus Episcopo Waradiensis, qui terram non habent, nec quantum curia et domus ipsorum possunt occupare.

⁷⁷ 1215. Váradi reg. 148. sz. 205. 1.

Misca, Johannes, Buctu et Abraam filii Bucanis (v. Boctonis) de Boiano, impetierunt Johannem filium Opoy de Rabay et Bichorienses de alio Boiano, scilicet: Chemem et Temem et omnes castrensens de eadem villa dicentes, quod nullum haberent consortium cum eis de arundineto et insulis et paludibus et locis piscationis. Váradon megegyeznek „quod Johannes

civisek és az itteni „ministri regis” pöre, 1221-ben, amelyben a két „minister” részt kap a várföldből, mégpedig az egyik három „portiót” „cum condivisoribus”, a másik kettőt „cum consortibus suis”.⁷⁸ Elgondolkoztató az az eset 1226-ban, amikor egy „Scaldubag” nevű falu 10 embere a falu „procuratora” útján két embert „földnélkülinek” állítva, ki akar záratni a földközösségből, de visszalépnek és „visszafogadják őket a földközösségbe” (consortium terre), kivéve a „virgultum”-ot, melyben ennek a kettőnek nem adnak részt.⁷⁹

et Bichoriensis de Boiano aequalem haberent proprietatem et consortium generale de arundineto in arundinibus et locis piscationum cum filiis Buctonis de alió Boiano. (a szigeteket megosztják) „In permittendis autem extraneis ad percipiendum aliquem usum de arundineto sic commune ius et aequale haberent, ut neutra praedictarum villarum plures, de aliis villis, sine consensu reliquae ad sumendum aliquid, de arundineto permittendi fas haberet.

⁷⁸ 1221. *Váradi reg.* 313. sz. 271. l.

Humilis conventus ecclesiae Waradiensis omnibus praesentes litteras inspecturis aeternam salutem in Domino. Universitati vestrae contestamur, quod veniens ad nos quidam, nomine Zoba (ut ipse dixit se vocari) statuit coram nobis duos cives Ferrei Castri, scilicet Miculam et Crachium, ut idem Zoba dixit de illis, asserens illos et omnes eorundem convillanos de villa Thozár (áll. Vas m.) impetiisse *quosdam ministros regis* scilicet Czunam et Gregorium de villa Caku (Jakfa, Vas m.) pro injusta occupatione terrae castri... Ipsos autem ministros regis respondisse, eandem terram esse haereditariam, Nicolaum vero, comitem Palatinum misisse utramque partem ad examen ferri candentis per pristaldum nomine *Simeonem filium Wid de villa Sag, cuius ipse Zoba erat serviens.* Waradinum, ubi taliter converunt: quod praenominati ministri satisfacerent iudici et pristaldo, adversariis autem eorum darent quartam partem terrae praedictae, tres vero partes in quinque portiones ita dividerent quod tres de quinque acciperet Gregorius cum condivisoribus suis superius: duos vero inferius Czuna cum consortibus suis.

⁷⁹ 1226. *Váradi reg.* 351. sz. 287. l.

Vsi, procurator villae Scaldubag, statuit ante nos Petenad et Mih ex una parte, Andream, Michaelem, Buhtam, Scukam, Herceg Gabrielem, Boton, Tekam, Scekam et Benam ex alia dicens: quod praenominati Petenad et Mih dixissent coram domino suo Ladislao comite, iudice videlicet huius causae, seipsos conterraneos cum praenominatis eorum adversariis in terra Kereky. Adversarii autem praedicti dixissent, eos esse extorres. Qui tandem seipsos recognoscentes, habita iudicis licentia, recepissent, eos in consortium terrae praedictae, excepto virgulto, de quo Petenad et Mih partem non habent.

Ezekről a „villani”-ról nem állapítható meg, hogy milyen szolgáltató réteghez tartoztak, vagy netán szabadoknak tekinthetők.

Még két esetet szeretnénk idézni a váradi regestrum feljegyzései közül. Az egyikben 1220-ban a „király lovásza” (a regestrum kiadóinak, Karácsonyinak és Borovszkynak megjegyzése szerint két Tolna megyei faluban) az ugyanott élő királyi tárnokokkal pereskednek, azt állítva róluk, hogy földnélküliek (extorres), a perben azonban belátják, hogy ez nem áll és a föld felét „metis impositis”, tehát „elhatárolva” engedik át a tárnokoknak.⁸⁰ 1219-ben egy gyilkosság körüli perben hallunk a földközösségre vonatkozó adatról. Egy falubeli várnépek *közösen vásároltak* egy földterületet, s az ügylet lebonyolítása közben történt a gyilkosság; a gyilkosokat, akik várnépek (4 embert), kizárnak a közösségből (cohabitatiōe).⁸¹ Ez az utóbbi két eset a földközösség eredeti formájától való eltávolodásra utal, ugyanakkor megmutatja a közösség szívós erejét, az új formák között, amire Engels több ízben rámutatott.

A földközösség fennállása történetünk korai századai-ban is alátámasztja a megye területére vonatkozó megállapításainkat. Mert bár II. Endre fent idézett megállá-

⁸⁰ 1220. *Váradi reg.* 268. sz. 253. l.

Agazones regis de villa Zecul (Nagy és kis Székely Tolna m.) scilicet Teka, Tobias, impetierunt tavernicos regis de eadem villa, scilicet Zotam et Thomam, dicentes, quod extorres essent. Quos Demetrius Magister, praecepto regis discutiens, per pristaldum suum Martinum de villa Edelen, direxit ad examen ferri candentis Varadinum, ubi praedicti agazones conveniunt dare tavernicis medietatem terrae illius, metis impositis, et iudici communiter satisfacere, pristaldi vero partem soli tavernici persolverent.

⁸¹ 1219. *Váradi reg.* 189. sz. 221. l.

Gabriel de villa Folt litigavit cum villanis de Bagya scilicet Pet, Terpe, Joanne, Sycia fia megöletése miatt. Kiegyeznek, a gyilkosok 17 márkát fizetnek.

Terram autem, quam praefati villani a Bugard in commune emptam habebant, cuius occasione homicidium perpetratum est, ex aequo dividerent, ita, quod aequali partitione uterque sibi partem contiguam acciperet. *Participes autem eiusdem homicidii, qui castrenses sunt, praedicti quatuor homines expellere de cohabitatiōe sua tenerentur.*”

pítását Gorra megyének a topuszkói apátságnak való eladományozásánál, amikor a birtokok „intermixtio”-járól beszél (51. jegyzet) nem is tekintjük Tagányival a földközösség bizonyítékának (itt ui. nyilvánvalóan különböző úri birtokok összevegyüléséről van szó), de a valódi földközösség is meggátolta a különböző királyi, de egyéb birtokok népeinek teljes területi elkülönülését. Így nehezen elképzelhető a teljes szervezeti elkülönülés a királyi birtokok különböző kategóriájú népei között. Nem tagadható és forrásaink világosan tükrözik a központi hatalomnak azt a törekvését, hogy a várhoz, castrumhoz kötött, tehát elsősorban katonai kötelezettséggel tartozó népeket szervezetileg elkülönítse a curiákhoz kötött, tehát elsősorban gazdasági kötelezettséggel szolgáltató népektől. De ahogyan a katonai és gazdasági kötelezettségek a vár népeinél is fokozatosan összemosódtak, elkülönülésük a többi néptől nehezen volt fenntartható. S magának a megyének, mint közigazgatási területnek az összefogó hatását sem hagyhatjuk számításán kívül a feudális földtulajdon monopóliumának kialakulása utáni időben. Csak egynehány aránylag korai adattal szeretném a megye és a különböző királyi birtokok népeinek viszonyát illusztrálni. II. Géza 1150 körül két német „jövevény” lovagnak adományoz Loesmánd megye földjéből különböző területeket, amelyek egyikén erdőőrök, a másikán udvarnokok éltek.⁸² III. István 1171-ben ezt az adományt megerősíti. Ekkor azonban jelentkezik Loesmánd megye ispánja, a Pesten

⁸² II. Géza 1150 körüli okleveléből. (CD. VII/5. 119—120. l.)

„quibusdam hospitibus meis, videlicet Godfrid et Albert, Militibus strenuis, qui ad vocationem meam relicta paterna sua hereditate, regnum Hungariae sunt honorifice ingressi, et quia dignum fuit tam Nobilibus regia liberalitate subvenire. Id circo in Parochia Moschoniensi terram duarum villarum et siluam regalem, que Saar vocatur, cum quatuor costodibus, eis concessi; praeterea dedi eis in Comitatu Soproniensi villam nomino Lusman cum omni tributo fori, et terram villae Vduornicorum nomine Gorolth et terram villae Sopron, ibi prope positam iuxta Rabezam sursum quod Saarod vocatur; tali tamen tenore, vt nullas regum succedentium seu Comitum hoc regale donum ab eis conetur accipere, sed filiis suis et posteritati eorum relinquere . . .

tartózkodó király előtt perbeszál a német lovagokkal, mondván, hogy a királyi adomány az ő „comitivájához” tartozik. A király hatalmi szóval dönti el, hogy ez az adomány nem tartozik a comitivához, de nem hivatkozik semmiféle más szervezetre, pedig jól tudjuk, hogy elvileg, de gyakorlatilag is az udvornikok az udvornikispán felügyelete alá tartoznak.⁸³ 1199-ben Imre Lőrinc ispánnak „in parochia Supruniensi” adományoz udvornikoktól „exemptam” földterületeket⁸⁴ és rendkívül érdekes, amikor 1230-ban II. Endre *Miklós mosoni comest* bízta meg azzal, hogy a pannonhalmi apátságnak adjon két ekealja földet, mégpedig akként, hogy a somogyi civilisek, udvornikok és precok földjéből egyaránt 80—80 jugerumot vegyen el. (Ez az adat különben nagyon érdekes az ekealja területi meghatározására, amely szerint két ekealja 240, vagyis egy 120 jugerum!)⁸⁵

Távol áll tőlem, hogy tagadjam a különböző királyi birtokok eltérő szervezeteinek létezését. Aki ezt állítaná,

⁸³ 1171. III. *István oklevele.* (CD. II. 184/185. 1.)

... quod quidam nobiles Godefridus et Albertus, Hospites Teutonici, relicta terra natalis Patrie, regnante glorioso Rege Geysa Regnum Hungarie, ad vocationem suam, honorabiliter sunt ingressi, quos Dominus Rex iam dictus Geysa, quia milites fuerunt strenui, benigne eos recepit, ac per ipsorum seruitia eos reccomandavit, dans eos villam Luchman, cum omni tributo fori, et terram ville Vduornicorum nomine Gerolth, et terram Soproniensem, sitam iuxta Rabczam sursum nomine Saarad. Post obitum vero Geysa, regnante filio suo glorioso Rege Stephano III. Comes de Luchman cum rex fuit in Pesth, in presentia Regis litigavit, cum predictis hospitibus dicens, datum regium ad suam pertinere comitivam... a király azonban nem veszi vissza az apja által tett adományt, „et pura veritate ad ipsius non pertinere comitivam intelligens...”

⁸⁴ 1199. *Imre kir. adományleveléből Lőrinc comesnek.* (CD. II. 347. 1.)

... sibi terram in Parochia Supruniensi iuxta fertew a nostris Vduornicis exemptam, ad quinque aratra, Pakha nomine; ad tanta scilicet aratra arabilem, ad duo vero siluanam” adományozza.

⁸⁵ 1230. II. *Endre oklevele Uros apátnak.* (RT. I. 701. 1.)

„Et ut in eadem capella monachi et heremite possint degere ac sustentari, ipsis de terra civilium Symigiensium ac odwornicorum nec non preconum nostrorum contulimus terram per fidelem nostrum Nycholaum comitem Musuniensem assignandam ad suo aratra hoc modo, quod de singulis generibus hominum suprascriptorum iussimus dare octoginta iugera terrarum.

a tények, az adatok tömegébe ütközne bele. A castrum és a curia népei nyilván a kezdeti szervezés folyamán, királyi akarattól, de a fentebb említett helyzet következtében (katonai és gazdasági elkülönülés) külön jogi, sőt közigazgatási (amennyiben ezt a kifejezést a korai feudalizmus viszonyai közt egyáltalán használhatjuk) fennhatóság alatt álltak. A várszervezet rekonstrukciója könnyű és ezt a munkát már sokan el is végezték. A centurionatus és a decurionatus, amely először László III. törvényében fordul elő, lényegében még a XIII. században is megvan. A centuriók és decuriók = várjobbágyok (gyakran más elnevezéssel, mint hodnagio, varnagio stb.) a váradi regestrum adataiban is megtalálhatók. A katonai jelleg nyomai a XIII. században is fellelhetők a várszervezetben, annak ellenére, hogy ez már mindinkább háttérbe szorult. A várjobbágyok közti megkülönböztetés, a szent király jobbágyai (a várjobbágyok előkelői, ahogyan III. Istvánnak egy 1165-i oklevele ezeket nevezi⁸⁶) és a várnépek közül kiemelt exemptus jobbágyok között azonban, véleményem szerint, csak a XII. század második fele óta vált érezhetővé. (A várjobbágyoknak, centurióknak mint tiszteknek s így uraknak a helyzetével az első fejezetben már foglalkoztam.) Ugyanakkor annak következtében, hogy az exemptusok által számuk megsokszorozódott (a katonai tisztség helyett a „falubíró” vagy gazdasági tisztviseelő szerepét töltik be már a XII. század vége óta), a várjobbágyok egy jelentős rétegét alig lehet megkülönböztetni a várnépektől. Különösen mert ez utóbbiak sorában is bizonyos differenciálódás kellett, hogy bekövet-

⁸⁶ 1165. III. István oklevele. (CD. II. 173. 1.)

Nosse desiderio omnes homines et presentes et posteros, ego Stephanus, Dei gratia Rex Hungarie, sublimis et triumphatoris Geyse regis filius, paterno successus solio, istos homines suburbanos Posenienses (alibi inter suburbanos Poseniensis castrum existentes) quorum nomina sunt: Ombud, Colon, Cuzen, Petu, Volcut, Nichw, Numsa, Endre, Seerecun, Petiki, Iuna, Kelud, Naca, Ceka, Gurdar, Scaragunka, Petu, Juna, Fonsol, Nichw, Arichdi, a castrensi servitio subtrahi: eo tamen tenore ut inter proceres eiusdem castrum, proceres filii, scilicet Stephani regis, existant, ea videlicet causa, quod relictis suis omnibus, mecum vbique steterunt intrepidi.

kezzék. Csak egyetlen jelként szeretnék utalni az előbb tárgyalt azon esetre, amikor várnépek közösen 17 márkáért földet vásárolnak. De maga a kiemelés is arra utal, hogy volt ekkor már egy a várnépek sorából kiemelkedő kisebb réteg, amely módjánál fogva alkalmas volt a várjobbágyi tisztség betöltésére. Nyilvánvaló azonban, hogy a szervezetnek ez a bomlása csak a XIII. század elejére érett meg és egybeesik magának az egész királyi birtokrendszernek bomlási processzusával.

A curiához tartozó királyi népek szervezetének rekonstruálása távolról sem ilyen egyszerű. Már önmagában az, hogy történetírásukban a királyi udvarhoz, tehát a központi királyi udvarhoz tartozó népekről beszéltek, érthetetlené tette, hogy miféle központi szerv foghatta össze az ország legkülönbözőbb területein fekvő udvarnok- és egyéb falvak népeit. Nyilvánvaló, hogy a kezdetek kezdetén valami ilyen központi bíraskodásról lehetett szó, amikor — mint említettük — az udvarból távozó nádort jelölik ki az udvornikok bírójául. Bizonyára ennek a központi udvari bíraskodásnak nyomai maradtak meg a legfőbb udvarnok stb. ispánok hivatalában, amikor kiderült, hogy a nádor nem bíraskodhat az összes udvarnokok stb. minden ügyében. Az udvarnokispán kérdésére még később vissza kell térnünk.

A legnagyobb kérdés, ami teljesen megválaszolatlan, de amelyre sajnos adataink alapján teljesen kielégítő választ adni nem is tudunk, a királyi udvari gazdálkodás szervezeti felépítése. A curiának, mint a világi magánbirtok központjának szerepét — úgy hiszem — megvilágítottam az előző fejezetben. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy az egyházi nagybirtokon is voltak ilyen gazdasági központok. Már László III. törvénye 28. fejezetében hallunk a püspökök és a comesek curiáiról, ahová futárok betérnek.⁸⁷ IV. Béla

⁸⁷ László III. C. 28. (Závodszky 180. 1.)

Nemo cursorum audeat ducere equum ultra tertiam villam vel accipere ad ecclesiam euncium vel redeuncium sive ad curiam episcoporum seu comitum, nec de presbyteris et clericis ac in curribus eorum . . .

egy 1246-i oklevelében hallunk a gyulafehérvári püspökség különböző „curtis”-airól.⁸⁸ Egy 1269-i adásvételi szerződés Nyitramegyében említ egy esztergomi érsekségi „curtis”-t.⁸⁹ De ezeket az adatokat tetszés szerint az egyházak egyéb birtokaira vonatkozóan is szaporíthatnánk. Vajon véletlennek tekinthetjük-e, hogy az egyházi nagybirtokokon már aránylag korai időben megjelennek a birtok gazdasági szervezetének élén a curialis comesek. A XIII. század elején a váradi regestrum tanúsága szerint, már egy-egy magánnagybirtokon is feltűnik a „curialis comes”.⁹⁰ Szemben azzal a felfogással, amely a megyei szervezetben megjelenő curialis comest kirárolag a megyeispán helyettesének tekinti, nem kellene-e a curialis comes hivatalának más eredetét kutatni? Sajnos a királyi „curtis”-okra curiakra az előzőkben idézett néhány XI. és XII. század elejéről származó adaton kívül nem találunk utalást. Azt jelenti-e ez, hogy a curiak eltűntek, az egykori szláv dvor csak az udvornik szóban maradt fenn és az állam-szervezés kezdeti szakaszában volt meg? Biztos választ adni erre a kérdésre nem lehet. A XIII. századból adatunk

⁸⁸ 1246. (CD. IV. I. 415. l.)

„... quod cum sua diaecesis hostili persequutione Thartarorum ad tantam habitantium deuenerit raritatem, quod a tempore persequutionis vsque ad sua tempora nulli vel pauci in Alba, quae est sedes Episcopatus sui cathedralis, et in aliis *curtibus pontificalibus, quarum nomina sunt Herina, Byolokal, de Comitatu Doboka, Kolon de Comitatu Colosiensi, Zilac et Chanad de Zonuk*, habeantur inquilini, nec illic conueniant, nisi eos libertate vberioris gratie dignemur preuenire; ...”

⁸⁹ 1269. (Kn. I. 564. l.)

Dominicus comes de Barana confessus est se vendidisse quandam terram, suam nomine Boroch *in comitatu Nitriensi* situatam, prope nouum Naswod, Curtem archiepiscopalem . . . 40 márkáért az esztergomi érseknek.

⁹⁰ Váradí regestrum egynehány adata „curialis comes”-ekről.

1219. Shekedz curiali comite Myske et Herbort curiali comite iam dicti episcopi (erdélyi)	184. sz. 220. l.)
Ambrosius curialis comes ecclesiae Vacienis	(190. sz. 222. l.)
Gyula curiali comite regiae aulae	(192. sz. 223. l.)
Basilus abbas de Curu et curialis comes eius	(244. sz. 245. l.)
1214. Curiales comites domine Eufamie	(97. sz. 188. l.)
1217. Paulus comes filius Eufemie;	
Vendegu curialis comes praedicti Pauli	(174. sz. 216. l.)

a királyi „curtis”-ra, valamiféle királyi lakra (vadászlakra vagy egyéb palotára) érthető. Így lehet érteni IV. Béla bélakúti adománylevelének a „péterváradai possession” levő „regale palatiumát”,⁹¹ de ennél sokkal érdekesebb IV. Béla 1263-i oklevele, amely szerint az esztergomi érsekségtől megvásárolja a görögői tizedet, hogy „Gurgeu faluban az ottani curiank fenntartására folyamatos residentiank következtében” ezt élelmiszerral ellássák, minthogy eddig távoli vidékekről szállították ide az ellátást.⁹²

Azt kell tehát látnunk, hogy a királyi curiák a XII. század második felétől kezdve nem látszanak, szerepük homályos. Viszont feltűnik a curialis comes országos, de megyei viszonylatban is. Nem vállalkozhatom arra, hogy a rendelkezésre álló nagyon kevés adatból megkíséreljem megállapítani, mi volt a curialis comes szerepe a XII. századi megyében. De ha elfogadjuk a megye területére vonatkozó előbbi fejtegetéseimet, elképzelhető, hogy a curialis comes szerepe a megyeszervezet rövid virágzásának korszakában nem egyszerűen a comes helyettesítése, hanem a várszervezeten kívülálló népek feletti fennhatóság. Az igazságszolgáltatás bonyolult rendszerében, a korai feudalizmus viszonyai között aligha lehet pontos elhatárolást tenni a különböző szervek jogkiszolgáltatása között. Megvizsgálva a váradai regestrum mintegy száz esetét, semmi rendszert

⁹¹ 1237. IV. Béla alapítólevele a bélakúti apátság számára. (W. VII. 28/29. l.)

⁹² 1263. IV. Béla a görögői tizedeket megvásárolja az esztergomi egyháztól. (Kn. I. 496. l.)

... decimas suas archiepiscopales in districtu de Torna existentes quas in specie ciues burgenses rustici et uniuersi hospites, ac cuiusuis condicionis homines, sibi et ecclesie sue predictae persoluere more Teutonico usque modo consueuerunt, in frumento videlicet, siligine, ordeo, auena, milio, lino et canapo, apibus, edis, agnis et suellis propter nostram continuam residenciam et Curie nostrae conseruacionem in villa nostra Gurgeu uocata quia uictualia nostra de partibus longinquis inibi grauiter defferebantur ...”

... predictis decimis singillatim in unum congregatis, per officiales nostros scilicet magistrum Petrum dictum biluk, Curie nostre dispensatores et Karachinum magistrum Curie eiusdem domine Regine ...

nem láttam, hogy akkor — tehát a XIII. század elején — mely esetekben szolgáltatott igazságot a nádor, a comes vagy a curialis comes. Talán csak egyet lehet leszögezni, hogy boszorkányság vagy házasságtörés esetén egyházi bíróság volt illetékes. De hogy ekkor mely kategóriák felett ítélte a comes vagy a curialis comes, az egyáltalán nem dönthető el. Mindenesetre ezt a kérdést jogtörténeti szempontból kellene megvizsgálni ahhoz, hogy véglegesen állást tudjunk foglalni. Arra, hogy udvornikoknak comes curialisuk van és ez valamiféle joghatóságot gyakorol felettük, csak két példát ismerek. Mind a kettőben arról van szó, hogy udvornikok valami más úrhoz tartozó embereket maguk közé tartozónak vallanak, és végül erről lemondanak. Mind a két eset a XIII. század legelejéről való. Az egyik 1201-ben, amikor vosiani udvornikok — mint ezt már említettem —, az esztergomi egyház embereit vallották maguk közé tartozónak, s amikor erről lemondanak, teszik ezt „jobbágyaik előtt, akik közül” Comes Cib tunc temporis factus comes curialis” (l. 61. jegyzet). A másik eset világosabb. 1221-ben bizonyos Fonchol falubeli királyi udvarnokok Kana comes fiainak embereit vallották udvorniknak. Ezek magukat szabadnak jelentik ki és azt uruk is tanúsítja. A nádor döntése alapján az ügy tüzes vaspróbaára kerül Váradon, ahol „praedicti udvornici seipsos recognoscentes coram curiali comite ipsorum nomine Meheyn” bevallják, hogy jogtalanul tartották a szóban forgó embereket maguk közül valóknak.⁹³

⁹³ 1221. *Váradí reg.* 285. sz. 260. l.

Vduornici regis de villa Fonchol imperierunt quosdam de praedio Guerus, filii Nanae comitis, quorum nomina sunt haec: Nuhu, Vidu, Andream, Fatam, Mogdut, dicentes, quod eorum essent conserui. Illi autem dixerunt *se esse liberos, et hoc idem dominus eorum contestatus est.* Nicolaus, itaque comes Palatinus, dato pristaldo nomine Cyama, misit utramque partem Varadinum, ubi praedicti uduornici seipsos recognoscentes coram curiali comite ipsorum, nomine Mekeyn, et pristaldo iamdicto memoratum Nunhu subterfugerunt, dicentes, quod non essent de conseruitute eorum, sed falsa opinione ipsum impetiissent. Vid autem, portato ferro, iustificatus est; reliqui vero tres, scilicet Andreas, Fata et Mogd combusti sunt.

Ezekből az adatokból nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket a comes curialis korai szerepére. De nem ad teljes felvilágosítást az Aranybulla már többször idézett és történeti irodalmunkban sokat tárgyalt 5. cikke sem. Polgári történeti irodalmunk ezt a cikket leginkább abból a szempontból vizsgálta, hogy mennyiben terjed ki a comes, illetve a curialis comes bíraskodásának jogköre a serviensek fölé. Ezt a kérdést mi nem érintjük, hanem arra szeretnénk a figyelmet fordítani, milyen következtetést vonhatunk le az 5. cikkből a királyi népek feletti bíraskodás kérdésében. A parochiának, mint területnek a meghatározásával az előbbiekben részletesen foglalkoztunk, most csak annyiban szeretnénk erre utalni, hogy — amennyiben fejtegetéseink helytállóak s ezt a földközösségre utaló megállapítások úgy vélem alátámasztják — a királyi népek szigorú elkülönítése a „parochián” belül ún. közigazgatási szempontból elképzelhetetlen. A megyék eladományozásának során legkésőbb kerül sor a várakhoz tartozó népekre, ezeket jóval megelőzően adományoznak el udvornik és egyéb kategóriájú népeket. A comes joghatósága azonban bizonyos fokig kiterjedt ezekre a már eladományozott népekre is, amennyiben a megye területén éltek. Erre élesen világít rá IV. Béla 1237-i bélakúti alapítólevelének megfelelő része. Eszerint az egyház jobbágyainak pereiben az egyházi curialis comes joghatósága illetékes, kivéve azokat az eseteket, amelyek „a comes parochianus ítéletének végrehajtása alá tartoznak” (az ún. főbenjáró bűnök esetében). Ilyen ügyekben mondja az oklevél szövege: „ha valaki *abban a megyében, amelyben az egyház népei megmaradtak* az olyan ügyekben, amelyek a comes jogkörébe tartoznak, intézkedni akar, a comes vagy helyettese az egyház curialis comesével együtt bíraskodik.”⁹⁴

⁹⁴ 1237. IV. Béla bélakúti okleveléből. (W. VII. 30. 1.)

Omnes autem causas inter jobagiones Ecclesie emergentes Curialis Comes ipsius iudicet, et decidat; nisi forte pena sanguinis, vel suspensionis debeat exercere, quia tunc exequio sententia ad Comitum Parochianum pertinebit. Si uero aliqui de eodem Comitatu, in quo populus Ecclesie perma-

A megadományozottaknak tehát nyilvánvaló érdeke, hogy a comes, illetve a curialis comes intézkedése ne terjedjen ki az ő birtokaik népei fölé, ez összefügg azzal, hogy a nagybirtok szerkezeténél fogva állandóan és szükségszerűen törekedett gazdasági, de jogi autarkijának kiépítésére és annak megvédésére. Az „úriszék” kiépülése a XIII. század elején már világosan megmutatkozik. Az Aranybulla 5. cikkének rendelkezése a „comes curiae parochianus-nak” „saját vára népei” fölötti ítélkezésre, tehát az eddigi hatáskör olyan leszűkítést jelent, amely szerint a comes curialis kizárólag még el nem adományozott várnépek bírása lehet.⁹⁵ Ez azonban azt a feltevést is involválja, hogy előzőleg ez a jogkör szélesebb volt és más népekre terjedt ki. Az Aranybullának ez a rendelkezése nyilván éppen úgy papíron maradt, mint a többi. Erre utal az Aranybulla után 15 évvel (a második bulla után 6 évvel) keletkezett bélakúti adománylevél intézkedése. Igaz, hogy ebben a comes parochianusról és nem a curialis comesről van szó, sőt amikor a comes helyetteséről beszél, csak általánosságban mondja ki, hogy „qui eius vices gesserit”, és még itt sem beszél a curialis comesről. De nem téveszthetjük szem elől, hogy a XIII. század elején az egész királyi birtokszervezet bomlásának vagyunk tanúi, s hogy ekkor keverednek össze a legjobban a régi terminusok éppúgy, mint az ezek mögött álló valóságos hatáskörök. A curialis comes, — ha elfogadjuk az előbbi feltevést — ekkor már nem rendelkezik valamiféle elkülönített hatáskörrel a királyi birtokok gazdasági szervezete fölött, viszont a comes parochianus hatásköre kiterjedt az egész „parochia” fölé. S ugyan-

net, cum eisdem coram Comite in causis, que ad Comitibus cognitionem pertinent, agere uoluerint, Comes uel qui eius vices gesserit, una cum Comite Curiali Ecclesie iudicare teneatur. In negocijs uero Monasterii Palatinum, vel Iudicem Regalis Curie, quem Abbas maluerit, ad eius petitionem Rex assignet, et nullus alius audeat iudicare.

⁹⁵ Aranybulla (Endlicher 413. l.)

5. Comitibus parochiani predia seruiencium non discuciant, nisi causas monetarum et decimarum. Comitibus curie parochiani nullum penitus discuciant, nisi populos sui castri.

akkor szokássá kezd válni, hogy „qui eius vices gerit” az éppen a curialis comes. Mindez természetesen csak erősen hipotetikus állítás, sajnos azonban éppen adataink hiánya miatt, teljesen sohasem lesz bizonyítható. Sok kérdés helyes megközelítése azonban, véleményem szerint, csak ezen az úton lehetséges, és szemben régebbi történetírásunk bizonytalan és egymásnak állandóan ellentmondó megállapításaival némileg szilárdabb alapot jelent a királyi birtokok korai szervezetének megértéséhez.

Ha tehát abból a feltevésből indulunk ki, hogy a királyi megyeszervezet rövid virágzásának idején (a XII. században, főleg annak első felében) a comes curialisnak volt valamiféle külön hatásköre a nem a várakhoz tartozó népek fölött, nem kerülünk-e ellentmondásba a különböző királyi népek megállapítható és fennálló szervezetének kérdésében. Mert, mint már az előzőkben több ízben leszögeztük, az udvarnokok és egyéb népek szervezeteinek fennállása a korai feudalizmus egész szakasza idején kimutatható. Forrásaink nagyon sok helyén hallunk az udvarnokispánokról, centuriókról, jobbagyokról, de tárnokok stb. jobbagyairól, comeséről is. Sőt még a bölényvadászok és a „bactinia ferentes”-ek comeséről is.⁹⁶ Ennek a problémának megértéséhez szükséges, hogy elsősorban az udvarnokok szervezetére vonatkozó legkorábbi forrásadatainkat vegyük szemügyre. A királyi birtokok népei közül a legkorábbi eladományozások (egyházak részére) az udvarnokok közül történnek. Ezekről a nagyon korai eladományozásokról valamivel későbbi oklevelek számolnak be, és ugyanezekből az oklevelekből nyerünk némi tájékoztatást az udvarnokok szervezetére vonatkozóan.

⁹⁶ 1219. *Váradi reg.* 198. sz. 225. l.

Ministeriales regis, quorum officium est bactinia portare, conquesti sunt super comitem eorum... excendens, indebitam super eos fecisset exactionem, scilicet ad aestimationem centum marcarum. Quos magister Dyonisius praecepto regis discutiens, misit ad examen ferri candentis per pristaldum nomine Beke de provincia Puchia Varadinum, ubi unus pro omnibus buctiniferis, portato ferro cumbustus est.

Ez a két korai eladományozás még a XI. század végére esik. Az egyikről Sár comes 1131-i ítéletleveléből értesülünk, hogy László király 1092-ben 24 mansiót adományozott Szt. Mauricius egyházának sószállítás céljaira. Ezeket az embereket II. István király uralkodásának idején, az udvornikok egy bizonyos Opos nevezetű ispánja (auctore quodam comite udvornicorum Opus nomine) el akarta vonni az egyháztól és őket az „udvornikok szolgálatába akarta leigázni” (in ministerio udvornicorum subiugare). István király azonban elrendelte, hogy ezeket az embereket vissza kell adni az egyháznak. Amidőn István meghalt és Béla trónra lépett, a népek szembehelyezkedtek István rendelkezésével, amelyet Béla Sár comest bírónak kijelölve megújít.⁹⁷ A másik esetről egy 1184-i oklevélben hallunk, amikor „egyesek az esztergomi suburbium királyi udvarnokai közül Seraphin és Pancratius centurio, Nana comes segítségével” az urkutatí servusokat, akik a tihanyi egyháznak szolgáltak, fellázították, hogy „ők udvornikok és a király szolgálatából valamiféle „insolentia” miatt elidegenítettettek. Az egyház igazolja, hogy „ezek már Dávid Dux idején az egyház szolgálatára rendeltettek”, és ezért félig borotvált fejjel az egyháznak szolgálnak tovább.⁹⁸

⁹⁷ 1131 körül Sár comes ítéletlevele. (Jak.—Pais : 26—27. l.)

Anno dominice incarnationis XC. II° regnante diuina gracia victoriosissimo rege ladislao et episcopo almario Wesperiensi pastorem curam feliciter exercente rex memoratus deo et beato Mauricio XX^{ti} IIII^{or} mansiones dedit, qui quatuor vicibus per annum sal deferrent scilicet sex milia lapides fratribus illic deo et beato Mauricio seruiantibus. Regnante itaque rege stephano quidam diabolico instinctu uoluerunt predictas familias a seruitio supradicte ecclesie subtrahere et in ministerio uduornicorum subiugare auctore quodam comite udvornicorum Opus nomine, quod fratres graue ferentes litigiumque agentes cum eis ante memoratum regem illosque deuincentes iussu memorati regis reddite sunt predictae familie deo et beato Mauricio. Qui rex cum uiam uniuerse carnis fuisset ingressus et bela suscepisset regni imperium; ausi sunt predicti serui regis suscitare placitum qui uenientes coram rege causati sunt. Qui precepit ut causa diligentissime inquireretur iudicemque Sar comitem dedit, quorum diffinitioni interfuerunt principes Fonsol scilicet palatinus comes . . . predictas mansiones iussu regis deo et beato Mauricio reddidit . . .

⁹⁸ 1184. III. Béla oklevele. (CD. II. 219/220. l.)

A két eset közt nagyon nagy a hasonlóság: az eladományozás még a XI. század végén történt egyháznak, de ami bennünket most különösképpen érdekel, mindkét esetben az udvornikok előjárói léptek fel az egyháznak járó szolgálat ellen. Éspedig az egyik esetben „*valami Opus comes udvornicorum*”, a másik esetben az „*esztergomi suburbium udvornikainak centurioi és comesük*”. Nézzünk meg most már ebből a szempontból néhány későbbi példát: 1237-ben több Borost falubeli udvornik „jobbágyaikkal Bertolinus és Endus”-sal Lórinfia Alexander comes ellen lépnek fel egy tőlük elidegenített föld miatt. Az *udvornikok, jobbágyaik és comesük*, miután Alexander az esküt hat társával letette, visszalépnek.⁹⁹ 1266-ban Magister Poos és Benedictus királyi

quidam Vdarnicorum regis de suburbio Strigoniensi, Seraphin videlicet et Pancratius centurio, cum quibusdam suis subdiis Vdvornicis, Nana comite suffragante” az urkutat „servus”-okat, akik a tihanyi egyháznak szolgálnak fellázította, hogy „esse Vdvornicos et a debito seruitio regis nescio qua insolentia alienatos”, bebizonyosodott azonban, hogy ezek „a tempore Daud Ducis, qui eos ad seruiendum eidem Ecclesie mancipauit tam longo tractu temporis, inconcussa in ius ecclesie asseueravit cessisse” . . . „praedicti Vduornici maioris condemnationis metuentes incursum, calumniae reatum viua voce professi, . . . in tonsura capitis vduarnicos iamdictos iudicialis multauit auctoritas, qui autem eis praeerant, singulos 50 pensis. Eorum nomina, pro quibus contenderunt, haec sunt: Warov, Ceke, Cekelev, Des, Bes, Sudan, Egid, Petrus, Iwa Both.”

⁹⁹ 1237. (W. II. 73—74. l.)

Nos Gregorius Dei gracia Episcopus Jauriensis significamus omnibus presentes literas inspecturis. Quod cum nos auctoritate domini Bele Regis Illustris Hungariae in Episcopatu nostro super causis terrarum cognoscere-mus, vdvornici de villa Borost quorum nomina ITEL, Chopou, Petur, Medve, ac eorum comes Simeon de villa Syta, et iobagiones eorum Bertolinus et Endus, Alexandrum filium Laurencij coram nobis traxerunt in causam asserentes, eum terram eorum ad duo aratra sufficientem in villa Tucurch per violenciam detinere, quam idem Alexander ad se asseruit iure hereditatis pertinere. Nos autem auditis rationibus utriusque partis predicto A. probationem indiximus, ut terram eandem probaret suam esse hereditariam. Qui in termino per nos assignato testibus ydoneis et fide dignis eandem terram ad se iure hereditario pertinere probavit. Dicti vero vdvornici et Comes ac iobagiones eorundem in presencia nostra dixerunt, quod si sex homines ex testibus supradictis prestarent sacramentum, ipsi a sua accione

notariusok udvornik földet (amely szerintük elhagyott) kérnek a királytól Usal faluban. A király elrendeli, hogy „Farkas a pápai udvarnokok comese (Farcassium Comitum vduornicorum nostrorum de Papa) menjen ki az ügy elintézésére, akinek a jelentésére, hogy két mansio, amely „angariam ad pastus nostros de Papa” szolgáltató, van a földön és ezt a királyi notáriusoknak át is engedi.¹⁰⁰ 1250-ben egy még más szempontból is megvizsgálendő ügyben (ugyanis itt a „liberi vduornicorum”-ról van szó) Róland nádor „a

cessarent, eandem terram eidem. A. quiete et pacifice possidendam relinquentes. Nos vero in electione ipsorum posuimus, quos ex textibus supradictis vellent prestare sacramentum. Ipsi vero elegerunt Marcellum fratrem predicti Laurencij, Chu Comitum, Michaelis filium Chomos Abbatem Sancti Gothardi, Forkasium de villa Simon, Petrum de villa Jonad; quibus nos terminum prefiximus, in quo in Ecclesia Sancti Michaelis de Ferreo Castro prestarent sacramentum, ut etiam prestiterunt sicut per literas Capituli Sancti Michaelis de Castro Ferreo, et per pristaldum nostrum Elyam filium magistri Chepani ac per ipsos vduornicos, Comitum et jobagiones intelleximus. Nos igitur volentibus supradictis vduornicis, Comite et jobagionibus eorundem et asserentibus, sepe dictam terram ad supradictum. A. iure hereditario pertinere . . .

¹⁰⁰ 1266. IV. Béla oklevele. (CD. IV/3. 313/14. 1.)

Ad vniuersorum notitiam harum serie volumus peruenire: quod Magister Poos, et Benedictus, frater eius, notarii aulae nostrae, ad nostram accedentes presentiam, petierunt a nobis cum instantia, vt eis in quadam terra nostra Vduornicali, Usal dicta, super qua olim datores scutellarum Vduornicalium dicebantur residere, de munificentia regia dignaremur providere. Volentes igitur ipsorum petitioni animo regali annuere, in hac parte requisuimus Farcassium Comitum Vduornicorum nostrorum de Papa, qui praesens erat, et pastus nostros Vduornicales . . . illa hora, qualis et quanta esset terra Usol memorata. Qui rediendo dixit nobis praesentibus centurionibus suis, quod eadem terra subter Bakony constituta, et in terra arabili posset sufficere ad tria aratra, vt paulo plus; et quod duae mansiones super ipsam soluentes angariam ad pastus nostros de Papa annuatim; et sic iniunximus eidem (sub) testimonio Abbatis de Beel (vt) praefatis Poos et Benedicto Magistris assignaret, et nobis praeterea per litteras dicti Abbatis remandaret. Qui idem Abbas . . . sufficientem in terra arabili ad tria aratra, vel paulo plus, vt pro . . . idem Farcassius ipsis Poos et Benedicto Magistris assignasset per metas veteres antiquas praesentibus omnibus commetaneis et vicinis, nullo penitus contradictore existente, sicut in litteris dicti Abbatis vidimus contineri.

Paca Comite Udornicorum de Chollukuz” kívánja megtudni az igazságot.¹⁰¹ Ami mindez ügyekben közös: az udvornikok helyi szervezeteiről van szó (Esztergom, Pápa, Csallóköz), s nyilván az első esetben szereplő „quidam” Opus comes sem lehet valami országos méltóság, aki az egyházi szolgálkat szolgálatauk ellen fellázítja.

Ebből nyilvánvaló, hogy az udvornikok szervezete kisebb körzetekre terjedt ki, egy-egy „comes” és „jobagio” ilyen kisebb körzetek felett gyakoroltak felügyeletet. Csak kérdésként vethetjük fel, vajon ezek a körzetek eredetileg nem egy-egy curia, curtis=dvor körzetei voltak-e? Az összefogó szerv a „parochiában” eszerint lehetett volna a „curialis comes”. A királyi központi udvarban viszont a nádor bíráskodásának más irányba való terelődésével kialakulhattak a később már inkább szimbólumnak tekinthető udvari méltóságok (magister tavarnicorum, dapiferorum stb.). A „comes” helyi értelmezése pedig mindinkább eltolódott, mint jellemző példát szeretném idézni a váradi regestrum egy 1213-i adatát, amelyben egy „juhász” (opilio) mint falusi „vicecomes” szerepel.¹⁰²

Az udvornikok nyilván a királyi birtok legkevesébe szabad, régtől a „servus”-hoz hasonló „jogállású” rétegeinek tekinthetők. Ezt bizonyítják azok a már XI. század végén történt eladományozásaik, amelyekre a fentiekben utaltunk. De ezt bizonyítja az is, hogy 1150-ben II. Géza *föld nélkül* adományoz udvornikokat Pannonhalmának halászi szol-

¹⁰¹ 1250. Roland nádor ítéletlevele. (W. II. 216. 1.)

„... Nicolaus de Leeg, Obes de Pothun, Beta de fell, Michael de Pothun, Poba de alia villa Pothun, Teg et Heten de Pothun, Chat de Paka, Ereo de Ethe, Mekse de Tejed, Mora de Lucha, Puthus de Gala et Petrus de Zerva centuriones udvornicorum in Challokuz Ivalmum, Eliam et Chena filios Michaelis de Nadast accusassent... fuisse semper et esse debere uduornicos pariter cum aliis, postmodum inquisita veritate a Paka comite Uduornicorum de Challokuz et a centurionibus nominatis constitit nobis ipsos non fuisse uduornicos, sed esse de liberis eorundem pariter cum terra sua, qua utebantur ab antiquo... .

¹⁰² 1213. Váradi reg. 42. sz. 169. l.

Paulus opilio vice comes in villa Apa impetiit dominum Tengurd de villa Pisuqui ioubagionem Jacint.

gálatra.¹⁰³ Általában azonban udvornikokat földjükkel adományoznak. (Így 1202-ben, 1219-ben, sőt 1275-ben.)¹⁰⁴ Ezekből a tényekből — úgy hiszem — joggal vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az udvornik réteg már az állam-szervezet kialakulása idején — valószínűleg a szláv jobbágy-reteg mintájára — a feudális földtulajdon alapján, a királyi birtokoknak földhözköttött jobbágyi lakossága volt. Mint arra az előzőkben több ízben utaltunk, a korai feudális állam törekvése a kezdeti szakaszban a szabadok lesüllyesztése és a feudális földtulajdon alapján való kizsákmányolásuk volt. Nyilvánvaló, hogy a királyi birtokszervezet kialakulásával, a már földművelésre áttért szabadok egy része ekként az udvornikok (s egyéb az „udvarhoz” kötött népek) közé került. De a szabadoknak lesüllyesztése a királyi birtok

¹⁰³ 1150. (W. I. 60. l.)

Rex noster gloriosissimus Geiza pro remedio et redempcione anime sue, sicut multa alia, ita et hunc hominem, cui nomen est Sculwata cum filiis suis ad officium piscacionis Beati Martini ex suis vduornicis tradidit rogante et querente beate memorie David Abbate. Quod actum est anno ab incarnatione Domini MCL in presencia eorum, quorum nomina sunt hec: Martinus Agriensis et Izbeg Geuriensis Episcopi, Geruasius Capellanus Regis, Belus Banus, Heindricus Comes Curialis, Appa Comes et eo tempore apud Regem graciosissimus, et alii quam plures, quos enumerare longum est.

¹⁰⁴ 1202. *Imre adományleveléből.* (Kn. I. 164. l.)

... a parte uero meridionali locus fori infra ecclesiam beati Nicolai, tendens usque ad danubium minorem ubi pisces seruauerant et uenduntur.

1219. (Kn. I. 223. l.) II. Endre János esztergomi érseknek birtokot adományoz.

Nomina autem memoratorum vduornicorum in eadem terra comorancium, hec sunt: Cuzma, Bessu, Scessun, Scese, Andre, Andreas, Fakas, Jacobus, Hysce, Bundu, Kuke, Ruga, Regus, Warous, Farcas, Abel, Stephan, Elemdu, Zalas, Johannes, Scegne, Lessev, Fele, Farkas, Sune, Torda, Bud, Such, Povka, Ereu, Fele, Reuka, Bech, Teth, Cuzma, Ytheu.

1275. IV. *László okleveléből.* (CD. V. 2. 257—258. l.)

quoddam molendinum nostrum in Gerzom existens in quo Vduornici nostri de Simigio farinam simillae molere consueuerant ac Vduornicos nostros de villa Tyckus Wacha uidelicet Pek, Hozuga, Vyleguen et Petrum ac ipsorum successores cum terra sua et omnibus vtilitatibus ac pertinentiis eiusdem, sub eisdem metis et terminis, quibus iidem Vduornici, dignoscuntur possedisse... ad sustentationis commodum dictarum sanctimonialium” adományozza.

másik szervezetében, a vár körzetében nyilván több sikerrel járt, akkor is, ha ezek a szabadok még nem tértek át a földművelésre, hanem a szabad pásztorkodás viszonyai között éltek. Bizonyosnak tekinthető, hogy az egykori szláv várak körül is régtől kialakult egy várkatonai szervezet. Nyilván erre utal Anonymusnak az előbbieken idézett előadása is (lásd II. jegyzet). De az István idején erősödő és főképpen az uralkodását követő évtizedekben fokozódó lesüllyedési folyamatban a szabad pásztorok fegyvereseiből rekrutálódhatott a civitas-ok, castrum-ok „óri”, katonai rétege, a civis, civilis, castrensis. Hogy ennek a rétegnek megszerveződése idején elsődleges feladata a katonáskodás volt, és hogy ennek a katonai szervezetnek a nyomai egészen a XIII. század második feléig kimutathatók, kielégítően bizonyítja Molnár József már idézett kéziratos tanulmányában. Ugyanakkor rá kell mutatnunk arra, hogy ez a katonai szervezet is a feudális földtulajdon alapján állva nem szabadok szervezete már, hanem a várföldhöz kötött embereké, akik emellett a szolgálat mellett szükségszerűen végeznek minden, a várral kapcsolatos közmunkát (építés, fuvarozás stb.), de ellátják a vár tisztségét élelmiszerekkel is. Mert a várföldhöz kötés szükségessé tette a pásztoroknak lehetőség szerinti paraszttá válását azokon a területeken, ahol az állattenyésztésnek mint főfoglalkozásnak további fennmaradását a természeti viszonyok nem indokolták. A katonai szolgálat háttérbe szorulásával a várnépek egyszerű jobbágy paraszttá válása fokozatosan bekövetkezett, s az egykori különbség, amely őket a királyi birtok udvari népeitől elválasztotta, egyre inkább eltűnt. De mégis a castrensisnek olyan jellegű adományozásával, mint ahogyan ezt az udvarnikokra vonatkozóan már a XI. század végén bizonyítottuk, csak lényegesen későbbben találkozunk, ezek az eladományozások zömmel már arra az időre esnek, amikor az egész királyi birtokszervezet bomlása megkezdődött. Arról, hogy castrensist föld nélkül adományoztak volna el, egyáltalán nem hallunk, de az első eladományozások idején (a XIII. század első évtizedeiben) arról igen, hogy várföldet „castrensisek nélkül” adományoz-

nak. Így 1217-ben¹⁰⁵ castrensisek nyilván elmehettek, de hová? Ez tűnik ki 1219-ben, amikor arról esik szó, hogy vár-földeket urak elfoglalnak „expulsis castrensibus”, akik visszakövetelik a földet, mert nyilván el nem adományozott, de föld nélküli castrensisek a „vagusok” és „profugusok” sorába jutottak.¹⁰⁶ Az ilyen castrensisekről beszél IV. Bélának 1247-i oklevele, amelyben várépítésre alkalmas helyet adományoz Márk comesnek azzal, hogy „mivel a vár népei többen vannak és nehogy mint kőborok és szökevények (veluti vagi et profugi) szétszóródjanak”, bizonyos földterületet a Márknak adományozott föld mellett meghagy nekik.¹⁰⁷

¹⁰⁵ 1217. (Kn. I. 214—215. l.)

... nos in commutationem uille turdos, quam nostris fidelibus paulino comitj et Jacobo dederamus et postmodum sancte Strigoniensi ecclesie contulimus, terram uille bvrin, que ad castrum posoniense prius pertinebat, exceptis castrensibus, memorato paulino comitj et Jacobo et eorum heredibus per nostrum fidelem Lampertum, filium Omodey in perpetuum contulisse; Ita uidelicet ut sicut Strigoniensi ecclesia uillam turdos iurisdictione perpetua suscepit possidendam...

¹⁰⁶ 1219. II. *Éndre birtokmegegrősítő levele.* (Kn. I. 221. l.)

Modernorum atque posterorum noticia clarescere uolumus quod dum quidam ex iobagionibus Hunt et Blonduch, Heruynum filium Rudgueri comitis eodem mortuo coram nobis accusarent, ut amplius, quam ad uigintj aratra de terra Zuyhplip, *expulsis castrensibus memoratus R. uiolenter occupasset*; iamdictus H. nominatam terram iusto titulo donacionis fratris nostri Heymiricj (sic) Regis, felicis memorie, iam longo tempore possedisse, necnon iuste possidere; nec ultra, quam ad uigintj aratra contra memoratos homines allegabat. Nos igitur huins rej uolentes experiri ueritatem, transmissio quodam ex nostris fidelibus, comite Chac, de genere Chak, uerum esse cognouimus, quod sepedictus iuuenis H. uidelicet asserebat.

¹⁰⁷ 1247. IV. *Béla okleveléből.* (W. II. 194—195. l.)

Egy bizonyos hegyet, amely várépítésre alkalmasnak látszott, Márk comesnek adományoz.

... inter Mogd et Sudurman nec non et cognatos ipsorum populos castri Bulundue ex parte una et ipsum Mark ex altera suborta fuisset materia questionis, quia nobis liquido patuerat *memoratos castri populos esse quam plures, ne uidem ueluti uagi et profugi exheredentur omnino et dispergantur*, uolentes partibus prouidere ut uidelicet castrensibus per nostram donationem illi factam grande non infligatur dispendium — 6 eke-alja földet ad Marknak „reliquis partibus in usum et proprietatem pertinentibus castrensium predictorum”.

A XIII. század első éveitől kezdve azonban egyre sűrűbben tűnik fel a castrensiseknek, elsősorban egyházaknak való eladományozása. Már 1209-ben a galgóci várból kivett nyolc mansio castrensiset adományoz II. Endre az esztergomi érsekségnek „cum totali terra eorum”, akik „saját akarataukból” arra kötelezik magukat, hogy maguk és utódaik vincellérként fognak szolgálni az egyháznak.¹⁰⁸ Bár itt lényegileg ugyanarról van szó, mint amikor több, mint 50 évvel előbb II. Géza egy udvornikot halászi szolgálatra ad Pannonhalmának, a forma más. S ez a forma, de az időbeli eltérés is jelzi, hogy kezdetben a királyi birtokok kétféle szolgáltató népe nem teljesen egyenlő bánásmódban részesült. A XIII. század tízes éveitől egyre gyakoribb castrensiseknek a várföldekkel való eladományozása, s most már nemcsak egyháznak, de magánbirtokosoknak is. Pl. 1217-ben „Turul comesnek.”¹⁰⁹ De gyakoriak még most is az egyháznak tett ilyen adományok, pl. 1225-ben (amikor az egyik egyháznak adományozott castrensiseket „rustici”-nek nevezik)¹¹⁰ 1232-

¹⁰⁸ 1209. (CD. III/1. 72. l.)

Nouerint ergo tam praesens aetas quam secutura posteritas: quod cum felicis memoriae Rex Henricus ad petitionem venerabilis Iob, sanctae Strigoniensis Ecclesiae Archiepiscopi, praedecessoris nostri, VIII. mansiones civium de iurisdictione Castris Golgouciensis, exemptas, quorum nomina sunt haec: Vendeg, Paulus, Petrus, Ceindl, Iuweta, Luka, Butul, cum totali terra eorum Ecclesiae Beati Adalberti perpetuo contulisset: homines praetaxati de voluntate propria tempore nostro pincernariae seruitutis officio se obligaverunt; eo pincernis nostris nexu coniuncti, quod in filios filiorum ab ipsis nequeant seiungi, nec a ceteris officialibus nostris, de quoquam alio impendi possint seruitio, vel ad dictum sibi cum pincernis nostris de villa Cem perpetuo exsequantur officium.

¹⁰⁹ 1217. II. Endre okleveléből. (Kritikai jegyzék I. 105. l.)

... quod noster fidelis et dilectus Turul comes decem mansiones habitantes in territorio Poluznuk ad castrum Zala pertinentes cum terris eorundem et vineis prout eas nostra donatione possederat per nostrum beneplacitum et consensus pro summa pecunie, pro qua Wesprimiensi ecclesie tenebatur obligatus eidem ecclesie contulit...

¹¹⁰ 1225. II. Endre adománylevele. (CD. III/2. 11. l.)

Quod nos intuitu Dei, ob remedium animae nostrae, duas mansiones castrensiarum de Zulgageur, et in villa Ieneu commorantes, Ecclesiae S. Michaelis, fundate in insula Budensi, sicut ad castrum pertinebant, iure

ben, 1239-ben stb.¹¹¹ De már ebben az időben megfigyelhetünk olyan eseteket, hogy ugyanabban a faluban előbb udvarnikokat, majd castrensiseket adományoz el a király, de megfordítva is történt. Két ilyen jellegzetes példára kívánom csak ebből az aránylag korai időből a figyelmet felhívni. 1219-ben II. Endre Erdélyben „Winch” faluban udvarnok földeket, a rajtuk élő udvarnokokkal adományoz az esztergomi érseknek,¹¹² 1227-ben pedig „az erdélyi részekben négy

perpetuo contulimus possidendas. Nomina vero ipsorum Rusticorum sunt haec: Arus videlicet et Endre.

¹¹¹ 1232. IX. Gergely pápa megerősíti a pannonhalmi javakat. (RT. I. 711. 1.)

... capellam Sancti Jacobi in nemore de villa Wicha cum terra ad quatuor aratra et silva et cum duodecim mansionibus civilium de comitatu Symigiensy... et villam Vdupreh civilium de Nitria cum terra et silva ad duodecim aratra et cum viginti mansionibus et villam de Bille civilium de Zulugageur cum terra ad duodecim aratra cum molendinis et arundinetis circa fluvium Fyzeg cum duodecim mansionibus.

1239. IV. Béla okleveléből. (Kn. I. 327—328. 1.)

... per lucam comitem de Hvnth, fidelem nostrum, dictam terram Sag, ad castrum Hunth pertinentem, que potest sufficere vsui duorum aratorum et dimidj, et locum molendini super aquam Ypul, et fenetum, Terram uero Ebed antedictam, ad castrum Golgouch pertinentem, ad octo aratra sufficientem cum octo mansionibus castrensium, ibidem existencium, quos eodem seruiicio ecclesie Strigon. teneri deputauimus, quo castro tenebantur supradicto; ita tamen quod eadem ecclesia eos uendendi, seu donandi, uel alio modo in aliquam personam transferendi, non habeat facultatem fenetum eciam Septuaginta iugerum in eadem terra et piscinam cum loco piscature, quod ulgo Togna dicitur, et insulam, communem cum aliis multis, ubi sunt uirgulta et viginti septem arbores piri siluestris, ab illis castris exemptas, eidem ecclesie contulimus, iure perpetuo possidendas. Nomina uero supradictorum castrensium sunt hec: Botha, Cel, Tywan, Pincusd, Bugar, Boxud, Hete et Nicolaus.

¹¹² 1219. II. Endre adománya az esztergomi érsekségnek. (CD. III. 1. 269. 1.)

Nos igitur in tantae fidelitatis memoriam et compensationem, in passionem et afflictionum suarum quandam consolationem, eisdem Canonicis in Vltrasyluanis partibus dedimus quamdam terram, quae Winch vocatur, cum Vduarnicis nostris, et eorum haeredibus in perpetuum possidendam. Dilecto ac fideli nostro Jenke Wajuodae iniungentes, vt vos, autoritate nostra induceret in possessionem et dominium terrae praefatae; et dictorum Vduarnicorum.

mansio castrensis földjükkal, amely Oranas Wincnek nevezetik” és amely Torda megyéhez tartozott, ad ugyancsak az esztergomi érsekségnek.¹¹³ Még ennél is érdekesebb és figyelemre méltóbb a másik eset. 1222-ben II. Endre a dunai halászat és a vági halászat harmadát, amelyek a szolgagyőri castrensiseket és a Geneu falusi udvarnokokat illették, adja Pannonhalmának.¹¹⁴ 1224-ben II. Endre azután Pannonhalmának adja a szolgagyőri vártól kivett 6 mansio castrensis Guneu földjükkal és két szigettel, valamint a castrensiseket illető halászattal a Dunán.¹¹⁵ 1225-ben ugyanebben a faluban 30 mansio udvornikot adományoz Pannonhalmának. Az apát kérésére, aki „halakban szűkölködik”, a falubeli 15 mansio udvornikot, miután a falu egyharmada már eddig is az apáté volt (!), arra kényszerítik, hogy onnan távozzanak el, s így a halászat a hátramaradó 15 mansio szolgálataival marad meg az egyháznak.¹¹⁶ Itt is láthatunk bizonyos különb-

¹¹³ 1227. (Kn. I. 265. 1.)

Ad uniuersorum noticiam volumus peruenire, quod cum Strigoniensis ecclesia, quia ab ipsa, tamquam a matre ceterarum et magistra, ecclesiastica recepimus sacramenta, prerogatiua gaudere debeat speciali, concessimus ad petitionem fratrum eiusdem ecclesie, in ultrasiluanis partibus *quatuor mansiones castrensiū, in predio eorundem quod Oranas Winc appellatur, commorantes et ad comitatum Torda spectantes, scilicet Bicca et Nel, cum aliis duobus socijs eorum, ut dicte ecclesie secundum suam libertatem seruirent.*

¹¹⁴ 1222. II. Endre oklevele (Pannonhalmának tett adomány). (RT. I. 655. 1.)

...tertiam partem Danubii et piscature, que Tonya dicitur Hungarice, que ad *castrenses Zuluga-Geurienses* et udvornicos nostros de villa Guneu pertinebant, una cum tertia parte uagi, quod vulgo Eurem dicitur, que ad palatinum nostrum pertinebat, cum consensu Nicolai, tunc temporis palatini nostri.

¹¹⁵ 1224. (RT. I. 662. 1.)

Contulimus igitur prenominate ecclesie Sancti Martini terram quandam nomine *Guneu ad tria aratra exceptam de castro Zulgagauriensi cum sex mansionibus castrensiū, quorum nomina sunt hec...* et duas insulas sitas in Danubio et piscaturam in Danubio, que dictos castrenses contin-
gebat...

¹¹⁶ 1225. II. Endre adományleveléből a pannonhalmi apátságának. (W. I. 209/210. 1.)

séget: az udvornikok elűzését, mind az egyház, mind a király teljesen magától értetődőnek tartják.

Kérdés, hogy mit jelent ez a „várfölddel”, „udvornik-földdel” való eladományozás, mit érthetünk a „vagus”, „profugus”, sőt a váradi regestrumban oly sűrűn előforduló „extorris” kifejezéseken? Már az előzőkben utaltam arra, hogy a várnépek még a XIII. században is a várföldet valóban „saját földjüknek” tekintik és az Aranybulla-mozgalmat megelőző pereskedések, a harc a várföldekért ennek a jegyében folyik. Egészen világos azonban, hogy itt a feudális földtulajdonról van szó, a várföld, királyi föld, ugyanúgy, mint az udvornik és egyéb földek is. Az ezeken a földeken élő néprétegek földhözköött jobbágyok (Leibeigenek) minden látogatás ellenére.

Felmerül azonban egy probléma, amely körül már marxista irodalmunkban is vita kezdődött. Ez összefügg a királyi népek szervezetének kérdésével. Előadásunk során már több ízben beszéltünk e népek szervezetéről, a királyi birtokok (s itt mind az udvari, mind a várnépekről egyaránt szó van) százados rendszeréről, a centurionatusról. Tudjuk, hogy a százados rendszer nem magyarországi sajátosság. Sokat hallottunk a germánok „Hundertschaftjairól”, a lengyelek, de más szláv népeknél is megtalálható „szotnjá”-ról. Ugyanakkor ismerjük a mongolok katonai szervezetét, amely szintén a százados rendszeren épült fel. A szovjet iro-

... cum nos ad reedificationem illius monasterii in nullo juissemus Abbatem; triginta mansiones udvornicorum nostrorum cum tota terra sua, quovis loco magis utilitati Ecclesie congrueret, firmiter dare promisimus. Sed Abbas et Conventus se piscibus pre ceteris indigere dicentes, humiliter et subnixia prece institerunt, ut nos quandam terram udvornicorum nostrorum penes Danubium sitam, scilicet villam Gynu, que dictum monasterium in tertia parte contingebat, in omni portione cum quindecim mansionibus (et) incolis ejusdem ville conferremus, et reliquos udvornicos si qui remanerent, de eadem villa alias transferri faceremus, ut dicta terra totaliter exclusis udvornicis libere monasterio remaneret cum omnibus pertinentiis suis; scilicet quod vulgo dicitur Eurem, et Tonya, et aliis piscationibus suis et insulis, et quod edem mansiones ad piscationes tenerentur faciendas et custodiendas;

dalomban vita folyt arról, hogy a „szotnja”-ban a faluközösség nyomait lehet-e felfedezni. Nem vállalkozhatom itt e vita eldöntésére, de azzal a kérdéssel sem szándékozom behatóbban foglalkozni, hogy a magyarországi centurionatus milyen külső hatásokra és milyen kapcsolatok alapján keletkezett. Azt mindenesetre le kell szögeznünk, hogy — amennyire erre adatainkból következtetni lehet — a centurionatus *nem* a földközösségi rendszer alapján keletkezett. Hogy ennek milyen kapcsolatai lehettek mégis a földközösséggel, az egyházi birtok tárgyalásánál igyekszem megvilágítani. A centurionatus élén a centurio állt. Centuriókról hallunk mind az udvari, mind a várnépek szervezetében. A várnépek katonai szervezetének nyomait a váradi regestrum számtalan adata fenntartotta, ahol a centuriók közül kiemelt „princeps exercitus” (hodnagio)-ról és más ilyen jellegű tisztségről hallunk. A vitás pont, amire a fentiekben utaltam, hogy a várnépi szervezetnek ezek a centuriói (decuriói stb.), akiket összefoglalóan „iobagiones castri”-nak (várjobbágyoknak) neveznek, rendelkeztek-e szabad földdel vagy egyszerűen földközösségben éltek-e a várnépekkel. Bármilyen egyszerűnek látszik, főképpen a váradi regestrum alapján, a szembeszökő földközösség, a fejlődés menetének vizsgálata sokkal bonyolultabb. A centuriót korai törvényeink s egyéb legkorábbi adataink is az úri osztály tagjának, feudális földtulajdonosnak mutatják. Ezt alátámasztja Imre egy 1198-i oklevele, amikor pristaldusnak centuriót küld ki.¹¹⁷ Jól tudjuk, ugyancsak korai törvényeink alapján, hogy pristaldus csakis birtokos, tehát az uralkodó osztályhoz tartozó egyén lehetett. A váradi regestrum számtalan adatából és IV. Béla 1240-i, még későbbben tárgyalandó győri okleveléből teljesen világos, hogy a centurionátus rendszere a várnépek sorában még a XIII. században is bontatlanul fennáll, s hogy ennek a centurionatusnak feje a centurio. Az is bizonyos, hogy a centurio

¹¹⁷ 1198. Imre okleveléből a szentgotthárdi monostornak. (W. VI. 193. 1.)

Bothian birtokot „quam precepto piissimi Bele regis cum cumulis et signis certis assignavit pristaldus Jacobus videlicet centurio de ferreo Castro”.

még ebben az időben is a várjobbágyok sorában szerepel. De meg kell vizsgálnunk azt, hogy nem következett-e be valami eltolódás a várjobbágyság soraiban a XII. század folyamán. Már az előzőkben utaltam arra, hogy ebben az időben erős a differenciálódás a várnépek soraiban. Ennek a differenciálódásnak sem okaira, sem lefolyására forrásainkból adatszerűen hű képet nem tudunk nyerni. Csak valószínűnek tekinthetjük, hogy részben a katonai jelleg háttérbe szorultával, részben a terhek növekedésével a castrensisek egy része egyszerű „rusticus”-szá, paraszttá vált, amire adataink is utalnak. Ezeknek a megye (parochia) szervezetében a többi királyi néppel való összeolvadása következett be, ugyanakkor eladományozások útján számuk erősen megcsappant. A castrensisek egy másik rétege, talán a sokszor emlegetett vinidatorok, még később tárgyalandó aránylag súlyos terheik ellenére, mint jobbmodú réteg emelkedik ki. A katonai jelleg visszaszorultával a várjobbágyok egyre inkább gazdasági szerepet töltenek be, s ugyanakkor számuk a várnépek sorából kiemelkedettekkel lényegesen megnövekszik. A XIII. század elején a váradi regestrum tanúsága szerint, sokszor várnép és várjobbágy szinte egyenlő erejű és rangú embereknek tekinthetők. De éppen a váradi regestrumban tűnnek elénk a „szent király jobbágyságai”-nak követelései, egy olyan rétegé, amely élesen igyekszik magát elhatárolni a várjobbágyság zömétől. Ezeket a „szent király jobbágyságait” már 1165-ban a várjobbágyság „előkelőinek” nevezik (l. 86. jegyzet). Hogy már ekkor, sőt ezt megelőzően van valami különbség a várjobbágyság sorában, arra utal „Acha, Vesprimiensis Ioubagio non Ignobilis” végrendelete a XII. század első feléből.¹¹⁸ De egészen határozottan külön-

¹¹⁸ 1114—1131. *Acha végrendelete* (W. I. 48. 1.)

Rege gloriosissimo Stephano secundo Vngariam gubernante Ambrosio quoque Episcopo Geuriensi existente. *Ego Acha Vesprimiensis Ioubagio non ignobilis*” lelki üdvéért „cenobio Beati Martini eiusdem Abbate presente Dede” . . . tradidi ergo quatuor hominum capita simul cum vinea et molen-dino ; scilicet Burd ad eandem vineam excolendam et Sciphed ad molen-dinum cum sua uxore Scinissa, Imulund ad opus mansionarii et cortinam optimam.

bözteti meg a „nobilis” és „exemtus” várjobbágyokat Locsmánd megyét eladományozó oklevelében (1263-ban) IV. Béla, amikor az előbbieket földjét, mint nem eladományozható, tehát *saját* feudális földtulajdonukat tünteti fel (l. 44. jegyzet). Nyilván a magukat „nemes”-nek, tehát feudális földtulajdonosnak tekinthető várjobbágyok törekvését honorálja az Aranybulla 19. cikke, amikor kimondja, hogy ezek a szent királyoktól nyert jogaikban megtartandók s ezekre utal Kézai is sokat emlegetett megjegyzésében. Nyilván a XIII. század közepén ez a „nobilis” várjobbágyosság nem sokban különbözött a megye területén élő egykori milestől vagy servienstől, a kisebb birtokú feudális uraktól, akiktől még éppen a várak körüli katonai szervezetben betöltött szerepe miatt László III. törvénye 15. caputja olyan élesen megkülönböztette (l. I. fejezet megf. jegyzet). A várjobbágyoknak ez a kiemelkedő rétege szembefordul a castrensisekkel, földjüket elsajátítja és őket magukat saját jobbágyaivá kívánja tenni. Erre utal pl. IV. Béla 1255-i oklevele a somogyi várjobbágyok és várnépek közti perben.¹¹⁹ De ekkor már a királyi birtok egész jellege alapvetően megváltozott, a királyi feudális földtulajdona az ország földterületének egyre jelentéktelenebb részére zsugorodott össze.

Kérdés, hogy miképpen áll ez a probléma az udvornikok szervezetével kapcsolatban. Már az előbbieken többször utaltunk arra, hogy a centurionátus szervezete nem szorított a várnépekre, hanem ilyenekről hallunk az udvornikok és egyéb udvari népek vonatkozásaiban is. Hallottunk az udvornikok jobbágyairól és comeseiről is. Az udvornik-centuriók szerepe azonban forrásainkban sokkal elmosódottabban tűnik elénk, mint a várnépeké. Ezt indokolja maguknak az udvornikoknak sokkal korábban bekövetkező szétadományozása, de az egész szervezetnek — éppen a katonai

¹¹⁹ 1255. IV. Béla oklevele (W. XI. 413. l.)

Somogyi várjobbágyok és várnépek pere földért.

A határjárást elrendeli, „ne processu temporum prefati iobagiones Castri de terra castrensium valeant occupare, vel castrenses contra eosdem occasionem seu materiam habeant querelandi”.

jelleg hiánya miatt — kevésbé szigorú volta is. Vajon az udvornikok centuriói a szervezet kezdeti időszakában ugyanúgy feudális földtulajdonnal rendelkező urak voltak-e, mint ahogyan ezt a várnépcenturiókra a kezdeti szakaszban bizonyítani igyekeztünk? László III. törvényének 15. caputja általában beszél „centurio”-ról s egyáltalában nem szükségeszerű, hogy ezt kizárólag a várnépi centuriókra korlátozzuk. Ugyanakkor semmiféle nyomot sem találunk az udvornik-centuriók különleges helyzetére, viszont amikor ezek szervezetenként lépnek, inkább a XIII. századi várbírákhoz hasonlóak, mégpedig nem a „szent király jobbágyságaihoz”. Úgy tűnik, hogy földjeik eladományozhatók, s ők maguk nem tartoznak az úri osztály soraiba. Ugyanakkor a XII. század vége óta feltűnik egy réteg, amelyet „liberi udvornicorum”-nak neveznek. Tagányi Erdélyivel folytatott vitája során ezeket azonosítja az udvornikok jobbágyságaival.¹²⁰ Ezt azonban nem tudja bizonyítani és eléggé meggyőzők Erdélyi adatai, amelyeket ezzel szemben felhoz. Kik tehát ezek a „liberi udvornicorum”? III. Béla két 1186-ból való oklevele és egy utalás IV. Béla egy 1240-i oklevelében egy harmadik, ugyanezen időből származó oklevélre, arról számolnak be, hogy mivel a királyi „servus”-ok sorában egyesek szabadságot akarnak maguknak tulajdonítani, ki akarja emelni azokat az udvornikok sorából, akiket „liberi udvornicorum”-nak neveznek. Az egyik oklevél szerint Luchmanban 13 ilyen mansio van, de névszerint csak egyet említ, mégpedig „Thomas Comes filius Symun”-t, akik mint „liber udvornicorum — ezeknek a szabadságuk szerint” szolgálnak (servientes) a királynak.¹²¹ A másik ok-

¹²⁰ liberi udvornicorum Tagányi szerint az udvornokok jobbágyságai Tört. Szemle 1916. 561. l.

¹²¹ 1186. III. Béla oklevele. (W. VI. 164. l.)

... nolens in obsequijs Regijs aliquam interuenire confusionem, seruorum meorum numerum pariter et officia distinxi. Et quia aliqui inter eos libertatis sibi nomen usurpare consueuerunt eos, qui liberi sunt et liberi vduornicorum uocari consueuerunt, placuit nobis sub numero designari. Sunt autem in Luchman tredecim mansiones, quorum unus est

levél tartalma szóról szóra egyezik az előbbivel, csak itt „in villa Hurusun” jelöl meg 12 mansiót (névszerint kettőt), akik az előbbi módon szolgálnak a királynak.¹²² A harmadik oklevél utalása két vasvármegyei faluban (Zeuleus és Wepy) utal az udvornikok szabadjaira.¹²³ Kik tehát ezek a „liberi udvornicorum”? Előbb említettük, hogy Erdélyi joggal veri vissza Tagányi azonosítását az udvarnok-jobbágyokkal, éppen Roland nádor általunk is már idézett 1250-i oklevelére hivatkozva, amelyben udvarnok-jobbágyok állapítják meg egy helyen az ott élő „liberi udvornicorum” jogait (l. 101 jegyzet.).

A XIII. században tehát az udvornikok jobbágyai és a „liberi udvornicorum” nem azonos jelentésűek, de nem kapunk ekként feleletet a „liberi udvornicorum” eredetének kérdésére. Úgy hiszem, ismét a feudális földtulajdon kérdésére kell visszatérnünk. Láttuk, hogy a „centurio” a XI., de még a XII. században is általában feudális földtulajdonnal rendelkező „úr”. A várnépek centuriói közül ezt még a XIII. században is megőrizték a „szent király jobbágyai”, habár már nagyon gyakran nem nevezik őket centurióknak. De a várjobbágyok jelentős része *ekkor már* a várnépekkel együttélő, tőlük alig különböző réteg. Az udvornikok szerepe a királyi birtokok népei közt — mint ezt gyakran hangsúlyoztuk — eltér a castrensisektől, bár éppen a földtulajdonhoz való

Thomas Comes filius Symun, liberorum vduornicorum, seruientes Regi in libertate liberorum vduornicorum.

¹²² 1186. III. Béla oklevele. (H. O. VI. 4.)

... nolens in obsequijs Regis aliqua interuenire... seruorum meorum numerum pariter et officia dis... et quia aly qui inter eos, libertatis sibi nomen vsurpare consueuerunt eos qui liberi sunt et in eadem qualitate et liberi wduornicorum uocari consueu... placuit nobis sub numero designare, sunt autem in villa Hurusun duodecim mansiones quorum nomina sunt hec Pousa, Zeuereu, liberi wduornici seruientes Regi in libertate wduornicorum.

¹²³ 1186. III. Béla megállapítja a vasvármegyei Zeuleus és Wepy falusi szabad udvarnokok számát. Említi IV. Béla 1240. V. 12. Kritikai jegyzék I. 47. l.

viszonyukban nem különböznek. De a katonai szolgálat hiánya, a jobbágyi helyzet erősebb kiemelése, korai szétadományozásuk, az a tény, hogy udvornikot föld nélkül is el lehetett adományozni, főképp a királyi birtokszervezet virágzásának idején a XII. század közepéig, mégis elválasztja az udvornikot a castrensistől. Elképzelhető azonban, hogy a szervezet létrejöttének idején, a XI. század folyamán, az udvarnok centurionatusok vezetői, centuriói hasonló, földtulajdonnal rendelkező, a centurionatus fölött álló emberek, mint a várnép-centurionátusoké. Ezek tehát nem tartoznak az udvornikok közösségébe, saját földtulajdonukat elkülönítik az udvornikok földközösségétől. Idők folyamán, éppen a szervezet korai átalakulásának következtében, már nem ők a centurionatusok vezetői, hanem az udvornikok közül kiemelt, a királyi érdekeket jobban szolgáló emberek, ők azonban meg akarják magukat menteni, tiltakoznak az udvornik-közösségbe való süllyesztésük ellen. Ilyen tiltakozásra példa II. Géza 1151-i oklevelében tárgyalt eset. Az oklevél arról a sokat tárgyalt és jól ismert történetről szól, amikor II. Géza Pannonhalmától 40 márká kölcsönt kért, amelyet az apát állítólag csak úgy tudott nyújtani, ha egy birtokát eladta. Ennek a birtoknak kárpótlásául a király „*terram cuiusdam udvornici cum duabus solummodo mansionibus*” adományozta az egyháznak. Néhány nap múlva — mondja az oklevél — az udvornikok összegyülekezve a Szent Király napján lármát csapva a földet vissza akarják venni.” Az akció azonban sikertelen maradt, a király a földet az egyháznak ítéli.¹²⁴ Valószínűnek lehet

¹²⁴ 1151. (RT. I. 600. l.)

II. Géza király a pannonhalmi (Szt. Márton) egyháztól ausztriai hadjárata céljaira 40 márkát kölcsön kér. Az apát kijelenti, hogy nincs pénze „*Heynricus comes curialis dispensatorem Abbatis nomine Ogguz accessiri fecit, et illum comminando, iussui Regis satisfaceret misit. Qui recedens ivit Posonium et illic uno predio ecclesie vendito precium videlicet viginti marcas regi obtulit. Post paulum vero abbas, quia rex predictas marcas ab Ecclesia mutuo acceperat, diligenter requisivit et vice illius dati terram cuiusdam udvornici cum duabus solummodo mansionibus, que ovili ecclesie vicina habebatur, impetravit, et ex precepto regis comes Heynricus huius*

tekinteni, hogy az ebben az ügyben szereplő „udvornik” magát és földjét szabadnak tekintve, lázítja fel a többieket az eladományozás ellen. III. Béla fentebb idézett intézkedése éppen arról beszél, hogy egyesek a királyi szolgák közül maguknak a szabadság jogát akarják „usurpálni”, s ezért kell a valódi szabad udvornikokat a többiektől elhatárolni. Bizonyára ekkor sokkal többen követelik ezt a jogot, mint akik már kezdettől földtulajdonnal rendelkeztek, s itt nagyon érdekes, hogy csak néhány embert jelöl meg az aránylag nagyszámú „szabad” közül névvel is III. Béla oklevele. Hogy még a XIII. században is helyzetük bizonytalan volt, igazolja Roland nádor többször idézett oklevele és Dénes nádor 1245-i ítéletlevele.¹²⁵ Nyilvánvaló, hogy ez a teória a liberi udvornicorum eredetére vonatkozólag erősen hipotetikus, de a rendelkezésünkre álló adatokból nagyon nehéz más következtetést levonni.

A XIII. század folyamán azután a királyi birtokok népeinek teljes összekeveredését látjuk. Ennek nagyon éles példája éppen a szolgáltatások jellegének összekeveredése. A topuszkói apátság kiváltságlevele „Gorra megye eladományozása” ennek a szolgáltatásbeli összekeveredésnek világos tükörképe. A „comitatus” eladományozásánál azt halljuk, hogy minden birtokot (malmot, halászhelyet stb.) „*sive servis iobagionibus, sive castrensibus*”-szal együtt kap meg az egyház. Királyi „servus”-on, mint előző fejtegetéseinkből nyilvánvaló, általában az udvari szervezet különböző népeit értik. A szolgáltatások felsorolásánál, kivéve az 5 kiemelt „iobagio”-t semmi különbséget sem látunk servusok vagy castrensisek közt. A katonai szolgálatnak semmi nyoma

rei prestaldum nomine Caba constituit atque dedit. Post aliquos autem dies udvornici facto in unum conventum de predicta terra in festo Sancti Regis clamorem facientes eam ab ecclesia distrahere laborabant . . . ez nem sikerül és a föld az egyházáé lesz.

¹²⁵ 1245. Dénes nádor ítéletleveléből. (W. II. 185. 1.)

. . . quod Abbas Ecclesie de Beel per prestaldum nostrum Marcum de Salomon *liberos udvornicorum de Papa de villa Ozursuka* citavit ad nostram presenciam, scilicet Athya et Damianum . . . 25 iugerum föld miatt.

sines, ezzel szemben igen súlyos pénz-, termék- de munkajáradék is terheli az apátságnak eladományozott birtokok szolgáltató népeit, olyanok, amelyekkel eddig a szlavoniai „dux”-nak, illetve a comesnek tartoztak. Nagyon érdekes, hogy külön emeli ki a comes curialisnak járó termékszolgáltatást. (Bár a következő mondatban az egyház curialis comeséről van szó ebben a részben, amely még a szolgálat felsorolását tartalmazza, nyilvánvalóan a megyei curialis comesről van szó. Ez annál inkább nyilvánvaló, mert a zárórészben az egyházra bizza a szolgáltatások megváltoztatását, hangsúlyozva, hogy ez lényegesen ne különbözzék a régebbi szolgálatoktól.) (l. 47. jegyzet és¹²⁶.) A különböző szervezetekhez tartozó királyi népek összekeveredését a szolgáltatások vonalán szépen példázza a királyi „vinitor”-ok, illetve „vinidator”-ok XIII. századi szereplése. Ezt a réteget sűrűn adományozzák el a királyok a XIII. század elejétől fogva, de nagyon nehezen tudnók megállapítani, hogy ezek valójában melyik szervezethez tartoztak. A híres győri 1240-i kiváltságlevélben ugyan IV. Béla arról beszél, hogy a castrensisek szolgálataiban elődei alatt bizonytalanság következett be és ezért szabályozza a Sagh, Nyul, Cirián és Ech falvakban élő „vinitor”-ok helyzetét akként, hogy eddigi súlyos szolgálatukat (teljes termésük felét kellett kétharmad részben a királynak, egyharmad részben a comesnek beszolgáltatni) enyhíti. De ennek az enyhítésnek során azt halljuk, hogy

¹²⁶ *A topuszkói apátság kiváltságlevele.* (Smičiklas III. 105. 1.)

... annuatim persolvat ecclesie quod olim duci vel comiti persolvebant, scilicet quatuor boves et triginta gallinas, quatuor anseres, trecentos panes, triginta ydrias de vino, quadraginta cubulos avene. Et de servicio comitis curialis cubulum similaginis, cubulum millii, cubulum mellis, bovem unum, quindecim gallinas, ovem unam, quindecim ydrias vini, triginta cubulos avene et anserem unum. In Bachus sunt homines qui debent ibidem reparare domos et dolia molendinum, et furnum pro necessitatibus fratrum tenere, et quocumque comes curialis preceperit pro necessitatibus ecclesie ire. In abbatis tum et fratrum arbitrio relinquuntur, prout utilitati ecclesie sue viderit expedire, reddituum vel servitorum sibi debitorum consuetudines commutare seu conveniencias ordinare; dummodo id diligenter attendant, quod antiquorum reddituum vel servitorum equi pollencie in ipsius commutationis seu ordinacionis tenore integra conservetur...

ezentúl minden mansio ad a győri comesnek 20 bolgárköből bort és ugyanakkor a „*comiti buchariorum*” egy pondust. (Itt most nem térek ki arra, hogy mennyiben van itt a polgárválásról szó, mert ennek a tárgyalása nem tartozik a jelen tanulmány keretei közé.)¹²⁷ Mindenesetre elgondolkoztató a „*comes buchariorum*”, feltűnése a határozottan *castrensis*nek nevezett réteg felettes hatásága közt. Általában és a többi vinitorra vagy vinidatorra vonatkozó adatnál még kevésbé tudjuk megállapítani ezeknek hovatartozását. Amikor 1208-ban II. Endre Samas falu földjét, „amely közös az udvornikokéval”, eladományozza, ezzel 8 mansio vinitort adományoz az esztergomi érseknek. Ugyanakkor egy sor más faluban adományoz nagyszámú „vinitort”.¹²⁸ Már

¹²⁷ Az 1240-es győri kiváltságlevélből. (Endlicher 448/49. 1.)

... quod post adeptum deo propicio regni regimen uidentes in obsequiis castrensiū interuenire confusionemque quorundam antecessorum nostrorum temporibus non solum confusa et inordinata, sed pene penitus in preiudiciū corone regie fuerant annullata, placuit ipsorum debita, subiuncta pensione designare, cum itaque condiciones et debita castri Geuriensis, sicut et ceterorum ordinaremus, inuenimus uiuitores nostros in uilla Sagh, Nyul, et in uilla Cyrian, in uilla Ech, qui iuxta consuetudinem eorum inprimis per singulas mansiones de una uinea, quam ipsi iidem colebant, de media parte uini duas partes nobis, terciam uero comiti Jauriensi media parte iis remanente pro cultura sua, soluere consueuerunt, eorum condicionem et debita misericorditer duximus ordinanda :

1. Quod iidem populi de qualibet mansione dent comiti Jauriensi uiginti cubulos bulgaricos de uino, et in festo S. Michaelis soluant comiti buchariorum unum pondus similiter de una quaque mansione, nec aliquid ei plus teneantur soluere et omnino ad castrum . . . in nullo nobis teneantur.

2. Item statuimus, quod iidem populi nec descensum comitis, nec liberos denarios, nec bouem, nec fistpenz, non debitum, centurionis soluant, non centurionem habeant, sicut ceteri castrenses habere consueuerunt et habeant inter se uillicum electum communi uoluntate.

¹²⁸ 1208. II. Endre adománylevele az esztergomi érsek részére. (CD. III/1. 66—67. 1.)

Quod nos ex gratia et bona uoluntate nostra, Reuerendo in Christo Patri nostro Ioanni, Dei gratia, Archi-Episcopo Strigoniensi, terram cuiusdam uillae, nomine Samas, quae est communis cum terra Vduarnicorum Regis, cum octo mansionibus hominum, quorum nomina sunt: Cecu et frater huius, Hencu, Laurentius, Stephanus, Beya, Dens, contulimus, perpetuo possidendam. Insuper et in uilla Kopul octo mansiones vinitorum, cum terra eorundem : quorum nomina haec sunt : Sicus, Tomud, Muta,

említettük azt az eladományozást (1237-ben), amikor Somogy megyében vinidatorokat kap az esztergomi érsekség, akik „ugyanúgy, mint eddig a királynak, most az érseknek adnak mansionként évi 50 kőből bort” (l. 44. jegyzet). Hogy ezek a népek milyen szervezethez tartoznak, ebből egyáltalán nem derül ki. Még sokkal kevésbé az ugyancsak 1237-i bélakúti alapítólevélből, amelyben IV. Béla nyolc mansio „*servorum vinitorum*” adományoz, akiknek nagyon érdekes szolgálata, hogy saját szőlőjükön kívül 5 más szőlőt is megművelnek és ezeknek teljes hozamát (ui. annyit, „amennyit lábaikkal jól ki tudnak préselni”) adják az apátnak, nekik csak a sajtóban visszamaradó maradék jár.¹²⁹ Szintén említettük már azt az 1249-i esetet, amikor egy csere során IV. Béla az esztergommegyei Urs falut engedi át az érsekségnek „17 emberrel”, ezek közül 6 „50 ydria bort szolgáltat”, 7 udvornik, 4 a királyi „*clidium*” számára takarmányt szolgáltat” (l. 45. jegyzet). S 1270-ben, amikor Epel falut (in Comitatu Strigoniensi) kapja meg az esztergomi egyház, az „ehhez a földhöz hozzáírt vinitorokkal, vagyis conditionariusokkal” (cum vinitoribus seu conditionariis nostris eidem terre ad-

Mocusca, Sapsa, Kus, Oxaceus, Chemén. Item in villa Egrus tredecim mansiones vinitorum, cum terra eorundem, quorum nomina haec sunt : Mochu, Peta, Cipeu, Hiuotal, Hajanduk, Kodu, Lat, Cecur, Marcel, Stephan, Fitta, Sega, Muca. Item in villa Lulha, vndecim mansiones vinitorum, cum terra eorundem, quorum nomina haec sunt : Dionisius, Seliam, Ioannes, Marcel, Homug, Vilma, Sereda, Coson, Pousa, Hunuta, Matey ; eidem etiam Archi-Episcopo contulimus possidendas. In possessionem vero praenunciarum mansionum et terrarum, praenunciatum Archi-Episcopum per Praestaldum nostrum Andream Ruphum fecimus introduci.

¹²⁹ 1237. IV. Béla alapítólevele a bélakúti apátság számára. (W. VII. 28/29. l.)

Dedimus eciam eidem in Petend octo mansiones seruorum vinitorum cum terris suis, et quinque vineas super terra Nycolay filii Teodori, quas iidem vinitores tenentur colere, et vindemiare annuatim ad integrum in propriis sumptibus, et vinum earundem vinearum portare ad claustrum tali modo, quod vinum purum, quod pedibus bene exprimi potest, recipiat Ecclesia, et quod in torculari torquebitur, habeant iidem vinitores.

scriptis),¹³⁰ amiből már végleg nem derül ki, hogy ezek milyen kategóriába tartoztak. De ekkor a XIII. század közepétől kezdve már teljesen összekeverednek a különböző szervezethez tartozó királyi népek, akiknek együttes adományozása általános lett.¹³¹ Amikor 1277-ben arról hallunk,

¹³⁰ 1270. V. *István okleveléből.* (CD. V/1. 33. 1.)

... quendam villam nostram, seu terram, nomine Epel in Comitatu Strigoniensi existentem, cum vinitoribus seu conditionariis nostris, eidem terrae adscriptis, qui progenitoribus nostris et nobis annuatim ad dandam certam vim et quantitatem ex onere seruitutis, eis ab antiquo impositae, fuerunt deputati, et cum omnibus vineis, iuribus pertinentiis et vtilitatibus ipsius ville, seu terre fidelibus nostris capitulo Strigoniensis Ecclesie ...

¹³¹ 1249. IV. *Béla okleveléből.* (Kn. I. 379. 1.)

Cuius nos uoto consencientes, eidem comiti archyno et per eum filio suo, per eandem dominam Reginam baptizato, quendam terram, Nyvr vocatam, prope Strigonium existentem, in qua quatuor mensiones vduornicorum nostrorum et quatuor thauarnici nostri residebant, ac terram Buchario- rum Reginalium, in eadem terra existencium simul cum terris Zocho, Ivachini, ac aliorum hominum, sine herede decedencium, de beneplacito et voluntate eiusdem domine Marie, Regine Hvgarie, cum omnibus vtilitatibus suis, vineis videlicet, pratis et fenilibus, ac circumstancijs vniuersis, ex certa sciencia dedimus, contulimus et tradidimus iure perpetuo, pacifice et quiete possidendam, et in corporalem possessionem dicte terre, Nyvr vocate, ipsum comitem archinum per Oliuerium magistrum, hominem nostrum, sub testimonio capituli Strigon., fecimus introduci, nullo contradicatore existente.

1277. *Erzsébet királyné megerősíti férje adományát a Nyulak szigetbeli apácák részére.* (CD. V. 2. 408—409. 1.)

... quod cum Dominus Ladislaus, illustris Rex Hungariae, consors noster carissimus, quosdam conditionarios suos ad Clicium pertinentes, existentes in calidis aquis, Heten videlicet, Thomam, Petrum, dein Cocorou, solutores dimidii fertonis, ad ipsum Clicium item Thydur, et Iohannem filium, vini datores cum omnibus haeredibus suis, terris, possessionibus, et aliis ad eosdem pertinentibus, deuotis Dominabus sororibus Ecclesiae Beatae Virginis contulisset; Nos donationem huiusmodi per Dominum nostrum Regem factam attendentes, volentesque consulere saluti animae nostrae, eosdem solutores dimidii fertonis, et vini datores, quantum in nobis est, ad nostramque pertinent collationem, dedimus, donauimus et contulimus eisdem Sororibus perpetuo possidendos et habendos, in eisdem conditionibus seruituros, in quibus Domino nostro regi et nobis tenebantur famulari.

1284. *Erzsébet királyné adománylevele.* (CD. V/3. 216. 1.)

In aliqualem recompensationem omnium prescriptorum, quamdam terram nostram reginalem Wosyan vocatam, super qua populi curriferorum

hogy egy bizonyos földön élő két castrensis áttesznek az udvornikok soraiba (duo castrenses in numerum udvornicorum translati), ez ekkor már nem tartozik a különleges kivételek közé.¹³²

Összegezve: A megyeservezet, a megyék mint parochiák (amely szóval azonban azonos értelműnek tűnik a comitatus is) végleges kialakulása, tehát Kálmán kora óta, azt az ellentmondást tükrözi, amely a királyi birtok akkori túlsúlya és a feudális földtulajdon monopóliumának teljessé válásával, a kialakult feudalizmus közt fennállt. A megyék területén összekeverve élt nagybirtok, kisebb úri birtok és a királyi birtokok különböző kategóriákba tartozó népe. A földközösség erős továbbélése a keveredést még sokkal kézzelfoghatóbbá teszi. Maga az úri osztály erős rétegződése a megyén belül is megmutatkozik; amíg a nagybirtokosság szükségyszerű autarkiára való törekvése gazdasági, de jogi, közigazgatási vonalon is a királyi megyerendszert bomlasztja, a kisebb birtokosság a király palástjába fogózva igyekszik jogait megvédeni. Ez a küzdelem vezet végül a nemesi megye kialakulásához, amelynek tárgyalása azonban már nem feladat, nem tartozik a feudalizmus kialakulásá-

nostrorum, et Buchariorum resident; sub antiquis metis, cum omnibus utilitatibus eiusdem, habita deliberatione Baronum nostrorum, dedimus, donauimus et contulimus eidem magistro Gregorio;...

¹³² 1277. IV. László adománylevele László esztergomi prépost részére (Kn. II. 74/75. l.)

... presertim cum idem Zolath et filij koyan vduornici nostri olim eiusdem terre inhabitatores, coram preposito et Conuentu ordinis Premonstratensis de Saag personaliter constituti, renunciantes iuri suo, si quid eis in terra predicta competeat, reliquerint, sepedicto magistro Ladislao possidendam pacifice et quiete; sicut hoc littere eiusdem prepositi et Conuentus, nobis super hoc specialiter directe, manifestius declarabant. Contulimus insuper eidem magistro Ladislao preposito terram Damasa et Malasy, ad duo aratra sufficientem, super qua duo Castrenses, in numerum vduornicorum translati, residebant, similiter cum omnibus pertinentijs et utilitatibus suis perpetuo possidendam, et eandem terram, Damasa scilicet et Malasy, eidem magistro Ladislao preposito per comitem Ders, filium Hunth, hominem nostrum, sub testimonio predicti Conuentus fecimus assignari, nullo penitus contradictore existente...

nak témakörébe. A királyi birtokszervezet maga is hű tükörképe ennek az ellentmondásosságnak. Kétféle — vári és udvari szervezete — ennek a jegyében állva, kezdettől fogva a bomlás csíráit hordja magában. A kétféle szervezet szigorú elhatárolása — véleményem szerint — teljesen sohasem sikerült. A várszervezet katonai jellegénél fogva kezdetben (és ez a későbbiekre is rányomja bélyegét) jobban őrzi meg különállását, de magán a megyén belül már a XII. század végén megkezdődik bizonyos fokú keveredés a másik szervezettel. Ez a comes és curialis comes szerepének fejlődésében is megmutatkozik. A királyi birtokok szervezetének ez a fejlődése a bomlási processusban szükségszerű következménye az egész szervezet kezdetétől fogva létező belső ellentmondásosságának, és szorosan összefügg a feudális földtulajdon monopóliumának az előbbieken kifejtett kérdésével. Amikor Pauler a múlt század 80-as éveiben Pestyvel folytatott vitájában a megyeszervezet kérdésében a comes parochianus XIII. századi, az egész megye, így a nemesi birtokokra kiterjedő fennhatóságáról vitatkozik és hivatkozik IV. Béla egy 1268-as oklevelére, amely szerint a bárók és a „comites parochiales” jelentése szerint a várak és a condicionalis népek földjei jogellenesen kerültek ki a comes parochianus joghatósága alól, minden helyes alapgondolata ellenére nem juthat végleges megoldáshoz, mert a fejlődés menetének, a feudális földtulajdon monopóliuma és a királyi birtok összefüggésének kérdését nem tisztázza.¹³³

¹³³ 1268. IV. Béla okleveléből. (H. O. III. 14.) id. Pauler: Megye? Várispánság? (Századok 1882. 212. 1.)

Ex relatione Baronum et parochialium comitum nostrorum fuisset recitatum, quod terre condicionalium nostrorum et castrorum per quorundam indebitam occupationem essent alienate a jurisdictione eorum#..

IV. AZ EGYHÁZI BIRTOK

Az előző fejezetekben több ízben kitértünk az egyházi birtokkal kapcsolatos problémákra, minthogy a feudalizmus kialakulásának alapkérdései nem fejthetők ki az egyház említése nélkül. A feudalizmus kibontakozásában az egyház ideológiája alapvető jelentőségű, de az egyház szerepe nem szorítkozik ideológiai síkra. A feudális földtulajdon monopóliumának kiépítésében az egyházi nagybirtok vezető helyen áll és az ezeken a birtokokon kialakuló termelő- és tulajdonviszonyok feudális jellege már a XI. században — tehát a feudális földtulajdon monopóliumának teljes kifejlődése előtt — is megállapítható. Mindazonáltal vagy éppen ennek következtében az egyházi nagybirtokkal kapcsolatos egyes problémák távolról sem olyan nehezen megoldhatók, mint akár a királyi, akár a világi nagybirtokkal összefüggőek. Ennek egyik oka, hogy legkorábbi írott emlékeink az egyházi birtokra vonatkoznak, mert az egyházak már az államalapítást közvetlenül követő időkben sem elégedtek meg szóbeli adományokkal, s szemben a világi urakkal, ragaszkodtak a királyi adományok pontosan körülhatárolt írásbeli rögzítéséhez. Így szerencsénkre már a XI. század elejéről is maradt ránk olyan feltétlenül hiteles oklevél, amelyből az egyházi birtokok legrégibb helyzetéről képet kapunk (veszprémvölgyi görög oklevél). A XI. század közepétől kezdve pedig folyamatosan követ-

hetjük okleveleink vizsgálata útján az egyházi nagybirtok fejlődését, sőt egyes esetekben azonos birtokoknak különböző korokban kialakult helyzetét (pl. Tihany, Pannonhalma). Nem feladatunk, hogy a birtokviszonyok fejlődését a feudalizmus egész korai szakaszában megvizsgáljuk, nem szándékozunk itt az egyházi birtok fejlődésének teljes képét e korszakban megrajzolni. Elsősorban csak azokra a kérdésekre térünk ki, amelyek a feudalizmus kibontakozásával, illetve a feudális földtulajdon monopóliumának kiépülésével összefüggésben a legfontosabbaknak látszanak.

Ezek közül a kérdések közül a legfontosabb, hogy *milyen* szerepet tölt be az egyházi birtok a szabadok lesüllyesztésének területén?

Már az előzőkben rámutattunk az 1075-i garamszent-benedeki alapítólevél és a László III. törvénye összefüggésére. A „kóborok” összefogásában és földreültetésében nyilván az egyház is tevékenyen közreműködött. De, mint azt éppen az előzőkben igyekeztünk bizonyítani, a szabadok lesüllyesztésének ez csak jelentéktelenebb útja volt. A királyi birtok, a várszervezet, de az udvari szervezet is a szabadok lesüllyesztésében nem ezen az úton járt, hanem a szabadok földközösségeinek a királyi birtokba való beolvasztását, a szabadok földjeinek a feudális földtulajdon által való felszívását igyekezett elérni. Kérdés, hogy ezen az úton az egyházi birtok milyen lépéseket tett meg. Nagyon érdekes ebből a szempontból a veszprémvölgyi görög oklevél szövegében az a rész, amely szerint „azokat, akik *nem akarnak a monostor fönnhatósága alatt lakni — üzzék ki arról a helyről kedvük és akaratak ellenére.*”¹ Ez azt jelenti, hogy az egyház a szabadokat, akik nem akarják elfogadni a „fönnhatóságát”, akik tehát nem akarnak jobbágysorba süllyedni, elűzi földjükről „kedvük és akaratak ellenére”, földjüket viszont az egyház birtokába olvasztják. A század közepe táján ezt már kevésbé brutális megfogalmazásban látjuk viszont a szászdi monostor alapítólevelében (Péter comes 1067 körüli oklevele, ennek fel-

¹ Czebe Gyula: *A veszprémvölgyi oklevél görög szövege.* (Bp. 1916. 17. l.)

tétlenül hiteles része). Ceda faluból ettől a naptól kezdve távozzanak azok, akik a „szabadság nevére igényt tartanak” az egyház „familiájának” az egyházi jobbágysorba süllyedőknek kivételével.²

Ebben a korai időszakban tehát látszólag az egyház a szabadok földjeit részben emberek nélkül veszi tulajdonába, lemondva az emberek kizsákmányolásáról. Ez azonban valóban csak látszat, mert a földnélkülivé vált szabad előbb-utóbb arra kényszerül, hogy valamely „apáthoz vagy comeshez szegődjék”, aki tetszése szerint bánhat velük — a törvény szavaival — „szabadságuk megőrzése mellett”. A szabadság formális megőrzése később éppen az egyházi birtokokon a legszembetűnőbb, amikor pl. az 1138-i dömösi összeírásban a király, a királyné és az összes előkelők megesküsznek, hogy szabadot nem tesznek át a szolgák csoportjába.

Régebbi történetírásunk arról beszélt, hogy történetünk e korai századaiban a föld semmit sem jelentett, az ember mindent. Ezt a kérdést azonban a maga teljes bonyolultságában csak a marxista történetírás tudja megvilágítani. Valóban az első adománylevelekben külön kapnak az egyházak földet és külön „servus”-okat a föld megművelésére. De ugyanakkor az egyházi birtokosok, főpapok, a földtulajdont tekintik alapvetőnek, hiszen tudatában vannak, hogy az emberi munka kihasználása csak a földtulajdon biztosított alapján történhetik.

Nincs az egyháznak szüksége a munkában érdektelen rabszolgákra sem, hiszen földjeit, birtokait feudális módon és már a munkajáradéknál fejlettebb termékjáradék útján akarja műveltetni. Belenyugszik tehát abba is, hogy a „fennhatóságát el nem ismerő szabadok” elhagyják az egyház tulajdonába jutott földeket, mert jól tudja, hogy ezek az emberek rövidesen más — s többnyire egyházi — birtokon

² 1067 körül. Péter comes oklevele (a századi monostor alapítólevele). (W. I. 25. 1.)

Preterea do territorium quod postea concessit michi Salomon Rex cum Magno duce in villa que dicitur Ceda. Vnde ex hac die recedant, preter ecclesiasticam familiam, quincunqve libertatis nomen affectant.

megtelepedve kényszerülnek jobbágyá válni. Ugyanakkor a birtokába jutott szabadok földközösségi földjeit gyakran hosszabb ideig kímélik — „megőrizve ezek szabadságát” —, hogy szívós, lassú beletöréssel egyre nagyobb járadékot csikarjanak ki e szabadoktól.

Itt kell megjegyeznünk, hogy az egyházaknak adományozott birtokokról — véleményünk szerint — nemcsak az egészen szegény szabadparasztot vagy különösen a régi módon gazdálkodó szabad pásztort űzték el, hanem a kisebb szabad birtokost, nagyobb földterület tulajdonosát is. A pannonhalmi László-féle adománylevélben több helyen tűnik fel a „colonus”, akinek nevéől valamelyik „prediumot” (ami ebben az időben birtoktestet jelent) elneveztek.³ Ezek a „colonusok” nyilván kisebb szabad birtokosok, akiket elűztek földjükről, mert az összeírólevél ezekre a birtokokra vonatkozóan kifejezetten kiemeli, hogy itt a pannonhalmi apáton kívül a földhöz senkinek joga nincs. Talán itt találhatjuk Kálmán I. törvénye 19. fejezetének magyarázatát az „elűzött régi colonusokról”, akik térjenek vissza földjeikre. De a törvényfejezet folytatásában meghalljuk, hogy „ha ezeknek földjei kolostoroknak vagy egyházaknak adományoztattak, ez maradjon érintetlenül ez utóbbiak birtokában”. Igaz, hogy a törvény azt mondja: akkor, ha a colonusoknak más földjük van. Azt hiszem azonban, nem szorul különösebb bizonyításra, hogy ha nem volt más földje, akkor sem térhetett vissza a „colonus” az egyház által már tulajdonba vett földjére.⁴

Úgy látszik tehát, hogy a XI. században az egyházi birtokon a szabadok földjeinek nem nagyon jelentős hányada, köztük szegény szabadok földközösségi és kisebb szabad birto-

³ 1083—1095. I. László pannonhalmi összeírásából. (RT. I. 591. l.)

„Octavum predium est, quod a colono accepit vocabulum uuenic . . .”

„Duodecimum predium est, quod a colono nomen sibi accepit Tumor . . .”

⁴ Kálmán I. C. 19. (Závodszy 186. l.)

Veteres coloni eiecti, terram non habentes alibi, ad suam revertantur. Si terra eorum data est monasteriis vel ecclesiis, et ipsi aliam habent, hoc inviolabiliter ita permaneat.

kosok földtulajdona is az e földeken élő emberek elűzése útján jutnak az egyházak tulajdonába. Ez az út azonban éppen olyan kevésbé lehetett általános, mint a kóborok összegyűjtése. A szabadok földközösségeinek és az egyházi birtoknak viszonyára bizonyos vonatkozásban a legkorábbi egyházi adománylevelekből is fény derül, ha ezeket ilyen szempontból tesszük vizsgálat tárgyává. Nem figyeltünk fel eddig a tihanyi alapítólevél következő kitételére: — „mindezek — szigetek, szénakaszálásra alkalmas földek, rétek *minden kétségen felül* az egyházi és ezenkívül az egyház szolgálai földjükkal és halászhelyeikkel, *amelyet előbb a többi népekkel bírtak*, ugyancsak ehhez (tehát az egyházhoz) tartoznak.” (Quecunqne autem continentur infra hec siue insule seu feno habiles terre seu prata procul dubio eiusdem sunt ecclesie. Preter hec serui ecclesie illius cum terra et cum piscationibus *quam prius* cum ceteris populis possidebant ibidem pertinent.) (Az oklevélben szereplő „quam” „quas” helyett arra utal, hogy a halászhelyeket nem, csak a földet tekintette a népek közös tulajdonának, esetleg azonban elírásról is szó lehet.) Ugyanakkor az alapítólevél egy másik helyén arról van szó, hogy egy bizonyos tó (!) „*felerészben a népeké, felerészben az egyházé*” — (exhoc usque adlacum Turku, qui medius ad populum, medius autem pertinet ad ecclesiam).⁵

Itt most el szeretnék tekinteni a tihanyi egyháznak föld nélkül adományozott, rabszolga jellegüket még nem teljesen elvesztett „servus-mansioktól”. A föld és a halászhelyek egy része nyilván „azelőtt”, tehát az adományozás előtt a föld „népeinek” közös tulajdona volt; e népek egy része „földjével együtt” kerül az egyház tulajdonába, máshol viszont arról hallunk, hogy e „népek” felerészben bírnak egy „tavat”, nyilván halászhelyet, de valószínűleg az ehhez tartozó földet is. Ez a földközösség nyilván még az egykori nemzeti földközösség valamiféle maradványa lehet. Nincs itt szó falvakról, faluközösségről.

⁵ Bárczy: *A tihanyi alapítólevél, mint nyelvi emlék.* (Bp. 1951. 8—9. l.)

A tihanyi oklevélnél néhány évtizeddel fiatalabb I. László-féle pannonhalmi összeírásban hogyan tűnik elének a földközösség és az egyház birtokviszonya? Miután 15 birtokot (predium) felsorol, amelyek közül háromról azt mondja, „ezeket falunak nevezik” („nomine ville appellatum”), kijelenti a király, hogy mindezekben a birtokokban semmilyen embernek nincs hatalma, csakis a szent egyház apátjának. A többi hely, amelyeket közösen birtokol a népekkel, ezek: (In his uero supradictis praediis nullus hominum habet potestatem praeter abbatem ipsius sancte ecclesiae, Cetera autem loca que habet *commixtim* cum populis ista sunt.”)⁶ Tehát itt is föld- és nem faluközösségekről van szó, amelyeket (bár itt nem meghatározott mértékben) közösen, *commixtim* birtokol az egyház a népekkel. Hangsúlyozni szeretném a népekkel, tehát nem bizonyos egyház vagy egyéb birtokos népeivel.

Másképpen tűnik elének a közösség kérdése a veszprémvölgyi görög oklevél 1109-i, Kálmán által történt átírásában.

Említettük — s ez itt elhatározó fontosságú, hogy az I. István által kiállított veszprémvölgyi görög oklevél, amely „falvak” adományozásáról szól, hangsúlyozza, hogy aki nem akarja eltérni az egyház fennhatóságát, az „kedve és akarata ellenére üzessék el”. Ennek a renovációban már semmi nyomát sem találjuk.

Az 1109-i oklevélben viszont már a földközösség kerül előtérbe, mégpedig elég bonyolultan. Az István által adományozott 9 falu közül ötben az „egész föld az apátnőé”, vagy egy másik helyen „a föld nem közös és senki idegennek nincs joga itt lakni, akiknek az apátnő meg nem engedi” (*non est terra communis, nec licet alieni habitare nisi quem abbatissa admiserit*). Egy faluról azt halljuk, hogy földje közös, de nem hogy kikkel. (Nona villa est *Grincear cuius terra communis est*.) Egy faluban a pécsi püspök népeivel, egy másikban egy bizonyos Podruc fiával közös a föld. Itt tehát egyrészt határozottan és kimondottan *faluközösségekről*

⁶ László pannonhalmi összeírása. (RT. I. 590—92. 1.)

van szó, mint ahogyan ezt a Szárberényre vonatkozó kitétele az oklevélnek leszögezi: „Zaarberin falu 54 mansioval de az ehhez a faluhoz tartozó föld és erdő közös ennek a falunak a lakosaival.” (Villa Zaarberin cum quinquaginta quatuor mansionibus sed terra ad ipsam villam pertinens est communis et silva ipsius ville habitatoribus.)⁷

Tehát az oklevél rendelkezése szerint van falu, amelynek földje „közös”, de nem mondja meg kikkel, vannak falvak, amelyekben más tulajdonossal, illetve népeivel közös az egyház földje. Ezenkívül vannak falvak, amelyeknek földje kizárólagos joggal az egyházé, s itt külön hangoztatja, hogy a „nem közös földön” csak annak van joga lakni, akinek ezt az apátnő engedélyezi.

A három korai oklevélnek a földtulajdonra vonatkozó részében közös, hogy megkülönbözteti az egyház kizárólagos joggal bírt földtulajdonát a népekkel közös földektől. De ettől eltekintve éles különbséget figyelhetünk meg a három oklevél vonatkozó részeiben.

A tihanyi oklevél az egyetlen, amelyben utalás van arra, hogy a „saját földdel” az egyháznak alávetett „servus”-ok e földet *előzőleg* a „többi néppel” együtt bírták. Tehát a régen vitatott kérdés, hogy a szabadok földközösségei (a régi vérségi alapon álló földközösségekről van szó), kerülhettek-e közvetlenül magán-, illetve egyházi birtokos tulajdonába, ezen a ponton eldöntöttnek tekinthető. Ez a kérdés ilyen formában a többi oklevélben nem kerül említésre. Bizonyos fokig erre való utalásnak tekinthetjük azonban a pannonhalmi összeírás „cetera loca”-ját, amelyekben az egyház közösen bírja a földeket a népekkel, csakhogy itt átmeneti állapotról van szó, a népek *még* nem tartoznak szervesen az egyház servusai közé. Hiszen éppen ezért különbözteti meg azoktól a helyektől, ahol senki másnak nincs hatalma, mint az apátnak. Ez az átmeneti állapot, amikor a *népek* nem servusok még, de bizonyos tekintetben mégis

⁷ Czebe: *A veszprémvölgyi oklevél görög szövege.* (Bp. 1916. 18/19. l.)

az egyház fennhatósága alá kerültek, másképp nem lehetne róluk szó az összeírásban. Ezek a „loca” ugyanakkor nyilván nem falvakat, hanem még a régi értelmű földközösséget jelentik.

A veszprémvölgyi oklevélben kimondottan faluközösségekről beszélnek. Ez természetesen nem jelenti, hogy az ország egész területén a földközösség régi formáinak megszűnéséről beszélhetünk. Hiszen már a veszprémvölgyi görög oklevélben I. István idején is falvakról van szó, az ország e fejlett területein már az államalapítás idején nyilván faluközösségek vannak. Attól sem tekinthetünk el, hogy itt nyilván szláv faluközösségekről lehet szó. Mindennek ellenére a földközösség jellegének bizonyos alakulására vonhatunk következtetést e három legkorábbi oklevelünk vonatkozó részeinek összehasonlításából.

A „villa” (falu) és a „villani” (falusiak) a későbbiekben mint az egyházi birtokba kerülő földközösség középponti problémája kerül elénk. Persze, ez a kérdés nem korlátozódik kizárólag az egyházi birtokra. A villani mint földközösségek tulajdonosa még a XIII. században is kísért, még a váradi regestrumban is problémaként áll előttünk.

A XI. század egy nem teljes hitelű oklevelében találkozunk az egyháznak adományozott „villa integra”-val „cum inscriptis famulis”, itt tehát a „villa” nem mint faluközösség értendő, viszont két vinitor-t „saját szőleikkel”, de földdel, amelyet *művelnek* (terris quas *colunt*) adományoz. Tehát különbség a „saját” föld és a „művelt” föld között, amelyre fel kell figyelniük.⁸

⁸ *Rado oklevelében.* (CD. I. 394/5. 1.)

... in villa, quae dicitur Kana duos vinitores dedi ...

... cum ipsis inscriptis ... cum uxoribus et filiis vineisque suis et terris quas colunt.

⁹ *1135. Lampert comes adományleveléből.* (CD. II. 84. 1.)

... Lampertus vero Comes terram, emtam a Gregorio, ad dua aratra, in communi iure cum villanis duobus in villa Chemer monasterio dedit ...

Lampertnek már az előzőkben részletesen tárgyalt oklevelében vásárolt földről (2 aratrumról) van szó, amelyet „2 villanival közös” „jogon” bír.⁹ Ilyen hasonló jellegű adat 1230-ból, ahol arról hallunk, hogy egy „faluban” a prépost annyi földdel rendelkezik, mint a faluban más két ember.¹⁰

A „villa” és a „villani”, illetve ezek földközösségeinek problémája természetesen nem szorítható az egyházi birtok tulajdonviszonyainak tárgyalási körébe. Ezeknek a még részben vagy egészben szabad faluközösségeknek továbbélése még a XIII. században is — bár nagyon érdekes és fontos probléma — túlnő a feudalizmus magyarországi kialakulásának alapvető kérdésein, és ezzel külön tanulmányban vagy tanulmányokban kell még foglalkozni. Meg kell itt jegyezniünk, hogy ez nem befolyásolja a feudális földtulajdon monopóliumát, mert az ország földterületének csak nagyon csekély hányadáról lehet itt szó. Bennünket itt elsősorban az érdekel, hogy az egyházi birtokkal „commixtim” tulajdonban levő faluközösségek miképpen lesznek, lényegében már kezdettől fogva, az egyházak ún. népei, magyarul jobbágyai, illetőleg, hogyan igyekeznek megmenteni szabadságuk töredékeit. A probléma bonyolultsága, hogy nem mindig pontosan határozható el egy és ugyanazon faluban egy-egy földközösségen belül élő népek szolgáltatási viszonya valamely egyházhoz (esetleg más magánbirtokoshoz), de ugyanakkor, hogy ebben a „commixtim” művelt földdel rendelkező

¹⁰ 1230. (W. VI. 488. l.)

Laurencius Latinus auri malliator de Strigonio özvegye elad (tatai) birtokot Florentin esztergomi kanonoknak.

Preterea est quedam terra in eadem villa non partificata, de qua Prepositus habebit in porcione sua, quantum: alii duo homines de villa; cum autem contigerit eam partificari, equali gaudebit porcione, qua et alii duo homines in pratis et in pascuis, et in ripis, in montibus et vallibus, spectantibus ad eandem villam. Est eciam supra Granam quoddam buscagium, de quo dictus Prepositus habebit tantam partem, quantam alii duo homines habent de villa.

faluban vannak-e még olyanok, akiket az egyházi birtokos nem kötelez semmiféle szolgáltatásra, akik tehát valóban szabadok. A bonyolultságot fokozza, hogy az egyháznak *adományozott* földekről van szó, amelyeken ez a közös művelés végbemegy. Tehát e föld a leghatározottabban feudális földtulajdon és ugyanakkor a közös művelés a népekkel.

Külön kell választanunk az olyan esetet, ahol az egyház „servus”-ai az egykor közösen művelt saját földdel kerülnek az egyház birtokába. Erre világosan utal a tihanyi oklevél fent idézett passzusa és ezen az úton válik érthetővé a dömösi oklevél még később tárgyalandó nagyszámú „cum terra sua” az egyháznak adományozott servusa. A másik oldalról állnak előttünk az egyháznak adományozott *földek*, amelyeket továbbra is „commixtum” művel a *nem servusoknak* nevezett „populi”-val. Erre történik utalás a pannonhalmi László-féle oklevélben és a veszprémvölgyi 1109-es renovatióban.

Kérdés, mennyiben tekinthetjük az *eladományozott* földeken az egyházzal *közös művelésben* élő népeket szabadoknak. Hiszen ez az adománybirtok már nyilvánvalóan feudális földtulajdon, az egyház tulajdona, s ekként a kizsákmányolás alapját képezheti. Szükségszerű tehát, hogy e népek előbb vagy utóbb az egyháznak szolgáltatást adó népeivé, lényegében tehát jobbágyaivá váljanak. Ennek a folyamatnak szemmel követése azonban, éppen az egyház kitűnő politikai és szervező munkájának következtében, úgyszólván lehetetlen. Csak egyes nagyon kivételes esetekben lehet késői adatokból bizonyos következtetést levonni, mint arra később rá fogunk mutatni. Nem lehet azonban eltekintenünk attól, hogy még a XIII. század legelejéről származó, az egyházi birtokokat számba vevő összeírásokban is találunk nyomokat az egyházi birtokos és a falusiak (népek) közös földművelésére, jobban mondva faluközösségekre, amelyekben az egyházi birtokos, mint a közösségi föld részese szerepel. (Ez vezette Tagányit arra a megállapításra, hogy még a XIII. században „is Magyarországon az ország nemesi, egyháziak és parasztok együttes földközösségben egyenlő jognal éltek.” Ezek az összeírások

(az aradi 1202/3-ból, a tihanyi 1211-ből) az egyház népeit és birtokait veszik számba, tehát nyilván a feudális földtulajdon számbavételéről van szó. Ugyanakkor az aradi összeírás egyik falujában kifejezetten arról hallunk, hogy itt az egyházé 7 „sors”, tehát 7 „nyíl”. De ugyanebben a faluban él az egyház 10 szőlőművelője (vinitor) és ezekről azt állítja, hogy az erdőt közösen birtokolják. Egy másik faluban, ahol az oklevél szavai szerint „az egyházé a föld ötöde”, de az „itt élő embereknek az erdeje közös a többiekével”. Egy más helyen az egyház név szerint felsorolt „iobagio”-i közül „mindegyik egyforma sors”-sal rendelkezik, és ha számuk növekszik, növekednek a „sors”-ok is.” De szerepel itt még egy faluban az egyház két „sors”-a és ugyanitt két curiához való hely is. Az aradi összeírásban tehát legalábbis két helyen úgy szerepel maga az egyház, mint egyszerű nyílrészes.¹¹

A tihanyi összeírásban ilyesmiről már nem hallunk. Itt arról van szó, hogy az egyház szőlősi „udvornik”-jainak földje és erdeje közös a „falubeliekkel” (villanis). Ugyanitt azonban kiemelik, hogy az egyháznak itt 5 aratrumnyi földje van. A Fotud falubeliekről azt halljuk, hogy az egyház velük együtt műveli a földet „az elhatárolt földek” (metatas terras) kivételével. S itt az egyház, az elhatárolt *trágyázott* földeken kívül, 100 hold nádas és szénakasználó tulajdonosa. Még egy helyen hallunk az egyház olyan „udvornik”-jairól, akik (a mortunbeliek) más falu (Bychach) „villani”-jaival közösen művelik a földet és egyenlően részesek a szántóföldben, erdőben és nádasban.¹² Ezeknek az összeírásoknak vizsgálatánál gondosan kell mérlegelnünk, hogy ezek a közösen művelt földek hogyan aránylanak a felsorolt és szolgáltatásra kötelezett jobbágyok számához. Az aradi összeírásban szám és név szerint felsorolt különböző szolgáltatásra kötelezett mintegy 300 mansióval szemben elenyésző csekély

¹¹ Az aradi összeírás adatait l. *Szentpétery* Kritikai jegyzék I/1. 62 l. és kk.

¹² *1211-es tihanyi összeírás.* (RT. X. 506, 511. és 512. l.)

az ilyen közös művelésben álló földeken élő emberek száma.¹³ Még sokkal kevésbé számottevő a tihanyi összeírásban, ahol különben is nem hallunk az *egyháznak*, csak az *egyház jobbágyainak* közös műveléséről. Az egyház külön elhatárolt és trágyázott földjeinek felsorolása viszont már egy későbbi gazdasági fejlődésnek, a telekrendszerre való áttérésnek előjele. Véleményünk szerint tehát az az elhatárolás, amely XI. századi okleveleinkben tűnik fel, az egyház által korlátlanul bírt és a közös földek közt, a XIII. század eleji összeírásokban már csak nyomokban van meg. S ekként nem állhat helyt Tagányi értékelése a földközösség kérdésében. A közösségi földek természetesen továbbra is megvannak, de az egyház fennhatósága alatt, mint a neki járadéokra kötelezett népek földközösségei, s csak nyomokban van meg még a földközösség olyan formája, amelyben többé-kevésbé szabad emberek élnek együtt az egyházzal.

Itt kell visszatérnünk a már előzőkben felvetett problémára: mennyiben és meddig maradhatnak a faluközösségekben élő parasztok szabadok az egyházzal közösen művelt földeken, s itt nem a „szabadság” feudalizmuskori meghatározását, a „szabad költözést” tekintjük ismérvnek, hanem a valódi szabadságot, vagyis hogy a szabad nem tartozik szolgáltatással, járadékkal. Mint az előzőkben már rámutattunk, az egyház a kezdeti fokon lassú szervező munkával terjeszti ki a szolgáltatási kötelezettséget és nyilván nem is

¹³ Az aradi (1202/3) összeírás adatszerúségei.

vinitor	85
arator	2 (!)
qui dant mel	13
ductor animalium	5
qui dicuntur sulga	42
artifex	3
tavarnic	2
udvornik	16
currifer	22
	<hr/>
	190
iobagio	118
qui serviunt decano	14

nyílt erőszak, hanem főleg lelki terror útján, ami a XI. század végétől kezdve — véleményünk szerint — a leghathatósabb eszköz lehetett. Látni fogjuk a dömösi oklevél taglalásánál, hogy az egyháznak „saját földdel” juttatott „servusai” közt, 400 mansióból még 17 liber van, akiknek szolgáltatását nem írja elő az oklevél. (Ezenfelül a kb. 800 egyéb mansio közt 30 a liber.) Nem akarunk túl messzemenő következtetéseket levonni, de úgy hisszük, elgondolkoztató: 30 évvel az adományozás után 1200 mansióból 47 a liber; nagyon valószínű, hogy 1108 körül, az eladományozás idején, számuk lényegesen nagyobb lehetett, különösen a „saját földdel” rendelkezők sorában. Viszont éppen az egyház ügyes politikájára vall a sokat emlegetett eskü a dömösi oklevélnek Álmos adományait II. Béla adományaitól elválasztó részében, amely a szabadok szolgák sorába való helyezését megtiltja. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a dömösi „cum terra sua” adományozott „servusok” zömének szolgáltatását úgy határozzák meg, „qui dant panem”, akik kenyeret adnak. Tehát szemben a még későbbben a dömösi oklevél taglalásánál említendő ún. általános szolgákkal, akiknek szolgáltatását részletesen és pontosan körülírják, e „saját földdel” adott szolgák járadéka még 30 évvel az adományozás után sem határozottan körülírt, hanem szűkíthető vagy tágítható: „akik kenyeret adnak”. A szabadok földközösségeinek az egyházi birtokba való felszívódásáról néhány, a XIII. század első feléből származó oklevél tájékoztat bennünket. Ezekben az években, amikor az Aranybulla-mozgalmat követő osztályharcos megmozdulások elsősorban az egyházi birtokokon bontakoztak ki, természetesen előtérbe került a „szabadság” és a „szabad föld” joga. A kérdést a legvilágosabban Pannonhalmával kapcsolatban Dénes nádor két (1237- és 1239-es) és II. Endrének Garamszentbenedekre vonatkozó 1228-as oklevele veti fel. Az 1237-es oklevél szerint Sag faluban az egyház szolgálai „elidegenítették” magukat az egyháztól és a kiküldött poroszló előtt kijelentették, hogy ők egykor szabadok voltak és földjük szabad föld és ők magukat „saját földjükkel önkéntes akaratukból

rendelték alá az egyháznak” („se spontanea voluntate cum sua terra ecclesie iam dicte subiugassent”). Ezeket az embereket „földjükkal együtt” beretvált fejvell rendelik az egyház további szolgálatára. (Kérdésként kell felvetnünk, hogy ezek az emberek azonosak-e az Adalbert 1156-i oklevelé szerint Pannonhalmának adományozott „szabad emberekkel” (liberi homines), Erdélyi szerint ugyanis az Adalbert végrendeletében említett „Jac” „Sac”-gal egyenlő.)¹⁴ 1239-ben Uros apát az egyház földjének és erdejének az itteni falubeliektől való elkülönítésére küldi ki emberét Kajár faluba. Ezek kijelentik, hogy az egyháznak „semmiféle része nincs az ő földjükben, sem erdejükben” egy Pouca nevű embernek és hozzátartozóinak kivételével. Pouca is tiltakozik, mondván, hogy ők „szabadok és földjükkal (50 holddal) saját akaratukból rendelték magukat alá az egyháznak”. Zavargás tör ki és a falu népei fellázították az egyház „mancipiumait és servusait, akik 56 márka kárt okoztak az egyháznak”. Érdekes az egyezés, amelyben trágyázott földet és erdőt (fűkötéllal mérve) sajátít ki az egyház.¹⁵ Az 1228-i Udvard falura vonatkozó

¹⁴ 1237. Dénes nádor okleveléből. (RT. I. 752/2. 1.)

... quod quidam de populis ecclesie Sancti Martini de sacro monte Pannonie sedecim videlicet mansiones, cum filiis et cognatis eorum... de villa Sag se ab ipsa ecclesia alienassent, dominus Vrias abbas, pater venerabilis prefate ecclesie, accepto a nobis pristaldo ad nostram citavit presentiam proponendo contra eos, quod tam ipsimet, quam terra eorum in ius cedere deberent prefate ecclesie, et malitia concepta a iuriditione ipsius ecclesie subtraxissent se colla ultra ius et licitum erigentes. Ad hoc predicti homines responderunt dicentes, quod cum quondam essent liberi et terra eorum libera a potestate eiusdem ecclesie, se spontanea voluntate cum sua terra ecclesie iam dicte subiugassent. Nem mernek esküt vállalni „prefatos homines ab rasis capitibus quorundam ex eis cum sua terra ecclesie sepe dicte sicut sui juris fuerant, in pristinum suum officium” visszahelyezik.

Adalbert 1156-i adománylevelében Pannonhalmára részére „predium Jac cum liberis hominibus”, Erdélyi szerint egy átiratban „Sac”, lehet Sag is. (RT. I. 603. 1. 219, 220, 222. 1.)

¹⁵ 1239. Dénes nádor okleveléből. (RT. I. 768/69. 1.)

Uros apát megjelenik Dénes nádor előtt és kiküldi „hominem sibi ad separandam terram suam et silvam in Kajar existentes a populis eiusdem ville postulavit.” Az itteni „populi” kijelentik, hogy az apát „nichil partis in terra vel silva haberet preter terram, qua Pouka clericus et sui residebant

II. Endre-féle oklevélben az itteni szolgák II aratrum földdel „se alienassent”, és azt állították, hogy falvukban az egyháznak „semmiféle része nincs (quod abbas nullam in eorum villa haberet porcionem)”. Ezeket a „hűtlen szolgákat büntetésből név szerint felsorolva „semirasis capitibus” adják vissza az egyháznak természetesen a földdel együtt.¹⁶

cognati”. De még ezek is tiltakoznak „se liberos et propria voluntate cum sua terra quinquaginta scilicet iugerum monasterio antedicto se subdidisse affirmabant.” Kijelölnek bírákat, de zavargás tör ki, amelyben a népek „manicipia ipsius abbatis et servos ibidem existentes, sicut abbas et fratres dicebant destruxerant faciendo eidem dampnum quinquaginta et sex marcarum . . . Az újabb peres eljárás során megegyezés „terramque fimosam cum funiculo decem ulnarum numero nonaginta sex, ubi contineri dicuntur centum quadraginta iugera et silvam quiete et pacifice, sicut prius possidebant, omni cessante reliquerunt contradictione.”

(Pouka és társa, mint egy bizonyos Chequend domina hagyatéka jutottak az egyház birtokába.)

¹⁶ 1228. (Kn. I. 267. l.)

Andreas dei gracia Rex Hungarie, Vniuersis presentibus et futuris, hanc paginam inspecturis, salutem in eo, qui dat salutem regibus. Cum tempore nostro serui ecclesie nostre sancti benedicti supra Granam de Willa Wdword se a debita seruitute alienassent; dilectus et fidelis noster Cena Abbas eiusdem loci, maiores de iam dicta uuilla Wdword cum pristaldo nostro de nostra aula, nomine *agabito*, de uuilla Chasev, ad nostram citaui presentiam, propones (sic) contra eos, quod seruos suos et terram in eadem uuilla XI aratorum contra ius retinerent. Cui respondentes Wduordienses dixerunt, quod abbas nullam in eorum uuilla haberet porcionem. Nos ergo, ut ratio exigebat, abbati probacionem indiximus, termino ergo statuto, abbas sepedictus legitimam induxit circumiacentium testium probacionem et insuper quod in eadem uuilla ius de seruis et terra habuisset, exhibicione priuilegij declarauit. Vnde nos cum nostro palatino Dionisio et nostris fidelibus sententiauius contra infideles seruos abbatis, quod semirasis capitibus eidem ecclesie redderentur, et ut presens factum a memoria non possit elabi, eosdem seruos nominatim duximus experimentos: fenerus cum tribus filijs; Scintha cum tribus filijs; Prodit cum uno filio; Monchu cum uno filio; Chuda cum uno filio; Boscoy cum tribus filijs; Paulus cum uno filio; Sica sine filio; Zothmar cum tribus filijs; tvrda sine filio; Scesa cum uno filio; paulus sine filio; Benedictus cum uno filio; Esav; Jacob, Vzud sine filijs; Maraz cum duobus filijs; Tomas cum uno filio; Morouth; Sumba; Chece; Mog; Peth; Sibolth sine filijs; Nanas cum duobus filijs; Pethus cum duobus filijs; Olsod cum uno filio; Bodou; potho; Crusc; Selden; Zezer; Zousa; petrus; Mauricius sine filijs; et ad nostram petitionem et fidelium nostrorum concessit sepedictus abbas, quod

A XIII. századból származó e néhány példával természetesen csak azt igyekeztünk igazolni, hogy a paraszt a „sua terra”-t még esetleg száz vagy több évvel később is „szabad” földnek és a földdel való alávetettséget „önkéntes akaratából” eredőnek és ezzel szabadsága biztosítékának tekinti. Ezek az emberek azonban valójában már nemcsak valódi szabadságukat, tehát a szolgáltatástól való mentességüket, hanem a szabad költözéshez való jogukat is régen elvesztették, hiszen a „beretvált” vagy „féligberetvált” fejjel való büntetés csak a „servus” kategóriára volt érvényes. A szabadságtól való megfosztás, a szabadok földközösségeinek az egyházi birtokba való felszívása, majd szolgálattal való megterhelésük lassú, gyakran fájdalom- és erőszakmentes folyamat, az emberek észrevétlenül csúsznak le a servusi állapotba.

Úgy hisszük azonban, különbséget kell tennünk a királyi adományból az egyházak kezére jutott szabadok, az adományozott területeken kívül élő szabadok és a magánadományból az egyházaknak jutott ún. szabadok közt. Ez utóbbiak jelentős része ugyanis, mint erre az adott helyen rámutattunk, már nem szabad, csak szabadon költöző. De bizonyára a legnagyobb számú az olyan szabad (valódi szabad) volt, aki a „commixtim” művelt földön vagy azon kívül élve került az egyházi birtok szívos szervező munkájának következtében az egyház familiájának, jobbágynak sorába. A folyamat lehetett nagyon gyors is, mint ezt a zobori példa bizonyítja. A zobori 1111-es oklevélben arról hallunk, hogy a király a zobori egyház népei „szabadok és szolgák” tizedeit adományozza,¹⁷ amíg 1113-ban az egyház méltatlankodik afelett,

de terra XI aratorum, in quanto seruos nostros Vduordenses coram nobis conuicerat, acciperet terram quindecim aratorum tali tamen pacto statuto, quod utcumque maiestati nostre cum consensu abbatis de terra uel de aliqua alia possessione utile uideretur, pro residio terre Wduord eidem ecclesie in cambio donaremus. Vt ergo hoc statutum robur in se habeat firmitatis, sigilli nostri duplicis munimine fecimus roborari.

¹⁷ Az 1111-es zobori oklevélből. (Fejérpataky: Kálmán király oklevelei. 43. l.)

hogy egyes emberek magukat „presumptuose” szabadoknak vallják és ezek ellen a legerélyesebben fellép.¹⁸

Nagyon lassú folyamat befejezését láthatjuk pl. Pannonhalmán, ahol a XIII. század első évtizedeiben az egykori „szabad” jobbágyok is már az egyház többi szolgáltató népéhez hasonló kötelezettségekkel terheltek. A pannonhalmi 1240-es összeírásban is találunk még nyomokat valóban szabadokra, akik mégis az egyház fennhatósága alatt élnek, hiszen a szolgáltató népek kötelezettségeit szabályozó oklevélben e népek sorában szerepelnek. Mégis az „Ohsun” falubeli szabad jobbágyok, akiknek „szabad örökölt földjük van” (összesen hárman) és a „Heche” falubeli 4 szabad jobbágy, akiknek szintén szabad örökölt földjük van és akik a „curialis comesi nemzetségből” származnak (ezt a tisztséget „jó és hű magaviseletük esetén” el is látják), valami maradványa azoknak az egykori szabadoknak, akik évszázadok során a különböző adományok és vásárlások útján az egyház kezére jutottak.¹⁹ Az 1240-es összeírásban nagyon nagy számmal szereplő „saját lovaikkal” szolgálók (servientes equestres) és a lovas jobbágyok (iobagiones equestres) elnevezése mögött nyilvánvalóan az egykori szabadok utódait találhatjuk meg.

Bizonyosnak tekinthetjük, hogy a „iobagiok”-nak legalábbis egy része azt a szerepet tölthette be, amiről előző

„Dedit etiam sanctissimus rex Stephanus Sancto Ypolito per universam Hungariam tocius populi sui, id est populi sancti Ypoliti servi vel liberi, totam in omnibus decimam ubique locorum.”

¹⁸ *Zobori 1113-as oklevélből.* (Fejérpataky: Kálmán király oklevelei. 56. l.)

...hominesque ecclesie qui presumptiose se liberos esse asserabant ...

¹⁹ *1240. pannonhalmi oklevél.* (RT. I. 775. és 781. l.)

In villa Ohsun hec sunt nomina iobagionum. Nicolaus, Mocus, Suprun cum propria terra eorum hereditaria.

In predio Heche hi sunt nomina iobagionum: Ibrahym, Clemen, Cheha, Alexander, qui cum sua cognatione preter parvulos et iuvenes sunt novem mansiones. Et isti sunt de genere curialium comitum et debent fieri, si boni et fideles fuerint, et habent terram propriam hereditariam liberam.

fejtegetéseinkben szoltunk, ui. a szolgáltató népek feletti felügyeletet. Erre utal a „iobagio” és „officialis” azonosítása az oklevél egy helyén. A lovakkal való szolgálat, a küldötti és kíséreti szerep, amelyet az egykori szabadok eredetileg betölthettek, az egyházak kereskedelmi tevékenységének kibontakozásával azonban nyilvánvalóan alakult át szállítási, fuvarozási kötelezettséggé, hiszen a munkajáradéknak ez az új formája az egyházi szolgáltató népek leg súlyosabb terhei közt szerepel éppen a pannonhalmi per idején. Az Albeus-féle összeírásban azonban a lovasszolgák és a jobbágyok is — nagy részükben — a termék- és munkajáradék egyéb formáira is kötelezett népekként tűnnek fel.

Hogy ez milyen fokozatokon át mehetett végbe, szépen tükrözi a sályai jobbágyok példája. Az 1233-i panaszosok sorában szerepelnek a sályai jobbágyok Omocho (vagy Omoth) és rokonságuk. Panaszuk, hogy földjüket az apát elvette és jövevényeknek adta, amíg őket magukat a hospesi adózásra kényszerítette. Az 1233-as egyezséglevél e panasz orvoslásaként kijelenti, hogy a sályai jobbágyok mindegyikének 20 hold földje lehet, amelyből 10 hold a „jobbágyi tisztség” fejében jár, amíg 10 hold után „tributum” szolgáltatására kötelezettek. Ha a jobbágyi tisztséget nem töltik be, csak 10 holdjuk lehet, amely után „tributumot” adnak; amennyiben nem akarnak adózni, 5 hold (!) marad nekik „életük fenntartására”. Nem kell bővebben hangsúlyozni, hogy ebben az időben 5 hold földből egy család (még ha nem is kellett utána adót fizetni) nem tarthatta fenn magát. A sályai jobbágyok tehát szükségszerűen csúsznak le az egyház többi szolgáltató népének színvonalára. Az 1240-es Albeus-féle összeírásban már az „összes közös szolgálatokra” kötelezett népek közt szerepelnek, ugyanakkor régi „tributum”-fizetésük maradványaként minden mansio még egy fertót is fizet.²⁰ A sályai

²⁰ 1233. Pannonhalmi oklevélből. (RT. I. 717. 1.)

Item hec sunt gravamina iobagionum de Sala Omoth scilicet et proximum eius, abbas Vriar recepit terram eorum et dedit advenis et ipsos compellit reddere tributa hospitum et explere officium iobagionum.

1233. Pannonhalmi egyezséglevélből. (RT. I. 721. 1.)

jobbágyok példája kézzelfoghatóan mutatja, hogy az előző évszázad folyamán milyen fázisokon át mehetett — egyik esetben gyorsabban, máskor lassabban — az egyház fennhatósága alá került szabadok fokozatos lesüllyesztése, jobbágyi sorba kerülése. Mert nyilvánvaló, hogy a XIII. század elején már ezeknek a szabadoknak csak töredékei tarthatták fenn szabadságukat és a pannonhalmi oklevelekben szereplő néhány még valóban szabad „jobbágy” csak tisztségének (mint előbb láttuk „curialis comesi” nemzetségből való származásának) köszönhetette viszonylagos szabadságának fenntartását. Az egyházi nagybirtoknak tehát a szabadok lesüllyesztésének folyamatában nagyon jelentős szerep jutott, a feudális gazdálkodási rend kiépítésében különböző kifinomodott módszerekkel lépett fel, e téren is túlszárnyalva mind a királyt, mind a világi birtokosokat.

A második megvitatandó kérdés, hogy mi történt a rabszolgákkal az egyházi birtok keretei között?

A XI. században az egyházaknak adott királyi kiváltságlevelekben, alapítólevelekben mindenütt feltűnik az adományozott föld és a külön adományozott „servus” mansiók nagy száma. A tihanyi alapítólevélben 20 ekéhez 60 „mansiót”, ezenkívül szőlőművelőket szőlőkkel, halászokat és lovászokat, pásztorokat és különböző iparosokat adományoz a király a tihanyi apátságának.²¹ A XI. század végéről szár-

De terris ecclesie Sancti Martini addendis, habendis a iobagionibus da Sala sic diffinimus et volumus esse firmum : quod quilibet iobagio habeat XX (viginti) iugera terre, scilicet X decem pro officio iobagionatus et decem pro tributis ecclesie reddendis Sancti Martini ; sed si nollet esse tributarius, non teneatur, sed tunc tantum habeat decem iugera terre ; si vero inutilis efficeretur ad officium suum perficiendum, tunc remaneant ei V (quinque) iugera terre pro sua sustentatione et reliquum possit recipere abbas.

1240. Pannonhalmi oklevélből. (783. l.)

In predio Salya hec sunt nomina iobagionum : Omoch, Hozug, Cheme, Laurenc (qui cum filiis et cognatis) preter parvulos et iuvenes sunt XV mansiones, qui tenentur servire monasterio in communibus servitiis et insuper quelibet mansio solvit unum fertonem.

²¹ Tihanyi alapítólevél. (Bárczy : A tihanyi alapítólevél mint nyelvi emlékek. Bp. 1951. 11. l.)

mazó I. László-féle pannonhalmi összeírásban lényegesen nagyobb számú összeírt emberről hallunk. Ezek egy részét „minister”-nek nevezi az oklevél, akik „mindenféle munkára kötelezhető”, az ekéhez és a szőlőhöz azonban nem alkalmazhatók. Külön jelöli a „servusokat”, a szőlőművelőket és a rendkívül (érthetetlenül) nagyszámú belső szolgát és iparost.²² Ezeknek az embereknek eredeti rabszolgajellege világos. Az adományok időpontjában ezek még nem földre ültetett és saját termelőeszközökkel nem rendelkező emberek. Helyzetük változásában éppen az egyházi birtokra kerülésük jelenti a döntő fordulatot. Már az előzőkben rámutattunk, hogy az egyházi nagybirtok kezdettől fogva feudális jellege nem tűrhette meg a rabszolgamunkát. Hogy a kezdeti királyi adományokban mégis rabszolgákról vagy legalábbis a rabszolgasorhoz közelálló emberekről hallunk, az szükségszerűen összefügg a királyi birtokok ama részével, amely a lázadó vezérek leverésével került királyi tulajdonba. Előzőleg igyekeztünk kifejteni, hogy a lázadó vezérek földjüket jelentős részben rabszolgamunkával műveltették, és így az elnyert földek rabszolgákkal együtt jutottak a győztes uralkodó kezére, s innen adományként az egyházakhoz.

Sunt igitur aratra XX. cum LX. mansionibus vinitores cum vineis XX. equites XX. piscatores X. agasones V. bubulci III. pastores ouium III. subulci II. apinari II. coquinarii II. sutores II. fabri II. aurifex I. dolatores II. : *molendinarii cum molendinis II.*, tornator I. uestimentorum ablutor I. cerdo I. ancille X. Preter hec sunt emissarii XXXIII cum subditis equabus Vacce C. oues septingente, porci C. apium vasa L. Preter hec ad necessaria fratrum per singulos annos constituimus de armento regali L. poledros. Inter omnes namque sunt seruorum ecclesie mansiones CXL.

²² *László pannonhalmi összeírása. (1083—1095). (RT. I. 592. l.)*

Capelle vero eiusdem sanctissimi loci sunt V. Molendina ipsius loci sunt VII. CXXX mansiones ministrorum ad omnia genera operum debite, preter vineas at athra (aratra) CXL familie seruorum, XXX mansus piscatorum, LXXXVIII mansus vinitorum, CXXXVIII mansus cocorum, Pistorum, Turnatorum, Artificium, Aurificium, Fabrum, Pastorum, lotorum, Pelliparium et ad omnia genera alia officiorum. X et VIII arathra (!!) LXXXIII vinee, CC insimul equi preter poletros LXX. Boves insimul mille, CCC oues.

Az egyházi birtok megművelési rendjében ebben a legkorábbi időszakban természetesen még nagy szerepe van a munkajáradéknak. A „minden az apát által kívánt szolgálatra” használható servusok feltűnése korai egyházi okleveleinkben is ennek bizonyítéka. (Meg kell jegyeznünk, hogy az ilyen „minden szolgálatra” használható emberek — bár kisebb számmal — még a későbbi összeírásokban is szerepelnek. Ilyenek a „valódi vagy vásárolt szolgák” (veri servi vel empticii) még az Albeus-féle összeírásban is). De a kezdetben emberek nélkül (a szabadoknak a földéről való elűzése következtében, vagy eredetileg megműveletlen adományozott) földterületre munkajáradékra kötelezett valójában még rabszolgák kerülnek, ekékkel ellátva. Ezt kifejezetten láthatjuk a garamszentbenedeki oklevélnek feltétlenül hiteles, a második fejezetben idézett részében, ahol a „nagy, széles és hosszú földekre” az apát tetszése szerint, ekékkel ellátott embereket helyezhet.²³ De hogy ez később hogyan változik meg a garamszentbenedeki oklevél egy másik — véleményem szerint — későbbi, interpolált helye mutatja, ahol ugyancsak „hosszú, széles és nagy földekről” van szó, de már nem arról, hogy ide ekékkel ellátott servusokat helyez az apát, hanem hogy ide „embereket telepít” (homines locare poterit).²⁴ Az egyházi birtokok jellegéből, a különböző egymástól gyakran nagyon nagy távolságra fekvő adományokból következik a szórtság nagymérvű érvényesülése, az egyes birtoktestek egymástól való néha nagyon nagy távolsága, ami önmagában is szükségszerűvé teszi, hogy az egyház

²³ *Garamszentbenedeki oklevélből.* (Kn. I. 59. 1.)

In supradictis uero terris in Hungaria scilicet meler, Sapi, Pelu, Sagi, alpar, Chonu et fizeg quotquod uoluerit abbas, homines cum aratris ponat, late enim longaque sunt et magne.

²⁴ *Garamszentbenedeki oklevélből.* (Kn. I. 54. 1.)

Intra quos eciam terminos est uilla kouachi nomine, quam dedi, cuius uille homines ad omnia genera seruitutum, que uoluerit abbas, deputentur. In quibus terminis, quos omnipotenti deo, beate marie semper uirgini, sanctoque Benedicto obtuli, nullus extraneus aliquid iuris uel utilitatis sibi occupare presumat: abbas uero quotquod uoluerit, homines locare poterit, longi enim latique sunt et magni.

mihamarabb a munkajáradék követeléséről a termékjáradékra térjen át. De azt teszi szükségessé az is, hogy az egyre terjedemesebb birtokon már lehetetlen a saját kézben tartott gazdálkodás. Később ilyenről már csak közvetlen az egyházi birtok központjában lehetett szó, ahol még a XIII. században is megtalálható az egyház „majorsága”. Még a pannonhalmi per idején is hallunk arról, hogy egyes jobbágyrétegek „az egyház vetőmagjával vetnek”, ezeket a földeket learatják és a gabonát az egyház malmaiban őrlik meg. Ez — az egész birtokhoz arányítva csekély — munkajáradék azonban alapvetően tér el a XI. századi egyházi (de elsősorban világi) birtokokon élő servusok munkajáradékától. A XII. századi egyházi oklevelekben, a XII. és XIII. század fordulóján keletkezett összeírásokban mindenütt a termékjáradék a domináló. A dömösi 1138-as oklevél — bár még szórványosan említést tesz ekékről és servusokról ilyen értelemben — már teljesen a termékjáradék uralkodó voltát bizonyítja. A XIII. század elején — az egyházak már említett kereskedelmi tevékenységének növekedésével — kialakuló újfajta munkajáradék, a szállítási robot, amelynek súlyos terhe ellen szálltak perbe elsősorban a pannonhalmi jobbágyok, más alapon épül, mint a XI. századi munkajáradék.

Az egyházi nagybirtokon kialakuló feudális gazdasági szervezetet az első adománylevelek, de főképpen a dömösi 1138-as összeírás analízise útján vizsgálhatjuk meg.

Nagyon fontos volna kiindulásként eldönteni a pannonhalmi adománylevél hitelességének még mindig vitatott kérdését. Erre azonban most nem érzem magam illetékesnek. Az általánosan elfogadott nézettel szemben újabban aggályaim támadtak: vajon nem tekinthető-e mégis hitelesnek a sokat vitatott utóirat, legalábbis lényeges részeiben. Ez összefügg a szabadok és így a somogyi tizedek kérdésével is.

A pannonhalminál valamivel fiatalabb hiteles oklevelekből (veszprémvölgyi görög alapítólevél, tihanyi oklevél) nem derül fény az egyházi gazdálkodás legkorábbi szakaszára. Ezek az adománylevelek — csakúgy mint a későbbi magánoklevelek — az adománybirtok eredeti jellegét, legyen az

királyi vagy magánbirtok, tükrözik. Még azt a státust tüntetik fel, amely az adományozás időpontjában az illető birtokon fennállott. Egészen különleges szerepe van azonban az 1138-i dömösi összeírásnak. A dömösi összeírás jelentősége, hogy szemben az előbb tárgyalt oklevelekkel, fejlődésében mutatja meg az egyházi nagybirtok gazdálkodását a kialakuló feudalizmus korszakában. A dömösi egyházat ugyanis Álmos herceg alapította, adományai tehát nyilvánvalóan 1108 körül jutottak a dömösi egyház birtokába, az összeírásra viszont fiának, Vak Bélának az uralkodása alatt, 1138-ban került sor. Az oklevél maga két teljesen különálló részre oszlik. Az első rész a tulajdonképpeni összeírás, amelyben számba veszik Álmos adományait és amely rész annak a mintegy 30 esztendőnek gazdasági fejlődését, helyesebben az egyháznak ezeken a birtokokon 30 esztendő alatt kiépített gazdálkodási rendjét tükrözi. A második rész Béla király és Iona királyné 1138-i adományait tartalmazza. A két rész összehasonlításából válik teljesen világossá a különbség: amíg az első rész az egyház által elvégzett szervező munkát tükrözi, a második részben még nyoma sincs ennek a rendező készségnek. Itt kívánom megemlíteni, hogy a két részt elválasztja a szabadok és a szolgák összekeverését eltiltó királyi eskü. E kérdést már több ízben érintettük.

A dömösi egyház birtokainak jelentős része — és éppen ez fontos számunkra — az összeíró levél első részében szerepel, tehát még Álmos adománya, és így évtizedekkel az összeírás előtt került az egyház birtokába. Az első részben szereplő majdnem 90 faluval szemben, a második részben, tehát Béla adományai sorában csak 8 faluról és 1 „predium”-ról van szó. Az Álmos-féle adomány nagyon nagy kiterjedésű birtokra és nagyon nagy számú szolgáltató népre vonatkozik. A birtokok két nagy csoportja a tolna—somogyi határterületen és Veszprém megyében, továbbá a Tisza—Körösök vidékén feküdt. Ez utóbbiak nyúlványai a Maros vidékére és Erdélyre is kiterjedtek.²⁵ A birtokon

²⁵ Szabó Dénes: *A dömösi oklevél hely- és vízrajza.* (Budapest, 1954.)

élő szolgáltató népet általában a „servus” névvel jelölik. A servusoknak mintegy 1200 mansiója élt a dömösi egyház fennhatósága alatt. Nem szabad azonban azt képzelnünk, hogy e nagyszámú szolganép egységes összefüggő egészet alkot. Falvakban szétszórtan él e nagy tömeg, teljesen egyenlőtlenül elosztva. Vannak falvak, ahol 60-on felüli a servusmansiók száma (Koppány, Gyó, Ecsér), másutt viszont az egyháznak 1—2 mansiója van csak (Humul, Nyek, Kara, Csöke, Marosd).²⁶ Egy esetben teljes faluról, Tamácsról hallunk, mint az egyház birtokáról 38 mansióval. A legtöbb esetben 5—30 közt váltakozik az egyes falvakban, a dömösi egyház fennhatósága alatt élő mansiók száma. Igen nagy szervező munkára volt szükség ahhoz, hogy az egyház e rendkívül szétszórtan, egymástól területileg is óriási távolságra élő tömeget a feudális földtulajdon alapján számára a leghasznosabb módon felhasználhassa. Ennek csak egyik mellékes szervezési formája lehetett a „maiorok” intézménye. A dömösi oklevél „maior”-jai, amely terminust Szabó Dénes helyesen fordít „száznagy”-nak, a „centurio” magyar megfelelőjének, csupán azt bizonyítják, hogy a királyi birtokokon kiépült centurionatus szervezetét az egyház a maga céljainak megfelelően átvette. Az egymáshoz aránylag közel fekvő falvakban élő átlagosan 100 (lehetett valamivel kevesebb és valamivel több is) servus—mansio felett a felügyeletet egy, az egyház által a servusok sorából kijelölt „maior” gyakorolta. Hogy ez a maior egyenlő a centurióval, igazolja az oklevél befejező része, amelyben a meg nem felelő „centuriók” leváltásáról, illetve kicseréléséről intézkedik.²⁷ Ez az intézmény azonban önmagában távolról sem oldhatta meg az óriási birtok szervezésének és főképpen a jobbágyok kizsákmányolási rendjének legfontosabb problémáit. Az egyháznak arra kellett törekednie, hogy a „servusok” eredeti

²⁶ A dömösi oklevél szövegét a legújabb és legmegbízhatóbb kiadás alapján idézzük a továbbiakban: Magyar Nyelv 1936-i évf. (*Szabó Dénes* közlése) (54—57, 130—135, 203—206. l.)

²⁷ Centurio autem seruorum si male ministraverit deponatur et opus suum melior et prompior prouisus fuerit in locum depositi succedat. (id. h. 205. l.)

foglalkozásának (vagyis az adomány időpontjában végzett termelő munkájuknak) legmagasabb szintre emelése mellett, tőlük az egyháznak legmegfelelőbb és leghasznosabb szolgáltatást szerezze meg. És az ekként felmerülő legfontosabb kérdés: a „servusok” eredeti helyzete és ennek megváltozása az egyházi birtok keretei között. Ennek megválaszolására magából az oklevélből két alapon kell elindulnunk: 1. a szolgáltatások jellege, minősége és mennyisége, 2. az ún. jogállás, a „szabad” és a „szolgai” állapot megállapítása. A szolgáltatások jellegének vizsgálatánál a legszembevetőbb a munkajáradék erős háttérbe szorulása, a termékjáradék túlsúlya. A munkajáradéknak az a formája, amelyről a világi magánnagybirtok tárgyalásánál beszéltünk, az ekékkel és ökrökkel ellátott embereknek a gazdaságban való felhasználása, a dömösi oklevélben elenyészően csekély, úgyszólván számba sem jöhet. (Itt kell megjegyeznünk, hogy ilyen arányban még az 1240-es Albeus-féle pannonhalmi összeírásban is találkozunk ökrös ekékkel és hozzájuk tartozó emberekkel.) Tehát már 1138-ban az egyházi nagybirtok teljesen feudális gazdálkodási rendjét alapjában kialakultnak tekinthetjük.

A szolgáltatások sorában a termékjáradék általánossá válását figyelhetjük meg. Az Álmos által adományozott birtokokon, a szétszórtan különböző falvakban élő „servusok” jelentős részét az általános szolgák (jobbágyok) névvel jelölhetjük. S ezen a téren *nincs különbség* a két egymástól távol eső (a dunántúli és a Tisza—Körös vidéki) birtokrész közt. Ez nagyon fontos, mert nagyon elterjedt történéseink, de főképpen néprajzkutatóink közt, hogy az egészen korai középkorban gazdálkodás tekintetében óriási különbségek voltak az ország egyes tájegységei közt. Ha viszont azt látjuk, hogy a dömösi egyház jobbágyainak minden egyes mansiójától (éljenek azok a Dunántúlon vagy a Tisza vidékén) azonos szolgáltatást követel, nem tételezhetjük fel, hogy e jobbágyok egyik része valami különleges gazdálkodást folytatott. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy az egyház később említendő állatállománya a Tisza—

körösi birtokrészekben volt található. (Természetesen vannak különböző olyan szolgáltatások, amelyek *csak* bizonyos tájon voltak bekövetelhetők az egyház jobbágyaitól; erre később külön kitérünk.)

435 mansio ilyen „általános” szolgáltatásra kötelezett jobbágy élt az egyház különböző falvaiban, s ezek mindegyikétől évente két juh, két köböl búzalisztet, két köböl „jó” sört és ezenfelül egy sőt követelt az egyház.²⁸ Ez a szolgáltatás bizonyítéka annak, hogy a már általános földművelésen kívül (a búzaliszt-szolgáltatás) a juhtenyésztés, de a sörkészítés is elterjedt a dömösi egyház jobbágyai közt. Kevésbé érthető a „só” szolgáltatása. Mint még a későbbiekben utalni fogunk rá, az erdélyi területeken éltek az egyház népei, akik nagyon nagy mennyiségű kósó szolgáltatásra voltak kötelezettek. Sem a Dunántúlon, sem a Tisza—Körös vidékén azonban nem képzelhető el a sóvágás általános elterjedtsége, és így azt kell feltételeznünk, hogy a jobbágságnak az egyház részére beszolgáltatandó sót valamiképpen be kellett szereznie, meg kellett vásárolnia. Ha arra gondolunk, hogy a helembai halászoknak, éppen a dömösi oklevél tanúsága szerint, eléggé jelentős halbeszolgáltatást kellett az egyház számára teljesíteniük, s itt nem védekezhetek azzal, hogy a „halászat szerencséje elhagyta őket”, mert ilyen esetben halat kellett vásárolniuk,²⁹ valószínűnek kell tartanunk, hogy a fontos közszükségleti cikkekkel, mint a hal és a só, de talán a bor is, már a XII. század derekán eléggé kiterjedt kereskedelem folyhatott. Nagyon valószínű, hogy ennek a kereskedelemnek fő irányítói már ekkor is az egy-

²⁸ Hii omnes prescripti serui debent dare decimas sed vna queque mansio debet dare per annum duas oues et duos cubulones farine frumentine et duos cubulones ceruisie bone et I sal. (id. h. 133. l.)

²⁹ Hii piscatores cum terra et magna silua et cum Tana predicta in Ipuhi flumine dati sunt. Debent autem dare in omni quarta feria XXX^{ta} Pisces. In omni sexta feria XXX^{ta} Pisces. In omni sabbato XXX^{ta} Pisces In quadragesima autem debent dare cottidie XXX^{ta} Pisces mensura autem Piscium quatuor Palmi sunt occasionem autem Piscatores isti non dandi nullam fingere possunt quia si felicitas Piscacionis ab eis aufugerit emant Pisces ad prescriptum numerum et solvant debitum. (id. h. 135. l.)

házak voltak, mint ahogyan a XII. század végén és a XIII. század legelején ez forrásainkból már teljes világossággal kiderül. Egyes jobbágyfalvak lakosai ezeken a szolgáltatásokon felül még márcadásra is kötelezettek voltak. Nagyon érdekes, hogy a rendes sörön kívül a méhsör milyen nagy szerepet játszott. Nagyobb mennyiségű márcot a dunántúli falvak egy kis része adott (60 köblöt)³⁰ amíg a Tisza vidéki néhány falu csak 20—30 köből ilyennek a beadására volt köteles.³¹ Szent Margit ünnepén, karácsonykor és húsvétkor az általános szolgáltatásra kötelezett jobbágyok összessége adott ünnepi ajándékot, mégpedig az első alkalommal 4 hizott ökrön kívül 30 „nagyon kövér” juhot és apró marhát (30 libát, 40 tyúkot), a második és harmadik alkalommal az ökor és a juh elmarad és csak 20 libát és 40 tyúkot adnak a jobbágyok. Ezenfelül Margit-napon 20, karácsonykor pedig 10 kósót, ezt is mint összességi szolgáltatást.³² Nyilvánvaló, hogy ezek az ünnepi ajándékok az egyházi férfiak konyhájára szolgáltak, a „kövér” ökor és a „nagyon kövér” juhek mellett csak ezt a célt szolgálhatták a tyúkok és libák is. Ugyanakkor az egyes mansióktól bekövetelt nagyszámú (mintegy évente 900) juh talán a gyapjúellátást szolgálta, bár az oklevél adataiból szövésre-fonásra nem tudunk következtetni.

A só, a sör és a márc is az egyháziak asztalának ellátására szolgált és ezt egészítette ki a borszolgáltatás. Ennek

³⁰ . . . uilla autem Tahu et uilla Kalsar . . . et alij serui qui habitant in villis que sunt circa Cuppan debent dare per annum LX cubulones marcij sed qui laborant in uineis marcium non dant. (id. h. 133. l.)

³¹ Circa Ticiam uilla Ceu cum alijs suis socijs debent dare per annum XXX cubulos marcij villa Lingu cum alijs consocialibus suis debent dare XXX cubulos marcij . . . villa Geiche cum villa Damag et cum alijs conlaboratoribus suis debent dare XXV cubulos marci villa Hudus et uilla Ruost et uilla Cobu et villa Fekethe cum alijs conseruatoribus suis debent dare X cubulos marcij. (id. h. 133. l.)

³² Omnes isti predicti serui in festo beate Margarete debent dare porcionem festiualem scilicet quatuor boues pingues et XXX oues pinguissimas XXX anseres et XL gallinas et XXX Petras Salis. Item in nativitate domini debent dare XXX anseres et XL gallinas et X Petras Salis Item in Pasca domini dant XX anseres et XL Galinas et X Petras Salis (id. h. 133. l.)

a mennyiségéről azonban az oklevél nem nyújt felvilágosítást, csakúgy, mint az úgynevezett kenyeret adók szolgáltatásának mértékéről sem. Az általános szolgáltatások közt szereplő mansiónkénti 2 köből évi búzaliszt-szolgáltatáson kívül szerepelnek az egyháznak kenyeret adó (qui dant panem) népek. A kenyeret adó népek majdnem kizárólag azoknak a soraiból kerülnek ki, akiket annak idején az oklevél szavai szerint „saját földjükkel” (cum terra sua) adományoztak az egyháznak. Így például a dunántúli Koppány faluban 65, a Tisza vidéki Écséren 66 mansio. A kenyérszolgáltatás meg nem határozott mennyisége és a „saját föld” összefüggésének kérdését az előzőkben már érintettük. Valószínűnek kell tekintenünk, hogy a „saját földdel” adományozott emberek, bár az összeírásban már „servus”-okként szerepelnek, még nem voltak meghatározott szolgálatra kötelezhetőek, hanem az egyház a tőlük bekövetelt járadékot — talán a termés milyenségétől függően — fokozta vagy csökkentette. Itt kell megemlítenünk, hogy a dömösi birtokokon összesen előforduló 47 liberből (szabadból) 17 e saját földdel adományozott servusok sorában található. A „saját földdel” adott servus mansiók száma mintegy 320.

A kenyeret adó „servusok” sorába iktatja a szőlőművelőket az oklevél, bár ez nem teljesen világos. Az összes jobbágyok közt 60-nál valamivel több szőlőművelő dolgozik mintegy 50 szőlőn szétszórtan a különböző területeken fekvő birtokokon. A szőlők zöme a Dunántúlon van, de Hont és Pest megyében is vannak az egyháznak szőlői. A nagy dunántúli kenyeret adó faluban, Koppányban, a „saját földdel” adományozott servusok közt vannak szőlőművelők is, akiknek (mint általában a szőlőművelőknek) a szolgáltatását nem határozza meg az összeírás. Csak annyit tudunk, hogy a szőlőművelőket nem terhelte márc-szolgáltatás. Nagyon érdekes és bizonyos fokig ellentmondónak látszik a későbbi magyarországi fejlődéssel, hogy az egyház italszükségletét sokkal inkább a sör, illetve a méhsör (márc) elégítette ki, mint a bor.

Feltűnően kevés a malom és a molnár a dömösi birtokon. Összesen 3 malomról és 6 molnárról hallunk. Az általános búzaliszt-szolgáltatáshoz szükséges lisztet nem állíthatták elő ezek a malmok, hanem a jobbágyok nyilván kézi malmokban őrölték meg saját gabonájukat. (L. erre vonatkozólag a Gellért-legendára ismert elbeszélését az éneklő leányról.)

Már említettük a só- és halszolgáltatást. Az egyház gondos rendezéséről tanúskodik, hogy a sóvágók (az erdélyi részeken 30 mansio), a sószállítók Sajtény faluban (Csongrád megyében, a Maros jobb partján 25 mansio), a halászok pedig Helemba faluban (a Duna és Ipoly szögletében, Hont megyében 33 mansio) egy helyre voltak csoportosítva. Az általános sószolgáltatással kapcsolatban utalunk a sókereskedelem szükségességére és arra, hogy a halászok szolgáltatásánál a halászokat, „ha szerencséjük elhagyja őket”, hal beszerzésére utasítják. A sószállítók kötelezettsége, hogy évente hatszor hajóikon „Sumbuth” vásáráig szállítsák a sót, még erősebben bizonyítja a sóval való kereskedelem meglétét.³³ Az iparosok száma nagyon csekély. 7 ács, 4 esztergályos és 6 szűcs mansióról hallunk mindössze. Ugyanakkor az „általános” szolgálatra kötelezett servusok munkajáradékként kötelesek az egyház épületeinek javítására, új műhelyek (?) építésére, halastavak ásására, juhaklok készítésére. (Ezenfelül a szükséghez képest évenként szénakaszálásra is kirendelhetők.)

Az egyház belső szolgálataira alkalmazott jobbágyai között még akadnak a „dékán által minden szolgálatra felhasználható” emberek, akiknek egykori rabszolga jellege nem egészen tűnt el. De emellett vannak — bár nem nagy számmal — a különböző falvakban élő kenyérsütők, szakácsok és egyéb belső szolgálatra rendelt emberek. Ezek általában a tolna—somogyi birtokokon találhatók, de van szakács a Csongrád megyei Győ faluban is. Nagyon valószínűtlen,

³³ In villa Sahtu sunt allatores Salis quorum nomina sunt hec . . . Isti per annum sexies redeunt de vltrasiluanis partibus usque ad forum Sumbuth cum duobus nauibus. In ultrasiluanis partibus sunt mansiones que Sal dare debent scilicet XXIII^{or} milia salis. (id. h. 203. l.)

hogy ezeket az egyház már eredeti foglalkozásuknak megfelelően használta volna fel. Ugyanakkor nagyon érdekes a Dömösön (az egyház központjában) élő jobbágyok összetétele. Van itt 3 szakács, 1 ács, 1 kenyérsütő és 6 harangozó mansio. Ezenfelül az összes birtokokon fellelhető 3 eke közül itt van egy, három szántóvető mansióval. Nagyon valószínű, hogy ez az eke és a hozzá tartozó három mansio az egyház „aloldiumának” megművelését szolgálta; maradványa a régi, a magánnagybirtokon ebben az időben még általános munkajáradéknak.

A birtok óriási kiterjedése, a különböző területeken élő jobbágyok szolgáltatásának beszállítása az egyházi szervezet nagy feladata volt. Nem csodálatos tehát, hogy aránylag nagyszámú jobbágy feladata kizárólag a szekerekkel való szállítás. 59 ilyen mansióról tesz említést az összeírólevél, eltekintve attól a 23 mansiótól, amelyeknek a kiküldetésben kiszálló dékánt kellett szekereikkel és lovaikkal szolgálniuk. Hogy vajon ezek a különböző falvakban szétszórtan élő szekeres és lovas szolgák azonos jellegűek a már előzőkben tárgyalt és véleményünk szerint szabad eredetű lovas szolgákkal, a dömösi összeírás alapján nem tudjuk megállapítani. Mindenesetre nagyon érdekes, hogy Herudi faluban, ahol a legtöbb szekerező mansio van (59-ből 21), vannak lovász mansiók is, mégpedig szám szerint 10.

Nagyon érdekes az összeírásnak az a része, amely számbaveszi az egyház birtokába jutott halastavakat, mégpedig szám szerint ötöt. Ezek közül négyben különböző más birtokokkal, mégpedig egyházi és magánbirtokosokon kívül (a pásztói apát, Apati fia Lukács, a csongrádi comes) a királlyal is osztozik az egyház. Az oklevél kiemeli, hogy e halastavak „halászokkal együtt adományoztattak”, de nem határozza meg — szemben a helembai szabad halászóhelyen élő halászokkal — a halászok kötelezettségét. Az összeírás külön felsorolja az egyház ló-, juh-, tehén- és sertésállományát. Külön kell kiemelnünk azt, hogy *kizárólag* kancákról, tehenekről és kocákról van szó, tehát csak a szaporulatot adó állatállományról. Említést tesz itt még 60 kas méhről is.

Ugyanitt említi az összeírás, hogy a kanászok és a méhészek a kenyeret adó jobbágyok sorába tartoznak. Ez nagyon elgondolkoztató, mert valószínűnek tűnik, hogy az egyház számára végzett pásztorkodáson kívül saját földdel is rendelkeztek, és ennek terményeiből kellett beszolgáltatniuk az egyház részére.

Mennyiben különböznek már most Béla adományai, az oklevél második része az első résztől, Álmos adományaitól? Sajnos az erősen rongált oklevélnek éppen ebben a második részében a legtöbb a teljesen olvashatatlan szöveg, ez bizonyos fokig lehetetlenné teszi a végleges következtetések levonását. Érdekes, hogy itt is nyoma van már a maior-ok intézményének. De szemben az Álmos-féle birtokszervezet centurionatusaival (kb. 100 mansio), itt a három maior közül egy 65, egy 46 és egy 37 mansio felett áll. Ez véleményünk szerint a hirtelen rendezés, helyesebben a birtokállomány gyors számbavétele mellett bizonyít, és annak is bizonyítéka, hogy az egyház ezeket az éppen elnyert birtokait még eredeti állományában hagyja meg. A birtokok pedig nyilvánvalóan, mint az oklevél szövegéből világosan kiderül, magánnagybirtokok voltak. Talán nem túlzott következtetés, hogy a Béla által levett Kálmán-párti főurak birtokai. A magánnagybirtok jellegére elsősorban a mecsődi „predium” és Cepel falu utal, ahol 6 „arator” és két „ökrös eke”, továbbá 10 arator és 4 eke van (a kitört szövegrész csakis ez lehetett).³⁴ De a Barkil, Jacusa és Kilián „servusai”, akikről az adományban szó van,³⁵ is világosan mutatják, hogy ezek a servusok előzőleg a megnevezett uraknak szol-

³⁴ . . . scilicet predium quod vocatur M . . . udi cum II molendinarijs... nomina aratorum sunt Sebe Nicolaus Polan Kusidi Chenti Mocidi Wasardi Sokol sulgadi Kurbes et sunt IIII . . . us (?) . . .

In villa Cepel (?) VI aratores sunt quorum nomina sunt Poneth Pangracij, Doman, Sueij Pentha venda et sunt II aratra boum . . . (id. h. 204. 1.)

³⁵ in villa Keshedi cum V vinitoribus qui erant serui Jacusa In Wadashu sunt XVIII mansiones seruorum Barkil . . . (id. h. 204. 1.)

In villa Vduornic sunt XX mansiones seruorum Kihani (Kiliani helyesen). (id. h. 204/5. 1.)

gáltak. Hogy ezek a birtokok még nem voltak az Álmos-féle birtokokhoz hasonló szervezetben, többek közt az is bizonyítja, hogy a szolgáltatást nem Margit-napon és karácsonykor, hanem Szent György napján kellett teljesíteniük. A birtokok, mint ezt Szabó Dénes bizonyítja, Dömös közelében (Komárom—Esztergom megyében) lehettek, erdős vidéken. Az ezeken a területeken élő, valószínűleg szláv jobbágyoknak a dömösi egyház többi, Álmos adományából eredő birtokán ismeretlen nyestadó szolgáltatása sem illik az összeírás egész képébe.

A dömösi oklevélnek e most elvégzett analizisével arra törekedtünk, hogy tisztázzuk az egyházi nagybirtok gazdasági szervezetének körülményeit az éppen megalakult feudalizmus idején. Az oklevél szerencsés megmaradása lehetőséget ad erre anélkül, hogy ebből túlzott általánosítást vonnánk le. A pannonhalmi vagy a tihanyi egyházi nagybirtokon, amelyek a dömösitől eltérő körülmények között jöttek létre, a gazdasági viszonyok bizonyára nem voltak teljesen azonosak.

Történettudományunkra vár még az a feladat, hogy a pannonhalmi és a tihanyi egyházi nagybirtok fejlődését a meglévő oklevelek alapján, Erdélyi László statisztikai és egyéb feldolgozásának kritikai felhasználásával részleteiben megvizsgálja. Ez a korai feudalizmus, főleg a XIII. század első felének eddig ismert képét bizonyára új színekkel gazdagítaná. Témánk azonban a feudalizmus magyarországi kialakulásának tárgyalása lévén, ezzel a kérdéssel nem foglalkozhatunk.

*

Összefoglalóan szeretném újólág leszögezni, hogy e tanulmány megírásában két — véleményem szerint — alapvetően fontos kérdés megválaszolására törekedtem. Az egyik, hogy a magyarországi feudalizmus kialakulása egybeesik a földtulajdon monopóliumának kialakulásával. A másik, hogy a magyarországi feudalizmus jellegét illetően nem tért el az európai feudalizmus általános jellegétől, tehát hogy az általános törvényszerűségek a magyarországi feudalizmusra

is érvényesek. Mindamellett arra törekedtem, hogy a magyarországi helyzet különös jellegzetességeire, az általános törvényszerűségeket színező motívumokra felhívjam a figyelmet. A szabadok lesüllyesztésénél egyrészt arra kell tekintettel lennünk, hogy a magyar szabadok jelentős része még mint pásztor kerül jobbágysorba és a földművelésre való áttérés hosszú és bonyolult folyamat. Másrészt arról sem feledkezhetünk meg, hogy az itt talált szlávok fejlettebb társadalmi viszonyai is befolyásolják ezt a folyamatot. Meg kellett világítanunk azonban azt a többször vitatott kérdést, milyen szerepe volt a rabszolgaságnak a feudalizmus legkorábbi szakaszában és hogy a magyarországi — első sorban világi — nagybirtokok korai allodiumain miként valósult meg az „erste Leibeigenschaft”, hogyan fejlődött ki a munkajáradékra kötelezett, földhözköötött, rabszolgasorból kikerülő jobbágyi réteg.

Dolgozatomban arra törekedtem, hogy a szabadok lesüllyesztése és, ami lényegileg ezzel egyenlő, a feudális földtulajdon monopóliuma kialakulási folyamatában a földtulajdonosainak, az uralkodó osztály egyes rétegeinek (királynak, egyházi és világi magánnagybirtokosoknak) eltérő ténykedéseit megvilágítsam. Éppen ebből következik az egyes birtokok gazdasági szerkezetének, a birtokon élő népektől követelt járadékoknak vizsgálata is. Éppen e vizsgálatok során derül fény a világi magánnagybirtokon az előbb említett allodiális gazdaság aránylag hosszú továbbélésére, a királyi birtokon a katonai kötelezettség és a földközösség egybekapcsolódására, az egyházi nagybirtokon a kiérett feudális gazdálkodás aránylag nagyon korai jelentkezésére. Nagyon fontosnak tartom a királyi birtok, illetőleg a megye szerepének a tisztázását, a kétféle szolgáltató nép, a kétféle szervezet jelenlétét. A királyi megye kialakulásának kérdését szorosan a feudális földtulajdon monopóliumának kialakulásához kapcsolva arra a belátásra kellett jutnom, hogy az Istváni államban még nem beszélhetünk szilárd és egységes királyi megyeservezetről. A még valóban szabadok földközösségeinek jelenléte és bizonyos fokú ereje állít elsősorban gátat e szervezet

megszilárdulása elé. Csak a XI. század végére, a XII. század elejére ért meg a helyzet arra, hogy kialakulhasson a királyi megye. Kálmántól III. Béláig tehát viszonylag nagyon rövid ideig tart a királyi megyeszervezet virágzási kora, és ez is egyik színező jellegzetessége a magyarországi feudalizmusnak, csakúgy, mint a királyi megyeszervezet átfejlődése a nemesi megyébe. Ez az utóbbi kérdés természetesen már nem képezte vizsgálódásaim tárgyát.

Kutatásaimban majdnem kizárólag írott forrásokat (törvények, oklevelek, krónikák) használtam, amelyeket igyekeztem a lehető legteljesebb mértékben feltárni. Munkám nagy hiányossága, amelyre az adott helyeken mindig utaltam, hogy nem tudtam jobban a régészeti és a néprajzi adatokra támaszkodni. Valószínű, hogy néhány év múlva egy későbbi kutató vagy későbbi kutatók ki tudják majd ilyen irányban bővíteni munkámat, és szeretném remélni, hogy az általam felvetett problémákat még tágabban fogják megvilágítani.

*

Munkám befejezése után több tanulmány jelent meg az általam tárgyalt problémakörből. Ezeket a sok tekintetben nagyon tanulságos tanulmányokat, minthogy alapvető mondanivalómat nem befolyásolták, nem volt módomban figyelembe venni. Egy későbbi időpontban, amennyiben erre alkalom kínálkozik, e tanulmányok több kérdésével, amelyekkel nem értek egyet, szeretnék vitába szállni.

gári történeti irodalomban sokat vitatott, de soha el nem döntött kérdéseire ad feleletet. A birtokszervezet tárgyalása során részletesen foglalkozik a korai feudális társadalom jobbágyságának különböző rétegeivel, ezeknek a termelésben betöltött szerepével, és kitér az uralkodó osztály rétegződésének legfontosabb problémáira is. Lederer Emma munkája hiteles bizonyíték arra, hogy a magyarországi feudalizmus — bár igen sok sajátos motívum színezi — alapvetően nem tér el a feudalizmus általános fejlődésének törvényszerűségétől, különösen annak kelet-európai formájától.

Ára : 35.— Ft